

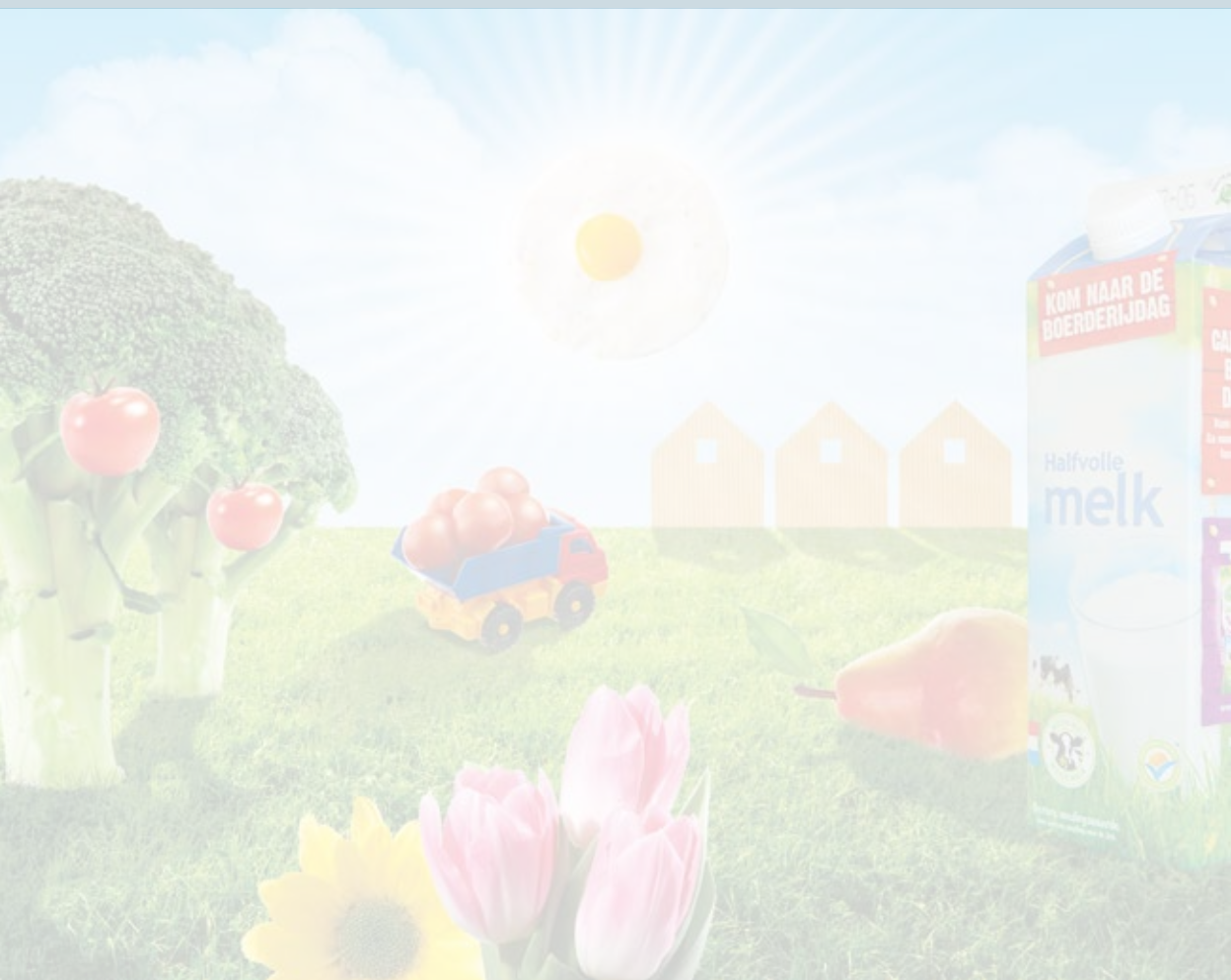
Landbouw-Economisch Bericht 2013

LEI

WAGENINGEN UR

Landbouw-Economisch Bericht 2013

LEI

WAGENINGEN UR

Het LEI kent de volgende onderzoeksvelden:

Sector & Ondernemerschap

Regionale Economie & Ruimtegebruik

Markt & Ketens

Internationaal Beleid

Natuurlijke Hulpbronnen

Consument & Gedrag

Landbouw-Economisch Bericht 2013

Berkhout, P., H. Silvis en I. Terluin (red.)

LEI-rapport 2013-041

ISSN 0169-3255

212 p., fig., tab.

Het *Landbouw-Economisch Bericht 2013* biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op ontwikkelingen in de landbouw en het landbouwbeleid in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, met aandacht voor consumptie en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Hierna wordt aandacht besteed aan het landelijk gebied, de landbouwmilieuproblematiek en de structuur van de agrosector. De publicatie wordt afgerond met een beschouwing over de inkomensontwikkelingen in de onderscheiden delen van het agrocomplex.

This report presents a survey of the economic state of Dutch agribusiness. First, attention is paid to general economic and political developments, followed by an overview of the changes in the EU policy for the agricultural sector. Next the report deals with the developments in the Dutch agricultural complex and food industry, followed by chapters describing changes in the Dutch rural area and environmental issues. Following a description of the production structure and production factors in agriculture, profitability and income formation in the various sub sectors are analysed. The complete report is only available in Dutch, a separate English summary is however available.

Projectcode BO-2271000333, Landbouw-Economisch Bericht 2013.
Het project is uitgevoerd in het kader van het EZ-programma Beleidsondersteunend
Onderzoek, thema Markt, consument en waardeketen.

Ontwerp omslag: the KEY Agency

Foto's omslag en binnenwerk: Shutterstock , The KEY Agency, Van Beek Images

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, onderdeel van stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2012

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

Woord vooraf

De eerste editie van het *Landbouw-Economisch Bericht* (LEB) verscheen in 1972, in opdracht van het toenmalige ministerie van Landbouw. Sindsdien heeft LEI Wageningen UR jaarlijks, in opdracht van wat anno 2013 het ministerie van Economische Zaken (EZ) heet, met het LEB een breed verklarend overzicht gegeven van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. Tot nu toe gebeurde dat in de vorm van een boekje; deze 42ste editie verschijnt echter in de vorm van een website.

De website geeft de lezer volgens de vertrouwde indeling uit voorgaande jaren inzicht in diverse facetten van de agrosector in Nederland, waarbij monitoring van ontwikkelingen wordt afgewisseld met bredere beschouwingen.

De totstandkoming van deze publicatie is begeleid door de Redactieadviesraad onder voorzitterschap van drs. H.J. Riphagen (EZ). De andere leden van deze adviesraad zijn: drs. F.J. van der Valk (EZ), ir. C.G.M. Gerritsen (EZ), drs. G.A.M. van der Grind (LTO-Nederland), dhr. P. den Ouden (FNLI), ir. A. Sjaauw-Koen-Fa (Rabobank-Nederland) en dr.ir. J. Peerlings (Wageningen Universiteit en Researchcentrum).

Aan de behandeling van de onderwerpen is door veel LEI-medewerkers bijgedragen. De coördinatie van de werkzaamheden was in handen van ir. P. Berkhout in samenwerking met A.J. de Kleijn, dr. I.J. Terluin, A. Pronk, ing. M.J. Voskuilen en ir. H. van der Meulen. De sluitingsdatum van de teksten was medio mei 2013. Een speciaal woord van dank gaat uit naar C. van Bruchem, die alle teksten heeft meegelezen en becommentarieerd.

Een uitgebreide Engelstalige samenvatting van deze publicatie wordt afzonderlijk gepubliceerd.

Den Haag, juni 2013

Ir. L.C. van Staalduinen
Algemeen directeur LEI

Inhoud

Kernpunten	XI
Kengetallen van de Nederlandse land- en tuinbouw in 2012	XIV
1 De land- en tuinbouw in breder economisch perspectief	1
1.1 Algemene economie en politiek	1
1.1.1 Wereld	1
1.1.2 Europese Unie	3
1.1.3 Nederland	5
1.1.4 Financiële maatregelen voor de land- en tuinbouw	7
1.1.5 Opheffing product- en bedrijfschappen	9
1.2 Productie, verbruik en prijzen	11
1.2.1 Productie	11
1.2.2 Marktvooruitzichten	12
1.2.3 Ondervoeding en landhonger	14
1.3 Handel en handelsbeleid	16
1.3.1 Ontwikkelingen in de wereldhandel	16
1.3.2 WTO-onderhandelingen	18
1.3.3 Bilaterale afspraken	20
2 Ontwikkelingen in de EU	22
2.1 Gemeenschappelijk landbouwbeleid	22
2.1.1 Herziening van het gemeenschappelijk landbouwbeleid	22
2.1.2 Vergroening van de bedrijfstoelagen en interne convergentie	23
2.1.3 Financieel Meerjaren Kader en externe convergentie	27
2.1.4 Definitie actieve landbouwer	29
2.2 GLB-budget	29
2.3 Overige actuele thema's in het EU-landbouwbeleid	31
2.3.1 Voedselveiligheid	31
2.3.2 Uitbreiding verplichte herkomstetikettering	32
2.3.3 Korte ketens en lokaal voedsel	34
2.3.4 EU-dierenwelzijnsbeleid	36
3 De Nederlandse agrosector	38
3.1 Ontwikkeling van het agrocomplex	38
3.2 Toeleverende industrie	40
3.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie	43

3.3.1 Omvang	43
3.3.2 Fusies en overnames	44
3.4 Groothandel	49
3.5 Detailhandel	51
3.5.1 Ontwikkelingen in de detailhandel	51
3.5.2 Ontwikkeling van producenten- en consumentenprijzen voor voedsel	54
3.6 Horeca	55
3.7 Consumptie van voedings- en genotmiddelen	56
3.7.1 Algemeen	56
3.7.2 Biologische voeding	58
3.8 Ontwikkelingen in de agrarische keten	59
3.8.1 De aardappelketen	59
3.8.2 De groente- en fruitketen	62
Katern De rol van coöperaties in de landbouw	64
4 Landelijk gebied	71
4.1 Beleid landelijk gebied	71
4.1.1 Investeringsbudget Landelijk Gebied	71
4.1.2 Waterveiligheidsbeleid	73
4.2 Inrichting niet-grondgebonden landbouw	74
4.2.1 Intensieve veehouderij: de Reconstructiewet	75
4.2.2 Herstructurering glastuinbouw	76
4.2.3 Teeltondersteunende voorzieningen	78
4.3 Natuur- en landschapsbeleid	80
4.3.1 Natuurbeleid	80
4.3.2 Natura 2000 en PAS	84
4.3.3 Ganzenbeleid	85
4.4 Impact van windmolens op landschap en landbouw	86
5 Landbouw, milieu en dierenwelzijn	93
5.1 Algemeen beeld milieudruk landbouw	93
5.2 Gewasbescherming	94
5.2.1 Verbruik gewasbeschermingsmiddelen	94
5.2.2 Beleid	97
5.2.3 Discussie over risico's gebruik gewasbeschermingsmiddelen	99
5.3 Broeikasgassen	100
5.3.1 Internationale afspraken over vermindering emissies	100
5.3.2 Ontwikkeling emissies	101

5.4	Glastuinbouw en energie	102
5.5	Mest en mineralen	107
5.5.1	Mest- en mineralenproductie	107
5.5.2	Huidig en toekomstig mestbeleid	109
5.5.3	Ex ante evaluatie wetsvoorstel verantwoorde mestafzet	110
5.6	Ammoniak	112
5.6.1	Ontwikkeling ammoniakemissie	112
5.6.2	Emissiearme huisvesting	113
5.7	Diergezondheid en dierenwelzijn	115
5.7.1	Algemeen	115
5.7.2	Dierenwelzijn	115
5.7.3	Antibioticagebruik	116
5.7.4	Kippen met uitloop	118
5.7.5	Welzijn vermarkten	120

6. Structuur land- en tuinbouw **122**

6.1	Bedrijfsstructuur	122
6.1.1	Aantal bedrijven	122
6.1.2	Aantal dieren	123
6.1.3	Ruimtelijke inpassing grootschalige veehouderij	125
6.1.4	Biologische landbouw	126
6.2	Arbeid	127
6.2.1	Werkgelegenheid	127
6.2.2	Arbeidsomstandigheden	129
6.3	Grond	132
6.3.1	Areaal	132
6.3.2	Grondprijs	133
6.3.3	Pacht	135
6.4	Immateriële activa	138
6.5	Balans	139
6.6	Bedrijfsopvolging	140
6.7	Bedrijfsovername	143
6.7.1	Inleiding	143
6.7.2	Financiële analyse van het overnameproces	144

7. Resultaten en financiering land- en tuinbouw **149**

7.1	Sectorresultaten	149
7.2	De gemiddelde resultaten van land- en tuinbouwbedrijven	152
7.3	Bedrijfsresultaten naar type	155

7.3.1 Vergelijking van typen 2007-2011	155
7.3.2 Berekende en betaalde kosten	157
7.3.3 Bedrijfsuitbreiding en inkomen	158
7.4 Financiering en investeringen	161
7.4.1 Duurzame investeringen	161
7.4.2 Liquiditeit	162
7.5 Innovatie	165

Literatuur	167
Begripsomschrijvingen	186
Medewerkers	190

Overzicht tabellen

Hoofdstuk 1

tabel 1.1 Ontwikkeling van het BBP-volume (in % per jaar) naar regio, 2010-2014	1
tabel 1.2 Kerngegevens wereldmarkt, 2010-2014	2
tabel 1.3 Kerngegevens voor Nederland, 2010-2014	6
tabel 1.4 Wereldproductie (mln. ton) van enkele akkerbouwproducten, 2008-2012	11
tabel 1.5 Wereldproductie (mln. ton) van enkele vleessoorten, 2008-2012	11
tabel 1.6 Agrarische extrahandel (mrd. euro) van de EU, 2011	17

Hoofdstuk 2

tabel 2.1 Financieel Meerjaren Kader (mrd. euro, constante prijzen van 2011) 2007-2013 en 2014-2020	27
tabel 2.2 EU-uitgaven (mln. euro) voor het markt-, prijs- en inkomensbeleid in de landbouw, 1985-2011	30

Hoofdstuk 3

tabel 3.1 Kerncijfers van het Nederlandse agrocomplex, 2001 en 2011	38
tabel 3.2 Aandeel (%) van deelcomplexen in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van Nederlandse agrocomplex, 2001 en 2011	39
tabel 3.3 Bijdrage (%) van export aan bruto toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocomplex, 2001-2011	40
tabel 3.4 Kengetallen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland, 2010	43
tabel 3.5 Ranglijst van de grootste voedingsmiddelenondernemingen, 2012	48
tabel 3.6 Kengetallen groothandel in agroproducten, 2010	50
tabel 3.7 Marktaandelen en aantal winkels van een aantal supermarktformules, 2012	52
tabel 3.8 Uitgaven (mln. euro) door huishoudens in de horeca in Nederland, 2007-2011	56
tabel 3.9 Consumptieve bestedingen van huishoudens (mrd. euro), 2007-2011	57

Katern

tabel 1	Internationalisatie van coöperaties in Nederland	67
tabel 2	Buitenlandse coöperaties actief in Nederland (2010)	68

Hoofdstuk 4

tabel 4.1	Concentratie tuinbouw onder glas (hectare) in Nederland, 2008-2012	77
tabel 4.2	Wind op land: gerealiseerd vermogen (MW) 1990-2011 en doelstelling voor 2020	87
tabel 4.3	Aantal agrarische bedrijven met windturbines, 2007-2010	89

Hoofdstuk 5

tabel 5.1	Verbruik gewasbeschermingsmiddelen in de Nederlandse land- en tuinbouw, 1984-2011	94
tabel 5.2	Emissie broeikasgassen (mrd. CO ₂ -equivalenten) Nederlandse land- en tuinbouw, 1990-2011	102
tabel 5.3	CO ₂ -emissie teelt en totaal, energie-efficiëntie en aandeel duurzame energie glastuinbouw 1990-2020	104
tabel 5.4	Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurgrond, 1970-2011	108
tabel 5.5	Verdeling leghennen over de houderijsystemen, 2012	118
tabel 5.6	Brutoproduktiewaarde en exportwaarde (mln. euro) voor deelsectoren reproductie, pluimveevlees en eieren, 2011	120

Hoofdstuk 6

tabel 6.1	Land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 2000-2012	122
tabel 6.2	Aantal dieren (1.000 stuks), 2000-2012	124
tabel 6.3	Biologische land- en tuinbouw, 2000-2011	127
tabel 6.4	Ontwikkeling ziekteverzuim (%), 2008-2012	130
tabel 6.5	Agrarisch grondgebruik (1.000 ha), 2000-2012	132
tabel 6.6	Regionormen en veranderpercentages los bouw- en grasland vanaf 1 juli 2013	135
tabel 6.7	Ontwikkeling pachtareaal naar prijsregulering, 2008-2012	136
tabel 6.8	Enkele kengetallen voor alle bedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011	145
tabel 6.9	Enkele kengetallen voor melkveebedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011	146
tabel 6.10	Enkele kengetallen voor akkerbouwbedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011	147
tabel 6.11	Enkele kengetallen voor glastuinbouwbedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011	147
tabel 6.12	Enkele kengetallen voor varkensbedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011	148

Hoofdstuk 7

tabel 7.1	Productiewaarde, kosten en inkomen (mln. euro) van de land- en tuinbouw, 2010-2012	150
-----------	--	-----

tabel 7.2	Resultaat en inkomen (1.000 euro per bedrijf per jaar) van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2001-2012	151
tabel 7.3	Inkomensvorming (euro per bedrijf per jaar) naar bedrijfstype, gemiddelde 2007-2011	156
tabel 7.4	Kengetallen van glastuinbouwbedrijven met uitbreiding van het areaal, 2006-2007 en 2010/2011	159
tabel 7.5	Kengetallen van akkerbouwbedrijven met uitbreiding van het areaal, 2006-2007 en 2010-2011	160
tabel 7.6	Kengetallen van melkveebedrijven met uitbreiding van de melkproductie, 2006-2007 en 2010-2011	160
tabel 7.7	Percentage bedrijven met technische vernieuwingen in producten of processen, 2005-2011	166
tabel 7.8	Samenwerking bij innovaties (% van de innovaties)	166

Overzicht figuren

Hoofdstuk 1

figuur 1.1	Verwachte ontwikkeling van de melkproductie in de wereld, 2009-2022	13
figuur 1.2	Ontwikkeling van het aantal ondervoede mensen (in procenten en aantallen)	15
figuur 1.3	Agrarische handel (mrd. euro) naar regio, 2001-2011	16
figuur 1.4	Ontwikkeling en samenstelling Nederlandse agrarische import en export (mrd. euro) met de EU-27 en derde landen, 2010 en 2012	19

Hoofdstuk 3

figuur 3.1	Ontwikkeling van enkele producentenprijzen voor landbouwproducten en consumentenprijzen voor voedingsmiddelen in Nederland, 1980-2012 (index 1980=100)	54
figuur 3.2	Globaal overzicht consumptieaardappelketen, 2012	61
figuur 3.3	Globaal overzicht groente- en fruitketen, 2012	63

Katern

figuur 1	Marktaandeel van coöperaties per lidstaat (2010)	64
----------	--	----

Hoofdstuk 4

figuur 4.1	Aandeel (% van totaal) van hernieuwbare energie in het totale energieverbruik naar bron, 1990-2011	86
------------	--	----

Hoofdstuk 5

figuur 5.1	Ontwikkeling volume nettoproductie en milieudruk (index, 2000=100) Nederlandse land- en tuinbouw, 2000-2011	93
figuur 5.2	Milieubelasting per type aardappel 2001-2011 ten opzichte van 1996-1998	96
figuur 5.3	Trend in verkopen van antibiotica voor therapeutisch gebruik bij dieren 1999-2012	117

Hoofdstuk 6

figuur 6.1	Aantal faillissementen land- en tuinbouw, 2000-2012	123
figuur 6.2	Arbeidsvolume (aje) en arbeidsbezetting (aje per bedrijf), 2000-2012	128
figuur 6.3	Ontwikkeling werkgelegenheid (1.000 arbeidskrachten) tuinbouw, 2000-2011	129
figuur 6.4	Generatie-index voor enkele sectoren, 2001-2011	131
figuur 6.5	Prijsontwikkeling regulier verpachte grond en onverpachte grond, 1965-2012	133
figuur 6.6	Pachtprijzen (euro/ha) met en zonder prijscontrole, 2006-2011	136
figuur 6.7	Gemiddelde balans (euro/bedrijf) land- en tuinbouwbedrijven naar type, 1 januari 2012	140
figuur 6.8	Bedrijfsopvolging naar grootteklasse (1.000 SO) in de land- en tuinbouw, 2012	141
figuur 6.9	Continuïteitspercentage van land- en tuinbouwbedrijven, 2012	143

Hoofdstuk 7

figuur 7.1	Ontwikkeling (index 2005=100) van de maandprijzen van enkele landbouwproducten, 2005-2013	150
figuur 7.2	Netto toegevoegde waarde (euro) per arbeidskracht in de landbouw in enkele EU-landen, 2006-2012	152
figuur 7.3	Spreiding inkomens uit bedrijf per onbetaalde aje, totaal land- en tuinbouw, 2006-2012	155
figuur 7.4	Aandeel berekende en betaalde kosten en rentabiliteit, 2002-2006 en 2007-2011	157
figuur 7.5	Totale en duurzame investeringen (mln. euro) in de land- en tuinbouw en visserij, 2003-2011	162
figuur 7.6	Aandeel bedrijven met minstens drie jaar lang liquiditeitstekorten, 2003-2011	163
figuur 7.7	Gekozen oplossingsrichtingen bij incidentele of structurele liquiditeitstekorten	164
figuur 7.8	Opbrengsten (1.000 euro) van de gekozen oplossingsrichtingen	165

Begripsomschrijvingen

Figuur B.1	Inkomensvorming en besteding (euro) van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2011	187
Figuur B.2	Bedrijfseconomisch resultaat (euro) van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2011	189

Kernpunten

Hoofdstuk 1

- Structureel herstel economie ontwikkelde landen blijft uit (§1.1.1)
- Nieuw EU-milieuactieprogramma voorgesteld (§1.1.2)
- Einde publieke bedrijfsorganisatie nabij (§1.1.3)
- Groei wereldproductie pluimveevlees zet door (§1.2.2)
- India zal EU voorbijgaan als grootste melkproducent (§1.2.2)
- Minder honger dankzij meer koopkracht (§1.2.3)
- Azië vergroot rol in agrarische wereldhandel (§1.3.1)
- Agrarische handel van Nederland verder gegroeid (§1.3.1)
- Bescheiden verwachtingen voor WTO-conferentie in Bali (§ 1.3.2)
- Partnerschap EU-VS in voorbereiding (§ 1.3.3)

Hoofdstuk 2

- Triloog van EC, Raad en Parlement moet akkoord sluiten over GLB na 2013 (§2.1.1)
- Raad en Parlement willen kleiner ecologisch aandachtsgebied dan EC (§2.1.2)
- Na 2013 zowel in Eerste als Tweede Pijler mogelijkheden voor collectief beheer (§2.1.2)
- Vanaf 2014 geleidelijke invoering van een uniforme hectaretoeslag in Eerste Pijler (§2.1.2)
- EU-budget en GLB-budget na 2014 omlaag (§2.1.3)
- Lidstaten kunnen na 2014 budget van de ene naar de andere Pijler overhevelen (§2.1.3)
- Voedselschandaal met paardenvlees veroorzaakt door opzettelijke fraude (§2.3.1)
- Concurrentiepositie producenten verschillend beïnvloed door herkomstetikettering (§2.3.2)
- Andere ondernemersgeest nodig voor korte ketens met lokaal voedsel (§ 2.3.3)
- Nog niet alle EU-lidstaten voldoen aan verplichte groepshuisvesting voor zeugen (§2.3.4)

Hoofdstuk 3

- Aandeel agrocomplex in werkgelegenheid en nationale economie ongeveer 10% (§3.1)
- Circa 80% van alle glazen kassen buiten Europa is van Nederlandse herkomst (§3.2)
- Omzet voedings- en genotmiddelenindustrie gedaald (§3.3.1)
- Markt voor fusies en overnames trekt aan (§3.3.2)
- Vleesverwerker VION in de verdrukking (§3.3.2)
- CSM stoot bakkerijdivisie af (§3.3.2)
- Faillissementen in bloemenhandel (§3.4)
- Explosieve groei aantal supermarkten dat open is op zondag (§3.5.1)

- Consumentenprijzen reageren vertraagd op lagere producentenprijzen (§3.5.2)
- Horeca in zwaar weer (§3.6)
- Circa 10% inkomen besteed aan voeding (§3.7)
- Biologische producten in de lift (§3.7)
- Areaal pootaardappelen constant, areaal consumptie- en zetmeelaardappelen daalt licht (§3.8.1)

Hoofdstuk 4

- Door ILG hebben provincies hun regierol in het landelijk gebied versterkt (§4.1.1)
- Deltaprogramma bezig met inventariseren wateropgaven en verkenning strategieën (§4.1.2)
- Duurzame intensieve veehouderij moet oplossing vormen voor tal van problemen (§4.2.1)
- Concentratie glasareaal verloopt traag door economische crisis (§4.2.2)
- Teeltondersteunende voorzieningen helpen bij voldoen aan kwaliteits- en milieu-eisen (§4.2.3)
- Kabinet komt met nieuwe visie op natuurbeleid (§4.3.1)
- Ganzenakkoord wil rust voor overwinterende ganzen en reductie van andere ganzen (§4.3.3)
- Zoekgebieden voor windparken aangewezen (§4.4)
- Eén op de 160 landbouwbedrijven heeft windmolen (§4.4)

Hoofdstuk 5

- Milieudruk van de primaire land- en tuinbouw zeer uiteenlopend (§5.1)
- Afzet gewasbeschermingsmiddelen in 2011 met bijna 15% gestegen (§5.2.1)
- Aanvullend beleid geformuleerd voor gewasbescherming (§5.2.2)
- CO₂ uitstoot in de land- tuinbouw daalt met 4,5% dankzij lager energieverbruik (§5.3).
- Energie-efficiëntie glastuinbouw in 2011 52% beter dan in 1990 (§5.4)
- 10% van de totale Nederlandse elektriciteitsconsumptie geproduceerd door warmtekrachtinstallaties (§5.4)
- Vermindering van de aanvoer van stikstof en fosfaat op landbouwgrond stopt sinds 2008 (§5.5.1)
- Invoering van verplichte mestverwerking kan op middellange termijn het tekort aan afzetmogelijkheden voor dierlijke mest oplossen (§5.5.3)
- Ammoniakemissie uit de landbouw gedaald naar 100 kiloton ammoniak (§5.6.1)
- Twee derde van het aantal leghennen en vleeskuikens emissiearm gehuisvest, ruim 60% van het aantal vleesvarkens (§5.6.2)
- Aandeel emissiearme ligboxen-/loopstallen toegenomen (§5.6.2)
- Doelstelling aandeel duurzame stallen bereikt (§5.7.2)
- Doelstelling halvering van de totale verkopen antibiotica in 2013 ten opzichte van 2009 nagenoeg bereikt (§5.7.3)
- Discussie over ophokplicht kippen om uitbraak vogelgriep te voorkomen (§5.7.4)

Hoofdstuk 6

- Forse afname aantal niet-grondgebonden bedrijven sinds 2000 (§6.1.1)
- Meer melkkoeien dankzij verruiming quota (§6.1.2)
- Veehouderijbedrijven moeten van provincies ontwikkelruimte 'verdienen' via lokale inpasbaarheid (§6.1.3)
- Aantal voltijdbanen landbouw daalt tot 161.000 (§6.2.1)
- Vergrijzing in agrarische sector groter dan in andere sectoren (§6.2.2)
- Areaal bouwland vanaf eeuwwisseling vrij sterk verminderd (§6.3.1)
- Schaalvergroting landbouw drijvende kracht achter hoge agrarische grondprijs (§6.3.2)
- Pachtprijs zonder prijsbeheersing 30 à 40% hoger dan die met prijsbeheersing (§6.3.3)
- Evaluatie pacht en pachtnormen van start (§6.3.3)
- Zeeland kent grootste groei melkquotum (§6.4.2)
- Gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf heeft een waarde van 2,5 miljoen euro (§6.5)
- Interesse om bedrijf over te nemen iets gestegen (§6.6)
- Recent overgenomen bedrijven groter, moderner, maar met hoogste schulden (§6.7.2)
- Aandeel familielening nog vrij bescheiden, behalve bij akkerbouwbedrijven (§6.7.2)

Hoofdstuk 7

- Herstel agrarisch inkomen in 2012 door hogere opbrengstprijzen (§7.1)
- Inkomensontwikkeling in 2012 in Nederland ruim boven Europees gemiddelde (§7.1)
- Grote inkomensspreiding in de land- en tuinbouw (§7.2)
- Inkomen in varkenshouderij en glastuinbouw in 2007-2011 ondermaats (§7.3)
- Aandeel betaalde kosten in land- en tuinbouw stijgt in alle sectoren (§7.3)
- Bedrijfsuitbreiding geen garantie voor beter inkomen (§7.3)
- Aandeel duurzame investeringen daalt in 2011 en blijft achter bij streefwaarde (§7.4.1)
- Liquiditeitskortingen vaak opgelost door interen en uitstellen van betalingen (§7.4.2)
- Aantal innoverende bedrijven in 2011 verder gedaald (§7.5)

Kengetallen van de Nederlandse land- en tuinbouw in 2012

Structuur		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Aantal land- en tuinbouwbedrijven	68.810	Van 2000 tot 2012 is het aantal bedrijven met ruim 29% gedaald, vooral door bedrijfsvergroting en/of bedrijfsbeëindiging.
Akkerbouwbedrijven	12.016	
Tuinbouwbedrijven	11.122	w.o. glasgroente- en champignonbedrijven: 4.049, opengrondtuinbouwbedrijven: 7.073.
Graasdierbedrijven	36.682	w.o. melkvee: 16.902, vleeskalveren: 1.333, schapen: 4.298, geiten 356.
Hokdierbedrijven	5.661	w.o.: fokzeugen: 1.041, vleesvarkens: 2.042, leghennen: 669, vleeskuikens: 428.
Gemengde bedrijven	3.329	
Werkgelegenheid land- en tuinbouw (1.000 aje)	161	Afnemend; ongeveer 57% is gezinsarbeid (onbetaald), 27% vaste medewerkers, 17% tijdelijk personeel.
Areaal cultuurgrond (mln. ha)	1,84	In 2000: 1,975.
Areaal biologisch	58.000 ha	Aandeel van 3,2% op totale landbouwareaal.

Productiewaarde		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Brutoproductiewaarde land- en tuinbouw (mln. euro)	26.511	Circa 4% groter dan in 2011.
Netto toegevoegde waarde land- en tuinbouw (mln. euro)	5.805	In 2010: 5.638; 2011: 5.167.
Toegevoegde waarde totale agrocomplex 2010 (mrd. euro)	52	10% van de toegevoegde waarde van de economie en 10,2% van de werkgelegenheid in Nederland. Aandeel primaire land- en tuinbouw: 22% van de werkgelegenheid en 13% van de toegevoegde waarde.

In- en uitvoer		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Agrarische export (mrd. euro)	76,2	Een toename met 4,4% ten opzichte van 2011.
Agrarische import (mrd. euro)	51,3	Een toename met 5,7% ten opzichte van 2011 .
Agrarisch handelsoverschot (mrd. euro)	0,5	Een toename met 2% ten opzichte van 2011.

Externe effecten		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Nutriënten (2011)		Na een sterke daling sinds de invoering van MINAS zijn de overschotten de laatste jaren niet verder gedaald. In 2011 namen de overschotten licht toe tot 119 kg N per ha en 67 kg P ₂ O ₅ per ha. De aanvoer bestaat vooral uit dierlijke mest. De aanvoer van kunstmest neemt verder af.
Ammoniakemissie (mln kg; 2011)	100	In 1990 was de emissie nog 333 mln. kg.
Gewasbeschermingsmiddelen (verbruik, mln. kg actieve stof) (2011)	10,95	De afzet is sinds 1990 bijna gehalveerd, maar de laatste jaar is de afzet weer licht gestegen. Bijna 40% van de gebruikte middelen zijn fungiciden; 27% zijn herbiciden.
Energieverbruik nu en maximaal gebruik voorheen (PJoule) (2010)	145	Het verbruik van de land- en tuinbouw bedraagt ruim 4% van het totale energiegebruik van Nederland. De glastuinbouw is daarin met ruim 80% de grootste afnemer van energie, maar levert ook steeds meer energie (warmte en elektriciteit).
Aandeel duurzame energie in de glastuinbouw (2011)	1,8	Doelstelling in het Agroconvenant van 4% in 2010 niet gehaald. Doelstelling van 20% in 2020 ver weg.
Watergebruik (mln. m ³)(2010)	166	In 2010 gemiddeld ruim 2.200 m ³ per bedrijf. Ruim een kwart daarvan is leidingwater. Bijna de helft van het watergebruik is voor beregening.
CO ₂ -emissies (Mton) (2011)	25	De afname van de uitsluit van CO ₂ in 2011 ten opzichte van 2010 met zo'n 4,5% is vooral te danken aan een lagere CO ₂ uitstoot in de tuinbouw als gevolg van minder energiegebruik.
Antibioticagebruik (ton)	244	De hoeveelheid in Nederland verkochte antibiotica voor gebruik bij dieren was in 2012 bijna de helft lager dan in 2009. De doelstelling van een halvering van de totale verkopen in 2013 ten opzichte van 2009 is dus al nagenoeg bereikt.
Weidevogels		Er zijn in 2010 een kwart minder weidevogels geteld dan in 2000. De laatste 3 jaar is het aantal weidevogels stabiel.
Agrarisch natuurbeheer (ultimo 2010, ha)	62.000	Iets meer dan de helft valt onder het Subsidiestelsel Natuur- en Landschapsbeheer (SNL) van de provincies. Het collectieve beheer vindt voornamelijk onder de SNL plaats, vaak door een agrarische natuurvereniging (ANV). In totaal zijn er tussen de 125 en 150 ANV's. Minstens 35 ANV's hebben een certificaat voor coördinatie van agrarisch natuurbeheer.
Geurhinder	-44%	Sinds 1995 is de geurhinder uit de landbouw met 44% gedaald. In 2011 is het aandeel personen dat aangeeft hinder te ondervinden gestegen, na een trendmatige afname in de voorafgaande periode.
Algemene waardering land- en tuinbouw (2012)	8	Hoogste waardering sinds 2007, het startpunt van de meting van TNS-NIPO.

Resultaat en financiering		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Inkomen uit bedrijf per bedrijf (1.000 euro)	64,0	In 2011: 41,4; gemiddeld 2006-2010: 42,5.
Inkomen buiten bedrijf per bedrijf (1.000 euro)	19,0	In 2011: 19,5; gemiddeld 2006-2010: 19,1.
Totaal inkomen per bedrijf (1.000 euro)	83,0	In 2011: 60,9; gemiddeld 2006-2010: 61,6.
Gemiddelde waarde land- en tuinbouwbedrijf (mln. euro)	2,5	In 2007 was de balanswaarde nog ongeveer 1,8 mln. euro gemiddeld. Circa de helft ligt vast in grond. Grote verschillen tussen bedrijven en bedrijfstypen.
Solvabiliteit (%)	66	Akkerbouwbedrijven zijn met 80% het meest solvabel, glastuinbouw het minst met 36%.
Investerings (mrd. euro)	3,7	Aandeel duurzame investeringen 20%.

Aantal dieren		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Melkkoeien (1.000 stuks)	1.484	1985: 2.367; 2.000: 1.504.
Vleeskalveren (1.000 stuks)	908	2000: 783.
Schapen (1.000 stuks)	1.043	2001: 1.293.
Geiten (1.000 stuks)	397	2001: 221.
Varkens (1.000 stuks)	12.234	1995: 14.397; 2005: 11.312.
Pluimvee (1.000 stuks)	95.273	2000: 104.015.

Meer informatie:

Duurzame landbouw in beeld 2012, LEI Wageningen UR
Landbouw-Economisch Bericht 2013; LEI Wageningen UR
Land- en Tuinbouwcijfers 2012: CBS/LEI Wageningen UR

De land- en tuinbouw in breder economisch perspectief

1

1.1 Algemene economie en politiek

1.1.1 Wereld

Structureel herstel blijft uit in ontwikkelde landen

Nadat de ontwikkeling van de wereldeconomie in 2011 al tegenviel, is de groei in 2012 verder afgenomen. Vooralsnog is er geen sprake van een structureel herstel in de ontwikkelde landen (IMF, 2013). Het was vooral de ontwikkeling in de opkomende landen in Azië die de wereldgroei ondersteunde (tabel 1.1). De economische groei in de Verenigde Staten was vooral te danken aan een omslag in de woningmarkt en aan de ondersteuning van de financiële sector. Een en ander zorgde voor een toenemende binnenlandse consumptie. Het eurogebied liet in 2012 een economische teruggang zien, die in 2013 nog voortduurt. Wel is de vrees voor het uiteenvallen van de eurozone verminderd.

Tabel 1.1		Ontwikkeling van het BBP-volume (in % per jaar) naar regio, 2010-2014				
Gebied	2010	2011	2012	2013(p)	2014(p)	
Wereld	5,3	4,0	3,2	3,3	4,0	
Ontwikkelde landen	3,2	1,6	1,2	1,2	2,2	
w.o. Eurogebied	1,9	1,4	-0,6	-0,3	1,1	
Japan	4,4	-0,6	2,0	1,6	1,4	
Verenigde Staten	3,0	1,8	2,2	1,9	3,0	
Opkomende landen en ontwikkelingslanden	7,5	6,4	5,1	5,3	5,7	
w.o. Rusland	4,3	4,3	3,4	3,4	3,8	
Azië (exclusief Japan)	9,7	8,1	6,6	7,1	7,3	
w.o. China	10,4	9,3	7,8	8,0	8,2	
India	10,6	7,7	4,0	5,7	6,2	
Latijns-Amerika	6,2	4,6	3,0	3,4	3,9	
w.o. Brazilië	7,5	2,7	0,9	3,0	4,0	
Sub-Sahara Afrika	5,3	5,3	4,8	5,6	6,1	
Midden-Oosten en Noord-Afrika	4,9	4,0	4,8	3,1	3,7	

Voor alle tabellen geldt: v = voorlopig, p = prognose.

Bron: IMF, World Economic Outlook Update (april 2013).

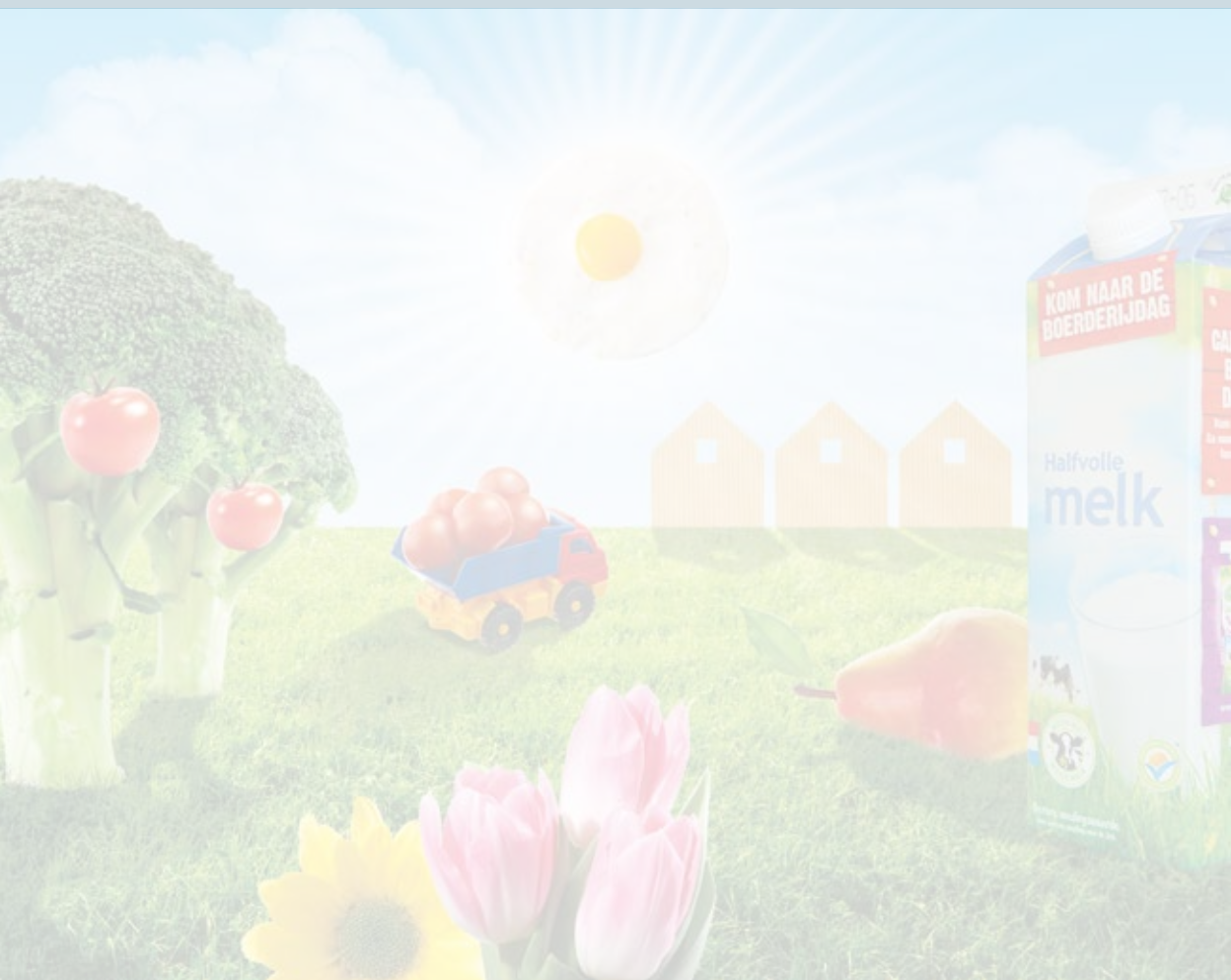
Daardoor is er sprake van herstel van vertrouwen, hoewel dat broos blijft. De werkloosheid ligt op recordhoogte en blijft vooralsnog stijgen. Ook in de VS neemt de werkgelegenheid verder af. Waar het overheidstekort in het eurogebied door strakke afspraken is teruggebracht tot 3,5% van het inkomen, ligt dit in de VS nog ruim boven de 8%. De Amerikaanse staatsschuld neemt dan ook sneller toe dan die in Europa.

De wereldhandel in goederen is in 2012 gegroeid met 2,3%, aanzienlijk minder dan de 5,6% in 2011. Voor 2013 en 2014 wordt een herstel verwacht, maar de voor Nederland relevante wereldhandel - waarbij landen en productgroepen die relatief belangrijk zijn voor de Nederlandse uitvoer een groter gewicht krijgen - blijft daarbij aanzienlijk achter (tabel 1.2). De belangrijkste reden daarvoor is dat de Nederlandse handel vooral is gericht op het zwakke eurogebied. De hoge olieprijs, tussen de 100 en 120 dollar per vat, en de stijging van de wisselkoers van de euro ten opzichte van de munten van handelspartners, vormen een extra rem op de zwakke Europese economie, aldus het CPB in het *Centraal Economisch Plan* (2013).

Tabel 1.2		Kerngegevens wereldmarkt, 2010-2014				
		2010	2011	2012	2013(p)	2014(p)
		Mutaties t.o.v. voorgaande jaren (in %)				
Wereldhandelsvolume goederen		14,9	5,6	2,3	4,25	6,25
Relevante wereldhandel voor Nederland		11,3	4,0	0,5	2,75	5
Wereldhandelsprijs (in euro)		10,9	7,8	5,5	-2,0	0,75
• Industrieproducten		6,0	4,1	5,3	-1,75	1
• Grondstoffen, exclusief energie		40,6	12,7	-5,5	-3,0	0
w.v. Voedings- en genotmiddelen		17,0	23,0	3,5	0,75	0
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong		52,6	9,0	-9,0	-5,25	0
Metalen		43,9	5,4	-10,0	-4,5	0
• Energie		35,5	25,3	8,3	-4,25	0
		Niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)		1,33	1,39	1,29	1,31	1,31
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)		79,5	111,3	111,7	109	109
Lange rente Duitsland (%)		2,8	2,6	1,6	1,75	2
Korte rente eurogebied (%)		0,8	1,4	0,5	0,25	0,5
Korte rente Verenigde Staten (%)		0,3	0,3	0,3	0,25	0,5

Bron: CPB, 2013.

Landbouw-Economisch Bericht 2013

LEI

WAGENINGEN UR

Het LEI kent de volgende onderzoeksvelden:

Sector & Ondernemerschap

Regionale Economie & Ruimtegebruik

Markt & Ketens

Internationaal Beleid

Natuurlijke Hulpbronnen

Consument & Gedrag

Landbouw-Economisch Bericht 2013

Berkhout, P., H. Silvis en I. Terluin (red.)

LEI-rapport 2013-041

ISSN 0169-3255

212 p., fig., tab.

Het *Landbouw-Economisch Bericht 2013* biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op ontwikkelingen in de landbouw en het landbouwbeleid in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, met aandacht voor consumptie en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Hierna wordt aandacht besteed aan het landelijk gebied, de landbouwmilieuproblematiek en de structuur van de agrosector. De publicatie wordt afgerond met een beschouwing over de inkomensontwikkelingen in de onderscheiden delen van het agrocomplex.

This report presents a survey of the economic state of Dutch agribusiness. First, attention is paid to general economic and political developments, followed by an overview of the changes in the EU policy for the agricultural sector. Next the report deals with the developments in the Dutch agricultural complex and food industry, followed by chapters describing changes in the Dutch rural area and environmental issues. Following a description of the production structure and production factors in agriculture, profitability and income formation in the various sub sectors are analysed. The complete report is only available in Dutch, a separate English summary is however available.

Projectcode BO-2271000333, Landbouw-Economisch Bericht 2013.
Het project is uitgevoerd in het kader van het EZ-programma Beleidsondersteunend
Onderzoek, thema Markt, consument en waardeketen.

Ontwerp omslag: the KEY Agency

Foto's omslag en binnenwerk: Shutterstock , The KEY Agency, Van Beek Images

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, onderdeel van stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2012

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

Woord vooraf

De eerste editie van het *Landbouw-Economisch Bericht* (LEB) verscheen in 1972, in opdracht van het toenmalige ministerie van Landbouw. Sindsdien heeft LEI Wageningen UR jaarlijks, in opdracht van wat anno 2013 het ministerie van Economische Zaken (EZ) heet, met het LEB een breed verklarend overzicht gegeven van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. Tot nu toe gebeurde dat in de vorm van een boekje; deze 42ste editie verschijnt echter in de vorm van een website.

De website geeft de lezer volgens de vertrouwde indeling uit voorgaande jaren inzicht in diverse facetten van de agrosector in Nederland, waarbij monitoring van ontwikkelingen wordt afgewisseld met bredere beschouwingen.

De totstandkoming van deze publicatie is begeleid door de Redactieadviesraad onder voorzitterschap van drs. H.J. Riphagen (EZ). De andere leden van deze adviesraad zijn: drs. F.J. van der Valk (EZ), ir. C.G.M. Gerritsen (EZ), drs. G.A.M. van der Grind (LTO-Nederland), dhr. P. den Ouden (FNLI), ir. A. Sjaauw-Koen-Fa (Rabobank-Nederland) en dr.ir. J. Peerlings (Wageningen Universiteit en Researchcentrum).

Aan de behandeling van de onderwerpen is door veel LEI-medewerkers bijgedragen. De coördinatie van de werkzaamheden was in handen van ir. P. Berkhout in samenwerking met A.J. de Kleijn, dr. I.J. Terluin, A. Pronk, ing. M.J. Voskuilen en ir. H. van der Meulen. De sluitingsdatum van de teksten was medio mei 2013. Een speciaal woord van dank gaat uit naar C. van Bruchem, die alle teksten heeft meegelezen en becommentarieerd.

Een uitgebreide Engelstalige samenvatting van deze publicatie wordt afzonderlijk gepubliceerd.

Den Haag, juni 2013

Ir. L.C. van Staalduinen
Algemeen directeur LEI

Inhoud

Kernpunten	XI
Kengetallen van de Nederlandse land- en tuinbouw in 2012	XIV
1 De land- en tuinbouw in breder economisch perspectief	1
1.1 Algemene economie en politiek	1
1.1.1 Wereld	1
1.1.2 Europese Unie	3
1.1.3 Nederland	5
1.1.4 Financiële maatregelen voor de land- en tuinbouw	7
1.1.5 Opheffing product- en bedrijfschappen	9
1.2 Productie, verbruik en prijzen	11
1.2.1 Productie	11
1.2.2 Marktvooruitzichten	12
1.2.3 Ondervoeding en landhonger	14
1.3 Handel en handelsbeleid	16
1.3.1 Ontwikkelingen in de wereldhandel	16
1.3.2 WTO-onderhandelingen	18
1.3.3 Bilaterale afspraken	20
2 Ontwikkelingen in de EU	22
2.1 Gemeenschappelijk landbouwbeleid	22
2.1.1 Herziening van het gemeenschappelijk landbouwbeleid	22
2.1.2 Vergroening van de bedrijfstoelagen en interne convergentie	23
2.1.3 Financieel Meerjaren Kader en externe convergentie	27
2.1.4 Definitie actieve landbouwer	29
2.2 GLB-budget	29
2.3 Overige actuele thema's in het EU-landbouwbeleid	31
2.3.1 Voedselveiligheid	31
2.3.2 Uitbreiding verplichte herkomstetikettering	32
2.3.3 Korte ketens en lokaal voedsel	34
2.3.4 EU-dierenwelzijnsbeleid	36
3 De Nederlandse agrosector	38
3.1 Ontwikkeling van het agrocomplex	38
3.2 Toeleverende industrie	40
3.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie	43

3.3.1 Omvang	43
3.3.2 Fusies en overnames	44
3.4 Groothandel	49
3.5 Detailhandel	51
3.5.1 Ontwikkelingen in de detailhandel	51
3.5.2 Ontwikkeling van producenten- en consumentenprijzen voor voedsel	54
3.6 Horeca	55
3.7 Consumptie van voedings- en genotmiddelen	56
3.7.1 Algemeen	56
3.7.2 Biologische voeding	58
3.8 Ontwikkelingen in de agrarische keten	59
3.8.1 De aardappelketen	59
3.8.2 De groente- en fruitketen	62
Katern De rol van coöperaties in de landbouw	64
4 Landelijk gebied	71
4.1 Beleid landelijk gebied	71
4.1.1 Investeringsbudget Landelijk Gebied	71
4.1.2 Waterveiligheidsbeleid	73
4.2 Inrichting niet-grondgebonden landbouw	74
4.2.1 Intensieve veehouderij: de Reconstructiewet	75
4.2.2 Herstructurering glastuinbouw	76
4.2.3 Teeltondersteunende voorzieningen	78
4.3 Natuur- en landschapsbeleid	80
4.3.1 Natuurbeleid	80
4.3.2 Natura 2000 en PAS	84
4.3.3 Ganzenbeleid	85
4.4 Impact van windmolens op landschap en landbouw	86
5 Landbouw, milieu en dierenwelzijn	93
5.1 Algemeen beeld milieudruk landbouw	93
5.2 Gewasbescherming	94
5.2.1 Verbruik gewasbeschermingsmiddelen	94
5.2.2 Beleid	97
5.2.3 Discussie over risico's gebruik gewasbeschermingsmiddelen	99
5.3 Broeikasgassen	100
5.3.1 Internationale afspraken over vermindering emissies	100
5.3.2 Ontwikkeling emissies	101

5.4	Glastuinbouw en energie	102
5.5	Mest en mineralen	107
5.5.1	Mest- en mineralenproductie	107
5.5.2	Huidig en toekomstig mestbeleid	109
5.5.3	Ex ante evaluatie wetsvoorstel verantwoorde mestafzet	110
5.6	Ammoniak	112
5.6.1	Ontwikkeling ammoniakemissie	112
5.6.2	Emissiearme huisvesting	113
5.7	Diergezondheid en dierenwelzijn	115
5.7.1	Algemeen	115
5.7.2	Dierenwelzijn	115
5.7.3	Antibioticagebruik	116
5.7.4	Kippen met uitloop	118
5.7.5	Welzijn vermarkten	120

6. Structuur land- en tuinbouw **122**

6.1	Bedrijfsstructuur	122
6.1.1	Aantal bedrijven	122
6.1.2	Aantal dieren	123
6.1.3	Ruimtelijke inpassing grootschalige veehouderij	125
6.1.4	Biologische landbouw	126
6.2	Arbeid	127
6.2.1	Werkgelegenheid	127
6.2.2	Arbeidsomstandigheden	129
6.3	Grond	132
6.3.1	Areaal	132
6.3.2	Grondprijs	133
6.3.3	Pacht	135
6.4	Immateriële activa	138
6.5	Balans	139
6.6	Bedrijfsopvolging	140
6.7	Bedrijfsovername	143
6.7.1	Inleiding	143
6.7.2	Financiële analyse van het overnameproces	144

7. Resultaten en financiering land- en tuinbouw **149**

7.1	Sectorresultaten	149
7.2	De gemiddelde resultaten van land- en tuinbouwbedrijven	152
7.3	Bedrijfsresultaten naar type	155

7.3.1 Vergelijking van typen 2007-2011	155
7.3.2 Berekende en betaalde kosten	157
7.3.3 Bedrijfsuitbreiding en inkomen	158
7.4 Financiering en investeringen	161
7.4.1 Duurzame investeringen	161
7.4.2 Liquiditeit	162
7.5 Innovatie	165
Literatuur	167
Begripsomschrijvingen	186
Medewerkers	190

Overzicht tabellen

Hoofdstuk 1

tabel 1.1 Ontwikkeling van het BBP-volume (in % per jaar) naar regio, 2010-2014	1
tabel 1.2 Kerngegevens wereldmarkt, 2010-2014	2
tabel 1.3 Kerngegevens voor Nederland, 2010-2014	6
tabel 1.4 Wereldproductie (mln. ton) van enkele akkerbouwproducten, 2008-2012	11
tabel 1.5 Wereldproductie (mln. ton) van enkele vleessoorten, 2008-2012	11
tabel 1.6 Agrarische extrahandel (mrd. euro) van de EU, 2011	17

Hoofdstuk 2

tabel 2.1 Financieel Meerjaren Kader (mrd. euro, constante prijzen van 2011) 2007-2013 en 2014-2020	27
tabel 2.2 EU-uitgaven (mln. euro) voor het markt-, prijs- en inkomensbeleid in de landbouw, 1985-2011	30

Hoofdstuk 3

tabel 3.1 Kerncijfers van het Nederlandse agrocomplex, 2001 en 2011	38
tabel 3.2 Aandeel (%) van deelcomplexen in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van Nederlandse agrocomplex, 2001 en 2011	39
tabel 3.3 Bijdrage (%) van export aan bruto toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocomplex, 2001-2011	40
tabel 3.4 Kengetallen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland, 2010	43
tabel 3.5 Ranglijst van de grootste voedingsmiddelenondernemingen, 2012	48
tabel 3.6 Kengetallen groothandel in agroproducten, 2010	50
tabel 3.7 Marktaandelen en aantal winkels van een aantal supermarktformules, 2012	52
tabel 3.8 Uitgaven (mln. euro) door huishoudens in de horeca in Nederland, 2007-2011	56
tabel 3.9 Consumptieve bestedingen van huishoudens (mrd. euro), 2007-2011	57

Katern

tabel 1	Internationalisatie van coöperaties in Nederland	67
tabel 2	Buitenlandse coöperaties actief in Nederland (2010)	68

Hoofdstuk 4

tabel 4.1	Concentratie tuinbouw onder glas (hectare) in Nederland, 2008-2012	77
tabel 4.2	Wind op land: gerealiseerd vermogen (MW) 1990-2011 en doelstelling voor 2020	87
tabel 4.3	Aantal agrarische bedrijven met windturbines, 2007-2010	89

Hoofdstuk 5

tabel 5.1	Verbruik gewasbeschermingsmiddelen in de Nederlandse land- en tuinbouw, 1984-2011	94
tabel 5.2	Emissie broeikasgassen (mrd. CO ₂ -equivalenten) Nederlandse land- en tuinbouw, 1990-2011	102
tabel 5.3	CO ₂ -emissie teelt en totaal, energie-efficiëntie en aandeel duurzame energie glastuinbouw 1990-2020	104
tabel 5.4	Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurgrond, 1970-2011	108
tabel 5.5	Verdeling leghennen over de houderijsystemen, 2012	118
tabel 5.6	Brutoproductiewaarde en exportwaarde (mln. euro) voor deelsectoren reproductie, pluimveevlees en eieren, 2011	120

Hoofdstuk 6

tabel 6.1	Land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 2000-2012	122
tabel 6.2	Aantal dieren (1.000 stuks), 2000-2012	124
tabel 6.3	Biologische land- en tuinbouw, 2000-2011	127
tabel 6.4	Ontwikkeling ziekteverzuim (%), 2008-2012	130
tabel 6.5	Agrarisch grondgebruik (1.000 ha), 2000-2012	132
tabel 6.6	Regionormen en veranderpercentages los bouw- en grasland vanaf 1 juli 2013	135
tabel 6.7	Ontwikkeling pachtareaal naar prijsregulering, 2008-2012	136
tabel 6.8	Enkele kengetallen voor alle bedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011	145
tabel 6.9	Enkele kengetallen voor melkveebedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011	146
tabel 6.10	Enkele kengetallen voor akkerbouwbedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011	147
tabel 6.11	Enkele kengetallen voor glastuinbouwbedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011	147
tabel 6.12	Enkele kengetallen voor varkensbedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011	148

Hoofdstuk 7

tabel 7.1	Productiewaarde, kosten en inkomen (mln. euro) van de land- en tuinbouw, 2010-2012	150
-----------	--	-----

tabel 7.2	Resultaat en inkomen (1.000 euro per bedrijf per jaar) van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2001-2012	151
tabel 7.3	Inkomensvorming (euro per bedrijf per jaar) naar bedrijfstype, gemiddelde 2007-2011	156
tabel 7.4	Kengetallen van glastuinbouwbedrijven met uitbreiding van het areaal, 2006-2007 en 2010/2011	159
tabel 7.5	Kengetallen van akkerbouwbedrijven met uitbreiding van het areaal, 2006-2007 en 2010-2011	160
tabel 7.6	Kengetallen van melkveebedrijven met uitbreiding van de melkproductie, 2006-2007 en 2010-2011	160
tabel 7.7	Percentage bedrijven met technische vernieuwingen in producten of processen, 2005-2011	166
tabel 7.8	Samenwerking bij innovaties (% van de innovaties)	166

Overzicht figuren

Hoofdstuk 1

figuur 1.1	Verwachte ontwikkeling van de melkproductie in de wereld, 2009-2022	13
figuur 1.2	Ontwikkeling van het aantal ondervoede mensen (in procenten en aantallen)	15
figuur 1.3	Agrarische handel (mrd. euro) naar regio, 2001-2011	16
figuur 1.4	Ontwikkeling en samenstelling Nederlandse agrarische import en export (mrd. euro) met de EU-27 en derde landen, 2010 en 2012	19

Hoofdstuk 3

figuur 3.1	Ontwikkeling van enkele producentenprijzen voor landbouwproducten en consumentenprijzen voor voedingsmiddelen in Nederland, 1980-2012 (index 1980=100)	54
figuur 3.2	Globaal overzicht consumptieaardappelketen, 2012	61
figuur 3.3	Globaal overzicht groente- en fruitketen, 2012	63

Katern

figuur 1	Marktaandeel van coöperaties per lidstaat (2010)	64
----------	--	----

Hoofdstuk 4

figuur 4.1	Aandeel (% van totaal) van hernieuwbare energie in het totale energieverbruik naar bron, 1990-2011	86
------------	--	----

Hoofdstuk 5

figuur 5.1	Ontwikkeling volume nettoproductie en milieudruk (index, 2000=100) Nederlandse land- en tuinbouw, 2000-2011	93
figuur 5.2	Milieubelasting per type aardappel 2001-2011 ten opzichte van 1996-1998	96
figuur 5.3	Trend in verkopen van antibiotica voor therapeutisch gebruik bij dieren 1999-2012	117

Hoofdstuk 6

figuur 6.1	Aantal faillissementen land- en tuinbouw, 2000-2012	123
figuur 6.2	Arbeidsvolume (aje) en arbeidsbezetting (aje per bedrijf), 2000-2012	128
figuur 6.3	Ontwikkeling werkgelegenheid (1.000 arbeidskrachten) tuinbouw, 2000-2011	129
figuur 6.4	Generatie-index voor enkele sectoren, 2001-2011	131
figuur 6.5	Prijsontwikkeling regulier verpachte grond en onverpachte grond, 1965-2012	133
figuur 6.6	Pachtprijzen (euro/ha) met en zonder prijscontrole, 2006-2011	136
figuur 6.7	Gemiddelde balans (euro/bedrijf) land- en tuinbouwbedrijven naar type, 1 januari 2012	140
figuur 6.8	Bedrijfsopvolging naar grootteklasse (1.000 SO) in de land- en tuinbouw, 2012	141
figuur 6.9	Continuïteitspercentage van land- en tuinbouwbedrijven, 2012	143

Hoofdstuk 7

figuur 7.1	Ontwikkeling (index 2005=100) van de maandprijzen van enkele landbouwproducten, 2005-2013	150
figuur 7.2	Netto toegevoegde waarde (euro) per arbeidskracht in de landbouw in enkele EU-landen, 2006-2012	152
figuur 7.3	Spreiding inkomens uit bedrijf per onbetaalde aje, totaal land- en tuinbouw, 2006-2012	155
figuur 7.4	Aandeel berekende en betaalde kosten en rentabiliteit, 2002-2006 en 2007-2011	157
figuur 7.5	Totale en duurzame investeringen (mln. euro) in de land- en tuinbouw en visserij, 2003-2011	162
figuur 7.6	Aandeel bedrijven met minstens drie jaar lang liquiditeitstekorten, 2003-2011	163
figuur 7.7	Gekozen oplossingsrichtingen bij incidentele of structurele liquiditeitstekorten	164
figuur 7.8	Opbrengsten (1.000 euro) van de gekozen oplossingsrichtingen	165

Begripsomschrijvingen

Figuur B.1	Inkomensvorming en besteding (euro) van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2011	187
Figuur B.2	Bedrijfseconomisch resultaat (euro) van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2011	189

Kernpunten

Hoofdstuk 1

- Structureel herstel economie ontwikkelde landen blijft uit (§1.1.1)
- Nieuw EU-milieuactieprogramma voorgesteld (§1.1.2)
- Einde publieke bedrijfsorganisatie nabij (§1.1.3)
- Groei wereldproductie pluimveevlees zet door (§1.2.2)
- India zal EU voorbijgaan als grootste melkproducent (§1.2.2)
- Minder honger dankzij meer koopkracht (§1.2.3)
- Azië vergroot rol in agrarische wereldhandel (§1.3.1)
- Agrarische handel van Nederland verder gegroeid (§1.3.1)
- Bescheiden verwachtingen voor WTO-conferentie in Bali (§ 1.3.2)
- Partnerschap EU-VS in voorbereiding (§ 1.3.3)

Hoofdstuk 2

- Triloog van EC, Raad en Parlement moet akkoord sluiten over GLB na 2013 (§2.1.1)
- Raad en Parlement willen kleiner ecologisch aandachtsgebied dan EC (§2.1.2)
- Na 2013 zowel in Eerste als Tweede Pijler mogelijkheden voor collectief beheer (§2.1.2)
- Vanaf 2014 geleidelijke invoering van een uniforme hectaretoeslag in Eerste Pijler (§2.1.2)
- EU-budget en GLB-budget na 2014 omlaag (§2.1.3)
- Lidstaten kunnen na 2014 budget van de ene naar de andere Pijler overhevelen (§2.1.3)
- Voedselschandaal met paardenvlees veroorzaakt door opzettelijke fraude (§2.3.1)
- Concurrentiepositie producenten verschillend beïnvloed door herkomstetikettering (§2.3.2)
- Andere ondernemersgeest nodig voor korte ketens met lokaal voedsel (§ 2.3.3)
- Nog niet alle EU-lidstaten voldoen aan verplichte groepshuisvesting voor zeugen (§2.3.4)

Hoofdstuk 3

- Aandeel agrocomplex in werkgelegenheid en nationale economie ongeveer 10% (§3.1)
- Circa 80% van alle glazen kassen buiten Europa is van Nederlandse herkomst (§3.2)
- Omzet voedings- en genotmiddelenindustrie gedaald (§3.3.1)
- Markt voor fusies en overnames trekt aan (§3.3.2)
- Vleesverwerker VION in de verdrukking (§3.3.2)
- CSM stoot bakkerijdivisie af (§3.3.2)
- Faillissementen in bloemenhandel (§3.4)
- Explosieve groei aantal supermarkten dat open is op zondag (§3.5.1)

- Consumentenprijzen reageren vertraagd op lagere producentenprijzen (§3.5.2)
- Horeca in zwaar weer (§3.6)
- Circa 10% inkomen besteed aan voeding (§3.7)
- Biologische producten in de lift (§3.7)
- Areaal pootaardappelen constant, areaal consumptie- en zetmeelaardappelen daalt licht (§3.8.1)

Hoofdstuk 4

- Door ILG hebben provincies hun regierol in het landelijk gebied versterkt (§4.1.1)
- Deltaprogramma bezig met inventariseren wateropgaven en verkenning strategieën (§4.1.2)
- Duurzame intensieve veehouderij moet oplossing vormen voor tal van problemen (§4.2.1)
- Concentratie glasareaal verloopt traag door economische crisis (§4.2.2)
- Teeltondersteunende voorzieningen helpen bij voldoen aan kwaliteits- en milieu-eisen (§4.2.3)
- Kabinet komt met nieuwe visie op natuurbeleid (§4.3.1)
- Ganzenakkoord wil rust voor overwinterende ganzen en reductie van andere ganzen (§4.3.3)
- Zoekgebieden voor windparken aangewezen (§4.4)
- Eén op de 160 landbouwbedrijven heeft windmolen (§4.4)

Hoofdstuk 5

- Milieudruk van de primaire land- en tuinbouw zeer uiteenlopend (§5.1)
- Afzet gewasbeschermingsmiddelen in 2011 met bijna 15% gestegen (§5.2.1)
- Aanvullend beleid geformuleerd voor gewasbescherming (§5.2.2)
- CO₂ uitstoot in de land- tuinbouw daalt met 4,5% dankzij lager energieverbruik (§5.3).
- Energie-efficiëntie glastuinbouw in 2011 52% beter dan in 1990 (§5.4)
- 10% van de totale Nederlandse elektriciteitsconsumptie geproduceerd door warmtekrachtinstallaties (§5.4)
- Vermindering van de aanvoer van stikstof en fosfaat op landbouwgrond stukt sinds 2008 (§5.5.1)
- Invoering van verplichte mestverwerking kan op middellange termijn het tekort aan afzetmogelijkheden voor dierlijke mest oplossen (§5.5.3)
- Ammoniakemissie uit de landbouw gedaald naar 100 kiloton ammoniak (§5.6.1)
- Twee derde van het aantal leghennen en vleeskuikens emissiearm gehuisvest, ruim 60% van het aantal vleesvarkens (§5.6.2)
- Aandeel emissiearme ligboxen-/loopstallen toegenomen (§5.6.2)
- Doelstelling aandeel duurzame stallen bereikt (§5.7.2)
- Doelstelling halvering van de totale verkopen antibiotica in 2013 ten opzichte van 2009 nagenoeg bereikt (§5.7.3)
- Discussie over ophokplicht kippen om uitbraak vogelgriep te voorkomen (§5.7.4)

Hoofdstuk 6

- Forse afname aantal niet-grondgebonden bedrijven sinds 2000 (§6.1.1)
- Meer melkkoeien dankzij verruiming quota (§6.1.2)
- Veehouderijbedrijven moeten van provincies ontwikkelruimte 'verdienen' via lokale inpasbaarheid (§6.1.3)
- Aantal voltijdbanen landbouw daalt tot 161.000 (§6.2.1)
- Vergrijzing in agrarische sector groter dan in andere sectoren (§6.2.2)
- Areaal bouwland vanaf eeuwwisseling vrij sterk verminderd (§6.3.1)
- Schaalvergroting landbouw drijvende kracht achter hoge agrarische grondprijs (§6.3.2)
- Pachtprijs zonder prijsbeheersing 30 à 40% hoger dan die met prijsbeheersing (§6.3.3)
- Evaluatie pacht en pachtnormen van start (§6.3.3)
- Zeeland kent grootste groei melkquotum (§6.4.2)
- Gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf heeft een waarde van 2,5 miljoen euro (§6.5)
- Interesse om bedrijf over te nemen iets gestegen (§6.6)
- Recent overgenomen bedrijven groter, moderner, maar met hoogste schulden (§6.7.2)
- Aandeel familielening nog vrij bescheiden, behalve bij akkerbouwbedrijven (§6.7.2)

Hoofdstuk 7

- Herstel agrarisch inkomen in 2012 door hogere opbrengstprijzen (§7.1)
- Inkomensontwikkeling in 2012 in Nederland ruim boven Europees gemiddelde (§7.1)
- Grote inkomensspreiding in de land- en tuinbouw (§7.2)
- Inkomen in varkenshouderij en glastuinbouw in 2007-2011 ondermaats (§7.3)
- Aandeel betaalde kosten in land- en tuinbouw stijgt in alle sectoren (§7.3)
- Bedrijfsuitbreiding geen garantie voor beter inkomen (§7.3)
- Aandeel duurzame investeringen daalt in 2011 en blijft achter bij streefwaarde (§7.4.1)
- Liquiditeitskortingen vaak opgelost door interen en uitstellen van betalingen (§7.4.2)
- Aantal innoverende bedrijven in 2011 verder gedaald (§7.5)

Kengetallen van de Nederlandse land- en tuinbouw in 2012

Structuur		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Aantal land- en tuinbouwbedrijven	68.810	Van 2000 tot 2012 is het aantal bedrijven met ruim 29% gedaald, vooral door bedrijfsvergroting en/of bedrijfsbeëindiging.
Akkerbouwbedrijven	12.016	
Tuinbouwbedrijven	11.122	w.o. glasgroente- en champignonbedrijven: 4.049, opengrondtuinbouwbedrijven: 7.073.
Graasdierbedrijven	36.682	w.o. melkvee: 16.902, vleeskalveren: 1.333, schapen: 4.298, geiten 356.
Hokdierbedrijven	5.661	w.o.: fokzeugen: 1.041, vleesvarkens: 2.042, leghennen: 669, vleeskuikens: 428.
Gemengde bedrijven	3.329	
Werkgelegenheid land- en tuinbouw (1.000 aje)	161	Afnemend; ongeveer 57% is gezinsarbeid (onbetaald), 27% vaste medewerkers, 17% tijdelijk personeel.
Areaal cultuurgrond (mln. ha)	1,84	In 2000: 1,975.
Areaal biologisch	58.000 ha	Aandeel van 3,2% op totale landbouwareaal.

Productiewaarde		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Brutoproductiewaarde land- en tuinbouw (mln. euro)	26.511	Circa 4% groter dan in 2011.
Netto toegevoegde waarde land- en tuinbouw (mln. euro)	5.805	In 2010: 5.638; 2011: 5.167.
Toegevoegde waarde totale agrocomplex 2010 (mrd. euro)	52	10% van de toegevoegde waarde van de economie en 10,2% van de werkgelegenheid in Nederland. Aandeel primaire land- en tuinbouw: 22% van de werkgelegenheid en 13% van de toegevoegde waarde.

In- en uitvoer		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Agrarische export (mrd. euro)	76,2	Een toename met 4,4% ten opzichte van 2011.
Agrarische import (mrd. euro)	51,3	Een toename met 5,7% ten opzichte van 2011 .
Agrarisch handelsoverschot (mrd. euro)	0,5	Een toename met 2% ten opzichte van 2011.

Externe effecten		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Nutriënten (2011)		Na een sterke daling sinds de invoering van MINAS zijn de overschotten de laatste jaren niet verder gedaald. In 2011 namen de overschotten licht toe tot 119 kg N per ha en 67 kg P ₂ O ₅ per ha. De aanvoer bestaat vooral uit dierlijke mest. De aanvoer van kunstmest neemt verder af.
Ammoniakemissie (mln kg; 2011)	100	In 1990 was de emissie nog 333 mln. kg.
Gewasbeschermingsmiddelen (verbruik, mln. kg actieve stof) (2011)	10,95	De afzet is sinds 1990 bijna gehalveerd, maar de laatste jaar is de afzet weer licht gestegen. Bijna 40% van de gebruikte middelen zijn fungiciden; 27% zijn herbiciden.
Energieverbruik nu en maximaal gebruik voorheen (PJoule) (2010)	145	Het verbruik van de land- en tuinbouw bedraagt ruim 4% van het totale energiegebruik van Nederland. De glastuinbouw is daarbinnen met ruim 80% de grootste afnemer van energie, maar levert ook steeds meer energie (warmte en elektriciteit).
Aandeel duurzame energie in de glastuinbouw (2011)	1,8	Doelstelling in het Agroconvenant van 4% in 2010 niet gehaald. Doelstelling van 20% in 2020 ver weg.
Watergebruik (mln. m ³)(2010)	166	In 2010 gemiddeld ruim 2.200 m ³ per bedrijf. Ruim een kwart daarvan is leidingwater. Bijna de helft van het watergebruik is voor beregening.
CO ₂ -emissies (Mton) (2011)	25	De afname van de uitsluit van CO ₂ in 2011 ten opzichte van 2010 met zo'n 4,5% is vooral te danken aan een lagere CO ₂ uitstoot in de tuinbouw als gevolg van minder energiegebruik.
Antibioticagebruik (ton)	244	De hoeveelheid in Nederland verkochte antibiotica voor gebruik bij dieren was in 2012 bijna de helft lager dan in 2009. De doelstelling van een halvering van de totale verkopen in 2013 ten opzichte van 2009 is dus al nagenoeg bereikt.
Weidevogels		Er zijn in 2010 een kwart minder weidevogels geteld dan in 2000. De laatste 3 jaar is het aantal weidevogels stabiel.
Agrarisch natuurbeheer (ultimo 2010, ha)	62.000	Iets meer dan de helft valt onder het Subsidiestelsel Natuur- en Landschapsbeheer (SNL) van de provincies. Het collectieve beheer vindt voornamelijk onder de SNL plaats, vaak door een agrarische natuurvereniging (ANV). In totaal zijn er tussen de 125 en 150 ANV's. Minstens 35 ANV's hebben een certificaat voor coördinatie van agrarisch natuurbeheer.
Geurhinder	-44%	Sinds 1995 is de geurhinder uit de landbouw met 44% gedaald. In 2011 is het aandeel personen dat aangeeft hinder te ondervinden gestegen, na een trendmatige afname in de voorafgaande periode.
Algemene waardering land- en tuinbouw (2012)	8	Hoogste waardering sinds 2007, het startpunt van de meting van TNS-NIPO.

Resultaat en financiering		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Inkomen uit bedrijf per bedrijf (1.000 euro)	64,0	In 2011: 41,4; gemiddeld 2006-2010: 42,5.
Inkomen buiten bedrijf per bedrijf (1.000 euro)	19,0	In 2011: 19,5; gemiddeld 2006-2010: 19,1.
Totaal inkomen per bedrijf (1.000 euro)	83,0	In 2011: 60,9; gemiddeld 2006-2010: 61,6.
Gemiddelde waarde land- en tuinbouwbedrijf (mln. euro)	2,5	In 2007 was de balanswaarde nog ongeveer 1,8 mln. euro gemiddeld. Circa de helft ligt vast in grond. Grote verschillen tussen bedrijven en bedrijfstypen.
Solvabiliteit (%)	66	Akkerbouwbedrijven zijn met 80% het meest solvabel, glastuinbouw het minst met 36%.
Investerings (mrd. euro)	3,7	Aandeel duurzame investeringen 20%.

Aantal dieren		
Kengetal	Waarde	Toelichting
Melkkoeien (1.000 stuks)	1.484	1985: 2.367; 2.000: 1.504.
Vleeskalveren (1.000 stuks)	908	2000: 783.
Schapen (1.000 stuks)	1.043	2001: 1.293.
Geiten (1.000 stuks)	397	2001: 221.
Varkens (1.000 stuks)	12.234	1995: 14.397; 2005: 11.312.
Pluimvee (1.000 stuks)	95.273	2000: 104.015.

Meer informatie:

Duurzame landbouw in beeld 2012, LEI Wageningen UR
Landbouw-Economisch Bericht 2013; LEI Wageningen UR
Land- en Tuinbouwcijfers 2012: CBS/LEI Wageningen UR

De land- en tuinbouw in breder economisch perspectief

1

1.1 Algemene economie en politiek

1.1.1 Wereld

Structureel herstel blijft uit in ontwikkelde landen

Nadat de ontwikkeling van de wereldeconomie in 2011 al tegenviel, is de groei in 2012 verder afgenomen. Vooralsnog is er geen sprake van een structureel herstel in de ontwikkelde landen (IMF, 2013). Het was vooral de ontwikkeling in de opkomende landen in Azië die de wereldgroei ondersteunde (tabel 1.1). De economische groei in de Verenigde Staten was vooral te danken aan een omslag in de woningmarkt en aan de ondersteuning van de financiële sector. Een en ander zorgde voor een toenemende binnenlandse consumptie. Het eurogebied liet in 2012 een economische teruggang zien, die in 2013 nog voortduurt. Wel is de vrees voor het uiteenvallen van de eurozone verminderd.

Tabel 1.1		Ontwikkeling van het BBP-volume (in % per jaar) naar regio, 2010-2014				
Gebied	2010	2011	2012	2013(p)	2014(p)	
Wereld	5,3	4,0	3,2	3,3	4,0	
Ontwikkelde landen	3,2	1,6	1,2	1,2	2,2	
w.o. Eurogebied	1,9	1,4	-0,6	-0,3	1,1	
Japan	4,4	-0,6	2,0	1,6	1,4	
Verenigde Staten	3,0	1,8	2,2	1,9	3,0	
Opkomende landen en ontwikkelingslanden	7,5	6,4	5,1	5,3	5,7	
w.o. Rusland	4,3	4,3	3,4	3,4	3,8	
Azië (exclusief Japan)	9,7	8,1	6,6	7,1	7,3	
w.o. China	10,4	9,3	7,8	8,0	8,2	
India	10,6	7,7	4,0	5,7	6,2	
Latijns-Amerika	6,2	4,6	3,0	3,4	3,9	
w.o. Brazilië	7,5	2,7	0,9	3,0	4,0	
Sub-Sahara Afrika	5,3	5,3	4,8	5,6	6,1	
Midden-Oosten en Noord-Afrika	4,9	4,0	4,8	3,1	3,7	

Voor alle tabellen geldt: v = voorlopig, p = prognose.

Bron: IMF, World Economic Outlook Update (april 2013).

Daardoor is er sprake van herstel van vertrouwen, hoewel dat broos blijft. De werkloosheid ligt op recordhoogte en blijft vooralsnog stijgen. Ook in de VS neemt de werkgelegenheid verder af. Waar het overheidstekort in het eurogebied door strakke afspraken is teruggebracht tot 3,5% van het inkomen, ligt dit in de VS nog ruim boven de 8%. De Amerikaanse staatsschuld neemt dan ook sneller toe dan die in Europa.

De wereldhandel in goederen is in 2012 gegroeid met 2,3%, aanzienlijk minder dan de 5,6% in 2011. Voor 2013 en 2014 wordt een herstel verwacht, maar de voor Nederland relevante wereldhandel - waarbij landen en productgroepen die relatief belangrijk zijn voor de Nederlandse uitvoer een groter gewicht krijgen - blijft daarbij aanzienlijk achter (tabel 1.2). De belangrijkste reden daarvoor is dat de Nederlandse handel vooral is gericht op het zwakke eurogebied. De hoge olieprijs, tussen de 100 en 120 dollar per vat, en de stijging van de wisselkoers van de euro ten opzichte van de munten van handelspartners, vormen een extra rem op de zwakke Europese economie, aldus het CPB in het *Centraal Economisch Plan* (2013).

Tabel 1.2		Kerngegevens wereldmarkt, 2010-2014				
		2010	2011	2012	2013(p)	2014(p)
		Mutaties t.o.v. voorgaande jaren (in %)				
Wereldhandelsvolume goederen		14,9	5,6	2,3	4,25	6,25
Relevante wereldhandel voor Nederland		11,3	4,0	0,5	2,75	5
Wereldhandelsprijs (in euro)		10,9	7,8	5,5	-2,0	0,75
• Industrieproducten		6,0	4,1	5,3	-1,75	1
• Grondstoffen, exclusief energie		40,6	12,7	-5,5	-3,0	0
w.v. Voedings- en genotmiddelen		17,0	23,0	3,5	0,75	0
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong		52,6	9,0	-9,0	-5,25	0
Metalen		43,9	5,4	-10,0	-4,5	0
• Energie		35,5	25,3	8,3	-4,25	0
		Niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)		1,33	1,39	1,29	1,31	1,31
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)		79,5	111,3	111,7	109	109
Lange rente Duitsland (%)		2,8	2,6	1,6	1,75	2
Korte rente eurogebied (%)		0,8	1,4	0,5	0,25	0,5
Korte rente Verenigde Staten (%)		0,3	0,3	0,3	0,25	0,5

Bron: CPB, 2013.

1.1.2 Europese Unie

Grote verschillen binnen eurogebied

De verschillen binnen het eurogebied zijn groot. De Duitse economie groeide in 2012 met 0,9%, terwijl de Griekse economie kromp met 6,5% en de Portugese met 3,2%. Maar in de loop van het jaar beperkte de neergang zich niet langer tot de periferie. Ook in de landen die tot nu toe minder werden getroffen door de crisis - zoals Duitsland en Oostenrijk - daalde het BBP in het vierde kwartaal. De BBP-groei in 2013 in het eurogebied wordt door het CPB geraamd op -0,3% en in 2014 op 1,1%. Bij deze productieontwikkeling loopt de werkloosheid in het eurogebied verder op. In januari was het werkloosheidspercentage 11,9, een toename met 1,1 procentpunt ten opzichte van een jaar eerder. Ook hier zijn de verschillen tussen de kern en de periferie groot, zowel in niveau als in ontwikkeling. De werkloosheid varieert van 5% in Oostenrijk tot meer dan 26% in Spanje en Griekenland. Vergeleken met een jaar eerder liep de werkloosheid in Spanje met 2,75 procentpunt op, terwijl deze in Duitsland met 0,25 procentpunt daalde tot 5,25.

EU-milieubeleid in de luwte

Nu de politici in de EU zich vooral bekommeren om de schuldenproblematiek, economische krimp en oplopende werkloosheid, krijgt de ontwikkeling van het milieubeleid minder aandacht. Omdat het zesde *Milieu Actie Programma* in 2012 is afgelopen, heeft de Commissie echter een voorstel gedaan voor een nieuw (zevende) programma voor actie tot en met 2020: *Goed leven, binnen de grenzen van onze planeet* (EC, 2012). Ondanks vooruitgang op sommige gebieden haalt de EU vele van haar doelstellingen op milieu- en klimaatgebied niet. De Commissie vindt dat er meer moet worden gedaan om de toestand van het milieu te verbeteren en zo een bijdrage te leveren tot een slimme, duurzame en inclusieve groei (zie kader voor enkele voorbeelden). Daartoe behoort ook een effectievere integratie van milieu- en klimaatoverwegingen met overig beleid, evenals meer coherente, gezamenlijke beleidsbenaderingen die meervoudige voordelen bieden.

Enkele punten van het zevende EU-milieuactieprogramma voor de periode tot 2020

Groene economie: Het vlaggenschipinitiatief *Efficiënt gebruik van hulpbronnen* van de Europa 2020-strategie is erop gericht de omslag te ondersteunen naar een economie die efficiënt is in de zin dat deze gebruik maakt van alle hulpbronnen, de economische groei loskoppelt van het hulpbronnen- en energiegebruik en van de milieueffecten, de broeikasemissies verlaagt, het concurrentievermogen verbetert door middel van efficiëntie en innovatie, en een grotere energieveiligheid bevordert. Er zijn kaders voor toekomstige acties vastgesteld.

Natuurlijk kapitaal: De Commissie geeft aan dat een substantieel deel van de EU-wetgeving is gericht op de bescherming, het behoud en de verbetering van natuurlijk kapitaal. Daarbij gaat het onder meer om de Kaderrichtlijn Water, de Luchtkwaliteitsrichtlijn en aanverwante richtlijnen, en de Habitatrichtlijn en de Vogelrichtlijn. Meer specifiek gaat de Commissie onder meer in op nutriënten. De hoeveelheden stikstof en fosfor die in het EU-milieu terechtkomen, zijn de laatste twintig jaar aanzienlijk toegenomen met ernstige gevolgen voor de volksgezondheid. Met name het probleem van vrijkomende ammoniak als gevolg van inefficiënt mestbeheer en de ontoereikende afvalwaterbehandeling moet worden aangepakt, aldus de Commissie. Eveneens bepleit de Commissie inspanningen om de nutriëntenkringloop op een kosten- en hulpbronnenefficiëntere wijze te beheren en de doelmatigheid van het mestgebruik te verbeteren. Dit vergt een betere uitvoering van de EU-milieuwetgeving, waar nodig een aanscherping van de normen, en een benadering van de nutriëntenkringloop als onderdeel van een meer geïntegreerde aanpak.

Risico's voor volksgezondheid en welzijn: Volgens de Commissie lukt het nog niet om de lucht- en waterkwaliteitsnormen te halen, omdat het bestaande beleid niet volledig wordt uitgevoerd. Men wil actiever op zoek gaan naar synergie-effecten met overige beleidsdoelstellingen op gebieden zoals klimaatverandering, biodiversiteit en het mariene en terrestrische milieu. Door bijvoorbeeld de aanwezigheid van bepaalde verontreinigende stoffen in de lucht terug te brengen, kan een belangrijke bijdrage worden geleverd aan beperking van de klimaatverandering. Verdere activiteiten op dit vlak zullen uitgaan van een uitgebreide beoordeling van de EU-luchtkwaliteitswetgeving en van de blauwdruk voor het behoud van de Europese watervoorraden.

De Commissie wil de uitvoering van het Milieu Actie programma volgen in het kader van het periodieke monitoringsproces van de Europa 2020-strategie. Vóór 2020 wordt een evaluatie van het programma uitgevoerd, in het bijzonder op basis van het verslag over de toestand van het milieu van het Europees Milieuagentschap (EMA). In overleg met belanghebbende partijen worden aanvullende indicatoren ontwikkeld om de algehele vooruitgang naar een hulpbronnefficiënte Europese economie en samenleving te meten, evenals de bijdrage daarvan aan de welvaart en het welzijn. Het programma kan misschien al in 2013 van start gaan, maar heeft nog de goedkeuring door de Raad van ministers en het Europees Parlement.

1.1.3 Nederland

Nederlandse economie krimpt

De Nederlandse economie krimpt in 2013 naar verwachting van het CPB met 0,5% (tabel 1.3). De krimp is vooral te wijten aan teleurstellende binnenlandse bestedingen. De positieve bijdrage van de uitvoer kon de daling van de binnenlandse bestedingen in Nederland maar gedeeltelijk compenseren. De consumptie levert al enige jaren een negatieve bijdrage aan de BBP-groei, ook de lage investeringen van bedrijven en in woningen dragen bij aan de krimp. In 2013 zal naar verwachting na een aanvankelijke stabilisatie in het tweede halfjaar een voorzichtig herstel optreden. Dit kan zich in 2014 voortzetten. De mogelijke groei is vooral te danken aan een aantrekkende uitvoer door de enigszins herstellende wereldhandel (CPB, 2013).

De werkloosheid neemt in 2013 fors toe tot meer dan 6% van de beroepsbevolking. De werkloosheid heeft vanaf 2012 een andere oorzaak dan in voorgaande jaren. In 2011 en 2012 was de toename nog vooral het gevolg van het stijgende aanbod van arbeid dankzij toegenomen participatie van 55-plussers en jongeren; vanaf eind 2012 is de toename van de werkloosheid grotendeels toe te schrijven aan een daling van de werkgelegenheid.

De daling van de particuliere consumptie hangt samen met veranderingen in inkomen en vermogen van de consument. Daar komt bij dat het consumentenvertrouwen in Nederland veel sterker is gedaald dan in de rest van de eurozone. Voor 2014 verwacht het CPB een herstel, terwijl de individuele spaarquote verder toe neemt. De consumptiegroei blijft heel beperkt. Dit komt door de gematigde loonontwikkeling in combinatie met lastenverhogingen, en hogere premies en lagere uitkeringen van pensioenfondsen. Ook de daling van de huizenprijzen draagt bij aan de negatieve ontwikkeling van de consumentenuitgaven.

Tabel 1.3

Kerngegevens voor Nederland, 2010-2014

	2010	2011	2012	2013(p)	2014(p)
Volume bestedingen en buitenlandse handel (mutaties per jaar in %)					
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	1,6	1,0	-0,9	-0,5	1,0
Consumptie huishoudens	0,3	-1,0	-1,5	-1,5	0,25
Overheidsbestedingen	0,3	-0,6	-0,2	-0,25	0,5
Bruto-investeringen bedrijvensector (excl. woningen)	-5,2	10,2	-2,5	0,5	2,25
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	13,5	4,3	2,2	3,25	5,0
Invoer van goederen	12,6	4,1	3,4	2,0	4,5
Prijzen (mutaties per jaar in %)					
Consumentenprijsindex (cpi)	1,3	2,3	2,5	2,75	2,0
Contractloon marktsector	1,0	1,4	1,7	1,75	2,0
Prijspeil goederenuitvoer (exclusief energie)	4,3	1,4	0,6	-0,75	0,75
Prijsconcurrentiepositie ^a	2,3	0,9	1,9	0,5	0,25
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking (mutaties per jaar in %)	-0,3	0,0	1,5	0,75	0,25
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	390	389	470	560	575
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	4,5	4,4	5,3	6,25	6,5
Collectieve sector (niveau in % bbp)					
EMU-saldo collectieve sector	-5,1	-4,5	-4,0	-3,3	-3,4
EMU-schuld collectieve sector (ultimo jaar)	63,1	65,5	71,4	74,0	75,0
Collectieve lasten	38,8	38,4	38,8	39,9	40,1

a Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenlands geproduceerde goederen.

Bron: CPB, Centraal-Economisch Plan 2013.

De bedrijfsinvesteringen stabiliseren zich in 2013, nadat ze vorig jaar nog met bijna 2,5% daalden. Dankzij de aantrekkende wereldhandel en de toename van de binnenlandse productie nemen de investeringen in 2014 naar verwachting toe met ruim 2%. Hoewel een deel van de producenten sinds het vierde kwartaal van 2012 optimistischer is over het economische klimaat, geeft een toenemend aantal ook aan dat er financiële belemmeringen zijn voor uitbreiding van de investeringen. De bezettingsgraad in de verwerkende industrie was eind 2012 6 procentpunt lager dan het langjarige gemiddelde van 83%. Dat duidt op een forse onderbezetting van de productiecapaciteit. Naar verwachting van het CPB zullen de uitbreidingsinvesteringen dan ook beperkt zijn en de investeringen in 2014 vooral toenemen door vervanging van verouderde kapitaalgoederen.

Het volume van de uitvoer neemt in 2013 naar verwachting met ruim 3% toe, in 2014 met 5%. In 2013 dalen de Nederlandse uitvoerprijzen voor het eerst sinds 2003 (uitgezonderd het crisisjaar 2009). Toch verbetert de prijsconcurrentiepositie maar licht, omdat ook de prijs van de concurrenten daalt. De verandering van de Nederlandse uitvoerprijzen in 2013 en 2014 wordt vooral bepaald door schommelingen in de prijzen

van energie en grondstoffen. De groei van het volume van de invoer (exclusief energie) blijft achter bij die van de uitvoer. Dit is vooral toe te schrijven aan de al genoemde lage binnenlandse bestedingen. De zwakke binnenlandse vraag leidt er ook toe dat bedrijven geen extra voorraden hoeven aan te leggen, waardoor ook hier minder grondstoffen worden geïmporteerd.

Door de geringe economische groei staan de lonen onder druk. In alle sectoren stijgen de contractionen in 2013 naar verwachting minder dan de inflatie. De productie krimpt en dat drukt samen met de oplopende werkloosheid de contractionen in de marktsector.

Het CPB ziet de collectieve lasten toenemen tot 40,1% van het BBP in 2014 (tabel 1.3). De stijging is grotendeels bepaald door de verhoging van het algemene btw-tarief naar 21% per oktober 2012, het invoeren van een verhuurdersheffing en het niet indexeren van de schijfgrenzen en de heffingskortingen in de inkomstenbelasting voor inflatie in 2013.

1.1.4 Financiële maatregelen voor de land- en tuinbouw

Medio 2012 stemde de Tweede Kamer in met de Wet uitwerking fiscale maatregelen Begrotingsakkoord 2013 (UFM), waarin veel maatregelen uit het eerdere Lente- of Kunduz-akkoord van april 2012 zijn opgenomen. In het Regeerakkoord van VVD en PvdA uit september 2012 zijn enkele van deze maatregelen teruggedraaid (Rutte et al., 2012). Zo zal de werkgever de eerste zes maanden van de WW niet doorbetalen, en wordt de heffingskorting van 0,7% op groen beleggen toch afgeschaft. De volgende maatregelen van het Lenteakkoord zijn gehandhaafd:

- Afschaffing rode diesel: door het afschaffen van het accijnsverschil tussen rode en blanke diesel gaat de dieselprijs voor de agrarische sector met 16 cent per liter omhoog. Per saldo stijgen de kosten van loonwerk daardoor met 2,6%.
- Verhoging energiebelasting op aardgas: glastuinbouwbedrijven hebben een gedeeltelijke vrijstelling van de energiebelasting op aardgas. In het Lenteakkoord is een verhoging van de energiebelasting afgesproken. Voor de glastuinbouw gaat het tarief evenredig omhoog.
- Kolenbelasting: de vrijstelling in de kolenbelasting voor elektriciteitsopwekking wordt afgeschaft. Deze heffing bedraagt 13,73 euro per 1.000 kg kolen.
- Btw-verhoging: Het algemene btw-tarief is per 1 oktober 2012 verhoogd van 19 naar 21%. Het btw-tarief van 6% blijft ongewijzigd. Als gevolg van de btw-verhoging is het landbouwforfait verhoogd van 5,1 naar 5,4%. Alleen ondernemers die gebruik maken van de landbouwregeling merken iets van deze wijziging. Van de ruim 50.000 bedrijven die groter zijn dan 25.000 euro SO valt ongeveer een kwart in de landbouwregeling. Daar de landbouwregeling is aangepast, zullen niet veel bedrijven overstappen naar de normale btw-regeling, tenzij grote investeringen gepland staan.

Het afschaffen van de rode diesel en de verhoging van de energiebelasting zijn financieel gevoelige maatregelen voor de land- en tuinbouw.

Nieuwe maatregelen voor de land- en tuinbouw

Behalve de bovenstaande zijn in het Regeerakkoord van Rutte 2 onder meer de volgende maatregelen opgenomen:

- Verhoging accijns diesel en lpg: een accijnsverzwaring van 3 cent per liter diesel en 7 cent per liter lpg. De extra accijns heeft in de land- en tuinbouw gevolgen voor de dieselkosten, werk door derden en werk voor derden.
- Subsidieregeling duurzame energie: het budget van de subsidieregeling duurzame energie (SDE+) wordt verhoogd en er komen middelen voor het stimuleren van bij- en meestook van biomassa in kolen- en gascentrales. De verhoging van het budget voor duurzame energie wordt gedekt uit een verhoging van de SDE+-heffing. De opslag geldt niet voor het aardgas voor de warmtekrachtkoppeling (wkk) en ook niet voor de eigen productie van elektriciteit. Een deel van de verhoging van de SDE+-uitgaven zal bij de land- en tuinbouw terechtkomen, mits de bedrijven investeren in de productie van duurzame energie. De SDE+ is vooral bedoeld ter compensatie van het niet-rendabele deel van de investeringen.
- Kennis en innovatie: vanaf 2014 wordt bezuinigd op de Wet Bevordering Speur- en Ontwikkelingswerk (WBSO), de Research & Development Aftrek (RDA) en de Innovatiebox. Hier staat een verhoging van de TKI-toeslag (Topconsortia Kennis en Innovatie) tegenover. De WBSO/RDA-regeling wordt gebruikt in de glastuinbouw: 10% van de kleine en 19% van de grote bedrijven maakt er gebruik van.
- Afschaffing product- en bedrijfsschappen: door de afschaffing van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties komen de betreffende heffingen te vervallen.
- Verhoging assurantiebelasting: de belasting op schadeverzekeringen wordt verhoogd van 9,7% naar 21%.
- Wijzigingen inkomstenbelasting: de verschillen in belastingheffing tussen ondernemers en werknemers zijn de afgelopen jaren toegenomen. Om meer evenwicht te bereiken zullen de ondernemersfaciliteiten waaraan het urencriterium is verbonden per 2015 met 500 mln. euro worden versoberd en/of afgeschaft. Daarnaast worden stappen gezet om een winstbox in te voeren. Hierbij worden betrokken de zelfstandigenaftrek, fiscale oudedagsreserve, meewerkaftrek, startersaftrek en de S&O-aftrek. Het urencriterium komt dan te vervallen. Indien de lastenverzwaring van 500 mln. euro geheel ten laste komt van de zelfstandigenaftrek, betekent dit een gemiddelde lastenverzwaring van ongeveer 660 euro per zelfstandige.

Op korte termijn wordt de land- en tuinbouw nauwelijks getroffen door deze maatregelen. Zo heeft het wegvallen van de heffingen van product- en bedrijfsschappen een lastenverlichtend effect (Venema et al., 2013). De verhoging van de assurantiebelasting, de Stimulering Duurzame Energieproductie (SDE)+-heffing en de versobering van de innovatieregelingen pakken financieel echter negatief uit. Het effect

van de afschaffing van de heffingen voor product- en bedrijfschappen kan deels teniet worden gedaan doordat private partijen een deel van de taken en bekostiging (moeten) overnemen.

1.1.5 Opheffing product- en bedrijfschappen

Het Regeerakkoord besteedt er weinig woorden aan, maar met de opheffing van de product- en bedrijfschappen komt er een einde aan een aantal bijzondere instituties in de agrarische sector. Al in 2011 had de Tweede Kamer ingestemd met de motie van VVD'er Aptroot om de schappen af te schaffen. Vooral de verplichte heffingen hebben het draagvlak voor de bedrijfslichamen ondermijnd. Overigens kan het einde van de bedrijfslichamen niet worden losgezien van de voortgaande concentratie van ondernemingen in de agrarische bedrijfskolom enerzijds, en de afnemende macht van werkgevers- en werknemersorganisaties anderzijds. Publieke taken die binnen PBO worden uitgevoerd, gaan over naar het ministerie van Economische Zaken. Het bedrijfsleven kan ervoor kiezen de andere taken als voorlichting, promotie en belangenbehartiging voor eigen rekening uit te voeren, bijvoorbeeld in een brancheorganisatie.

Terugblik op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in de agrarische sector

Over het ontstaan en de ontwikkeling van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie PBO is veel geschreven (Dorp, 2009). De basis voor de instelling van product- en bedrijfschappen (bedrijfslichamen) is de Wet op de Bedrijfsorganisatie (Hiskes, 2009). Deze raamwet, oorspronkelijk vastgesteld in 1950 en later diverse keren gewijzigd, voorzag in 'functioneel gedecentraliseerde' overheidsorganisaties. Deze organisaties moeten worden ondersteund door representatieve organisaties van werkgevers en werknemers. Ze hebben vooral tot taak 'een het algemeen belang dienende bedrijfsuitoefening door de ondernemingen waarvoor zij zijn ingesteld te bevorderen'.

De wet kwam tegemoet aan de behoefte om organisaties van werkgevers en werknemers medeverantwoordelijk te maken voor het sociaaleconomische beleid. In de naoorlogse periode was die behoefte extra sterk vanwege de noodzaak tot herstel en wederopbouw van de economie. Bevordering van de economische groei, werkgelegenheid en internationale handel waren in de samenleving en de politiek breed gedragen doeleinden. Deze behoefte aan ordening leidde ook tot de instelling van de Sociaal-Economische Raad (SER) en de Stichting van de Arbeid als organen om het overleg tussen werkgevers en werknemers onderling en met de overheid gestalte te geven.

In vooral protestants-christelijke en rooms-katholieke kringen bestond al voor de 'crisisjaren' dertig de behoefte om een inbreng en eigen verantwoordelijkheid te hebben in de organisatie van de economie. Dit is terug te voeren tot de verzuiling en emancipatie van verschillende bevolkingsgroepen in de tweede helft van de 19e eeuw. De verschillende maatschappelijke stromingen kenden elk een eigen motivering voor de ontwikkeling van publieke bedrijfslichamen: soevereiniteit in eigen kring (protestants-christelijk), subsidiariteit (rooms-katholiek) en functionele decentralisatie (liberale en sociaaldemocratische organisaties). Bijzondere redenen voor de ontwikkeling van de PBO in de landbouw waren de kleinschalige organisatie van de sector en de bestendiging van de bestaande samenwerking tussen de publieke en private organisaties.

Voor de landbouw en voedselvoorziening gold als extra reden en motivering het (nationaal) landbouwbeleid. Dat beleid kreeg vooral in de crisisjaren vorm met markt- en prijsregelgeving voor verschillende producten. Via bedrijf- en productschappen kon de agrarische sector invloed uitoefenen op de voorbereiding en ook op het (mede)uitvoeren van het overheidsbeleid. Voor de uitvoering van het beleid maakten de schappen gebruik van hun verordenende bevoegdheid. Via private organisaties, die zijn gebaseerd op het vrijwillige lidmaatschap van bedrijven en personen in de sector, zou dat niet kunnen. Bij het ontstaan van de EU en de vormgeving van het Europese landbouwbeleid, vooral in de vorm van marktordeningen per product in de jaren 1960, werden de functies van de schappen uitgebreid en kregen deze medebewindstaken van de rijksoverheid (Silvis et al., 2006).

Deze medebewindstaken worden gefinancierd door de Rijksoverheid en/of Europese overheid. Naast de medebewindstaken bestaan de taken van bedrijfslichamen uit autonome taken. Daarbij gaat het om daden van vrij bestuur, met of zonder toepassing van verordeningen. Door middel van verordeningen kunnen regels worden 'opgelegd' aan de bedrijven in de sector, inclusief de mogelijkheid van handhaving en het opleggen van sancties. Door verordeningen wordt ook de financiering van de autonome taken van de PBO geregeld. Het spreekt voor zich dat deze heffingen op grote weerstand kunnen stuiten. Met het verdwijnen van het Landbouwschap als bedrijfschap voor de landbouw in de tweede helft van de jaren 1990, is een aantal taken van dit schap overgegaan naar de verschillende productschappen, zoals die voor Tuinbouw, Akkerbouw, Diervoeder, Zuivel, en Vee en Vlees.

De schappen bestrijken voornamelijk het gebied van de landbouw, voedselvoorziening en detailhandel. Buiten de agrarische sector zijn er vrijwel geen bedrijfslichamen opgericht. In bijvoorbeeld de chemische industrie en de transportsector zijn ze niet van de grond gekomen. In deze bedrijfstakken ontbraken de redenen die leidden tot het ontstaan van de schappen in de landbouw en voedselvoorziening.

1.2 Productie, verbruik en prijzen

1.2.1 Agrarische productie

Op wereldschaal waren er in 2012 geen grote wijzigingen in het niveau van de plantaardige productie. Tegenover de daling van de tarweproductie met ruim 5%, stond een groei van de oliezaadenoogst met bijna 5% en een lichte verdere groei van de suikerproductie (tabel 1.4).

Tabel 1.4		Wereldproductie (mln. ton) van enkele akkerbouwproducten, 2008-2012				
	2008	2009	2010	2011	2012	
Granen	2.291	2.266	2.260	2.352	2.306	
w.v. tarwe	684	686	655	700	662	
voedergranen	1.149	1.126	1.136	1.168	1.156	
rijst	458	455	468	484	489	
Suiker (ruw)	151	150	156	173	177	
Oliezaden	399	457	468	452	474	
Bron: FAOSTAT en Food Outlook.						

De vleesproductie nam over de gehele linie licht toe in 2012. Opnieuw werd de trend van de groeiende pluimveevleesproductie bevestigd. Het zal dan ook niet lang duren voordat de koppositie van varkensvlees wordt overgenomen (tabel 1.5).

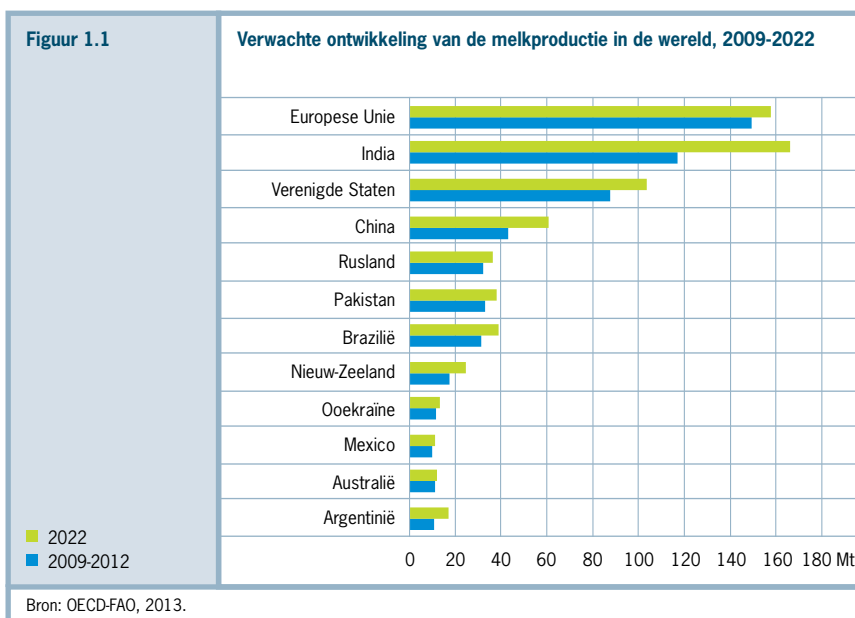
Tabel 1.5		Wereldproductie (mln. ton) van enkele vleessoorten, 2008-2012				
	2008	2009	2010	2011	2012	
Rundvlees	66,7	67,5	67,8	66,6	66,8	
Varkensvlees	104,2	106,6	109,4	108,8	110,8	
Schapen- en geitenvlees	13,4	13,5	13,5	13,8	13,9	
Pluimveevlees	92,6	94,9	99,1	102,3	104,5	
Bron: FAOSTAT en Food Outlook.						

1.2.2 Marktvooruitzichten

Al sinds de prijspiek van 2008 geven de jaarlijkse vooruitzichten van OECD-FAO aan dat de prijzen voor landbouwproducten op de middellange termijn hoger zullen zijn dan voordien het geval was. Ook in de editie van 2013 wordt deze boodschap afgegeven (OECD-FAO, 2013). Ondanks het zwakke en voorzichtige herstel van de afgelopen jaren in veel ontwikkelde landen, gaat de OECD-FAO uit van een economische groei van net iets meer dan 2% per jaar op de middellange termijn. De groei zal in ontwikkelingslanden en opkomende economieën overigens groter zijn dan elders, en samen met de snelle bevolkingsgroei zal dit leiden tot een stevige groei van de vraag naar voedsel in die landen in de komende jaren. De rol van China wordt daarin steeds groter, doordat de fenomenale economische groei van de afgelopen 30 jaar zich zal voortzetten. Cruciaal in de projecties is in hoeverre China's voedselproductie gelijke tred kan houden met het groeiende binnenlandse verbruik. Over het algemeen zal dat volgens OECD-FAO niet het geval zijn, waardoor China's importbehoefte van tarwe, mais, oliezaden, vlees en melkpoeder stijgt. Ook worden hogere energieprijzen verwacht. Hierdoor stijgen de productiekosten in de landbouw en wordt de productie van biobrandstoffen aangemoedigd. Samen met de economische groei in de ontwikkelingslanden leiden die ontwikkelingen de komende tien jaar tot hogere landbouwmarktprijzen ten opzichte van het gemiddelde niveau in het eerste decennium van deze eeuw. Overigens blijven de geprojecteerde, oplopende prijzen tot aan 2022 beneden het gemiddelde niveau van de jaren 2010-2013, toen ze vooral in 2011 en 2012 hoog waren.

Voor de middellange termijn laten de OECD-FAO-projecties zien dat de groeiende vraag naar bio-ethanol en -diesel de productie van mais, suiker en oliezaden verder stimuleert en dat de prijsverhouding tussen tarwe en mais zich in het voordeel van laatst genoemd gewas ontwikkelt. Ook in ontwikkelingslanden neemt de vraag naar voergranen sterk toe, vanwege de stijgende voerbehoefte van de veehouderij. Als gevolg hiervan zal de prijs van veevoer relatief hoog blijven.

De vraag naar zuivel in ontwikkelingslanden zal verder toenemen, waardoor de melkproductie in bijvoorbeeld India, China, Rusland en Pakistan (alle vier nu al grote melkproducenten) een sterke groei zal doormaken. OECD-FAO voorziet een gematigde groei van de melkproductie in de EU, nadat de melkquotering in 2015 wordt afgeschaft. Verwacht wordt dat de toename in veel landen groter zal zijn (figuur 1.1). Volgens deze projecties zal in 2022 niet meer de EU, maar India de grootste melkproducent zijn.

Ook de groei van de vleesconsumptie doet zich vooral voor in ontwikkelingslanden, waar veel meer pluimveevlees gegeten en geproduceerd gaat worden. De hogere voergraanprijzen en toenemende waterschaarste dempen echter de aanbodreactie op de stijgende vleesprijzen. Wil de sector aan de groeiende vraag naar vlees kunnen voldoen, dan zijn volgens de OECD-FAO forse investeringen nodig in verbeterde genetica, diergezondheid en voerconversie-technologie.

Tegenvallende oogsten vanwege droogte in de VS, Rusland en Australië (alle drie grote graanproducenten) en juist natte periodes in Brazilië met grote gevolgen voor de suikeroogst, zorgden voor relatief hoge prijzen in de afgelopen twee jaar. Voor 2013 wijzen de oogstvooruitzichten op een herstel van de graan- en oliezadenproductie en dus lagere prijzen.

Internationale acties tegen prijsvolatiliteit

De grote prijsfluctuaties in de afgelopen jaren hebben geleid tot verschillende initiatieven van de Groep van 19 rijkste landen plus de EU (G20). Nadat de G20-bijeenkomst van 2010 in Seoul voedselzekerheid als een van de belangrijke thema's had aangemerkt, maakte Frankrijk mondiale voedselzekerheid en regulering van grondstoffen het thema van zijn voorzitterschap in 2011. In dit kader werd in Parijs een bijeenkomst van G20 landbouwministers georganiseerd. Hieruit resulteerde een actieplan om (i) ketens tegen prijs- en aanbodschokken te versterken, (ii) de internationale voedselhulpinkoop te verbeteren en (iii) instrumenten voor risicobeheer te ontwikkelen. De G20-leden werden

het echter niet eens over alle voorstellen die Frankrijk naar voren bracht. Zo werd er geen consensus bereikt over beleid rondom biobrandstoffen, het al dan niet hanteren van een exportverbod om binnenlandse prijzen te beteugelen, of regulering van financiële markten om speculatie op termijnmarkten te beperken. Wel werd men het eens over de volgende acties:

- Een internationaal onderzoeksinitiatief voor tarweverbetering (IRIWI) om zowel privaat als publiek tarweonderzoek in de belangrijkste tarweproducerende landen te coördineren;
- Het Mondiale Agrarische Geo-Monitoring Initiatief (GAGI), om oogstvoorspellingen te verbeteren;
- Agrarische Markt Informatie Systemen (AMIS), om een *early warning*-systeem te ontwikkelen dat het ontstaan van voedselcrises beter kan voorspellen. AMIS bestaat uit een raamwerk dat op landenniveau data monitort over productie, verbruik, prijzen, handel en voorraden.

Verder is er in de FAO een *Rapid Response Forum* gecreëerd waarin leden van de G20 zitting hebben. Het forum pakt de signalen uit AMIS op en bespreekt welke stappen men moet nemen om een voedselcrisis te voorkomen. In april 2012 kwam het Forum voor het eerst bij elkaar in Mexico City. Toen de prijzen in de tweede helft van 2012 sterk stegen besloot het forum niet bij elkaar te komen, omdat de marktwerking als adequaat werd beoordeeld.

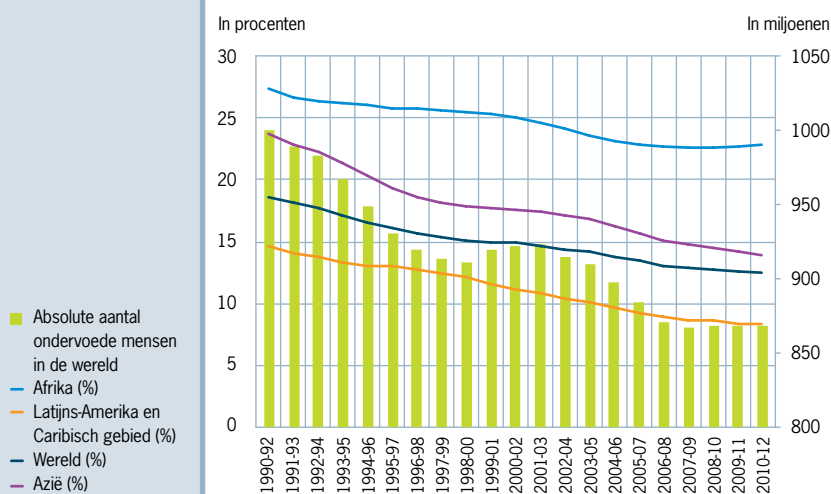
1.2.3 Ondervoeding en landhonger

De millenniumdoelstellingen van de Verenigde Naties zijn gericht op het uitbannen van wereldwijde armoede. Voor het bereiken van deze doelstellingen, zijn concrete doelen geformuleerd. Het uitbannen van extreme armoede en honger is de eerste doelstelling. Een van de onderliggende concrete doelen is een halvering tussen 1990 en 2015 van het aantal mensen dat honger lijdt, naast een halvering in dezelfde periode van het aantal mensen dat leeft van minder dan 1 dollar per dag en het streven naar aanvaardbaar werk voor alle mensen in 2015.

Toen de voedselprijzen in 2008 omhoog schoten, werd al snel gesproken over een mondiale voedselcrisis (of “global food crisis”). Enkele studies becijferden dat als gevolg van de hoge voedselprijzen het aantal mensen met honger in de wereld sterk is toegenomen (Shapouri et al., 2009). Hoewel de afname is afgezwakt, daalt het aantal ondervoede mensen in de wereld over een langere termijn, zowel in relatieve als in absolute termen (figuur 1.2). Dit is vooral te danken aan de groei van de koopkracht. In Zuid-Azië, waar absoluut gezien het grootste aantal ondervoede mensen leeft, is het inkomen per hoofd van de bevolking het hardst gestegen.

Figuur 1.2

Ontwikkeling van het aantal ondervoede mensen (in procenten en aantallen)

Bron: FAO, 2012.

Landacquisitie voor voedsel en biobrandstoffen

Landen die niet zelfvoorzienend zijn in voedsel zoeken manieren om hun voedselvoorziening veilig te stellen. Ter illustratie: in China leeft 20% van de wereldbevolking, maar het land beschikt slechts over 8% van het mondiale landbouwareaal. Naast handelsverdragen is investeren in landbouwgrond elders een manier om het risico van voedseltekorten te beperken. Relatief veel landacquisitie vindt plaats in Afrika en Midden- en Zuid-Amerika, veelal in de vorm van langdurige pacht. In de betreffende gebieden kan de productie per hectare landbouwgrond nog flink omhoog.

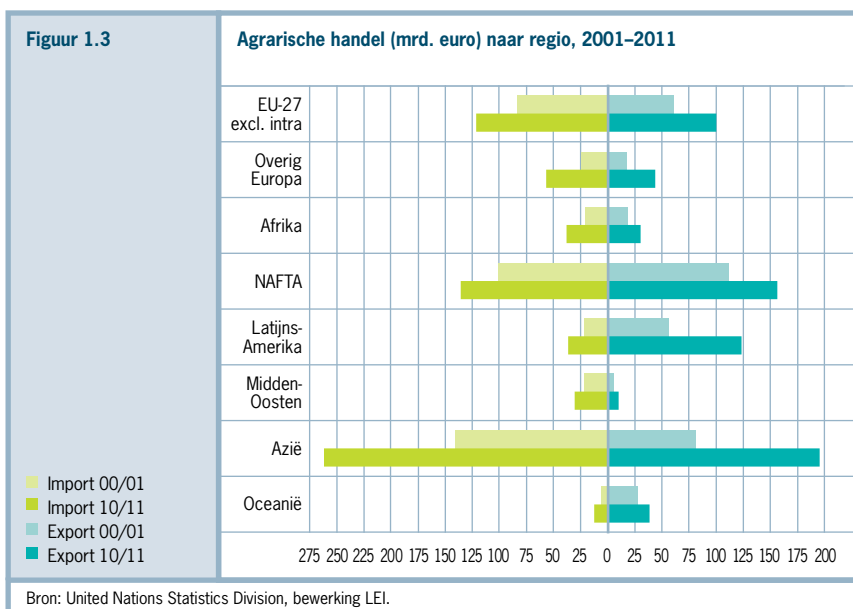
Een veelomvattend onderzoek van landinvesteringen is de LAND-matrix, een online gepubliceerde database van grootschalige landacquisities (Anseeuw et al., 2012). De verzamelde data laten zien dat in 2009 sprake was van een piek in de grondverwerving (in hectares). De grondverwerving is daarna wel doorgegaan, maar minder omvangrijk. Als mogelijke redenen hiervoor worden genoemd de lagere wereldmarktprijzen, de schulden crisis en een nieuw inzicht in de risico's van de investeringen.

Arme landen in Afrika zijn het belangrijkste doelwit van de investeringen, de investeerders zijn hoofdzakelijk afkomstig uit China en olierijke landen in het Midden-Oosten. De grote landdeals zijn vooral bedoeld voor de verbouw van flexgewassen zoals soja, suikerriet en oliepalm; deze gewassen zijn zowel geschikt voor voedsel als voor biobrandstof. De database laat zien dat grootschalige landacquisitie ook samengaat met de opkomst van jatropa, een olieplant dat voor biodiesel wordt gebruikt. Volgens het genoemde rapport concurreren investeerders vaak met lokale producenten.

1.3 Handel en handelsbeleid

1.3.1 Ontwikkelingen in de wereldhandel

Een opvallende ontwikkeling in de agrarische wereldhandel is het groeiende aandeel van Azië (figuur 1.3). In het afgelopen decennium nam het aandeel van Azië in de import toe van 34% tot 38% en in de export van 21% tot 28%. Daar staat een afnemend aandeel van de Noord-Amerikaanse vrijhandelsassociatie NAFTA tegenover, waarvan het aandeel in de import daalde van 24% naar 20% en in de export van 29% naar 22%. Ook het aandeel van de EU is afgenomen, maar in veel kleinere mate. Latijns-Amerika heeft het grootste exportsaldo van de onderscheiden regio's. Overigens is de hogere waarde van de agrarische wereldhandel vooral te danken aan het prijsniveau in 2010 en 2011.

Stabiele samenstelling agrarische handel van de EU

De agrarische handel van de EU-27 met derde landen bedraagt ongeveer een kwart van de totale agrarische handel van de EU. In 2011 importeerden de 27 EU-lidstaten samen voor ruim 105 mrd. euro aan agrarische producten van landen buiten de EU. De waarde van de export bedroeg bijna 93 mrd. euro, zodat het saldo van de agrarische extrahandel zo'n -13 mrd. euro was. Tabel 1.6 toont voor de import en export de belangrijkste productgroepen. Aan de importkant gaat het onder meer om vis, fruit,

Tabel 1.6

Agrarische extrahandel (mrd. euro) van de EU, 2011 ^a

Import			export		
	Waarde	%		Waarde	%
Totaal	105.416	100	Totaal	92.806	100
w.o.			w.o.		
Vis	14.486	13,7	Dranken	12.343	21,7
Fruit, noten	13.138	12,5	Zuivel	7.987	8,6
Koffie, thee en specerijen	9.426	8,9	Vlees	6.822	7,4
Veevoer	8.750	8,3	Graanbereidingen	6.145	6,7
Oliehoudende zaden	7.996	7,6	Voedselbereidingen	5.858	6,3
Oliën en vetten	7.992	7,5	Granen	5.545	6,0
a Gemiddelde 2010/2011.					
Bron: Eurostat Comext, bewerking LEI.					

noten, koffie, thee, oliehoudende zaden en oliën en vetten. Aan de uitvoerkant nemen dranken een vooraanstaande positie in, met bijna 22% van de totale handel. Daarnaast exporteert de EU vooral zuivel, vlees, graan- en voedselbereidingen en granen. De samenstelling van de import en export is in het afgelopen decennium nauwelijks gewijzigd.

Agrarische handel van Nederland verder gegroeid

De Nederlandse agrarische handel is in 2012, net als in 2011, opnieuw gegroeid. Zowel de totale invoerwaarde als de totale uitvoerwaarde van agrarische producten steeg, en wel met respectievelijk 5,7% en 4,4%. De totale invoer kwam daarmee op 51,3 mrd. euro. De totale uitvoer kwam op 76,2 mrd. euro. Het agrarische handelsoverschot nam in 2012 met 0,5 miljard euro (2%) toe.

Het saldo op de Nederlandse agrarische handelsbalans wordt geheel gerealiseerd in de handel met EU-lidstaten. Zowel bij invoer als bij uitvoer is Duitsland de belangrijkste handelspartner. Van de Nederlandse agrarische export gaat 26% naar Duitsland, terwijl van de agrarische import 19% uit Duitsland komt. Bij de export naar Duitsland gaat het vooral om groenten en fruit, sierteelt, zuivel, eieren en vlees. De belangrijkste producten bij de invoer uit Duitsland zijn zuivel, vlees, granen en graanbereidingen. Bij de zuivelinvoer gaat het met name om onverwerkte melk, wei en mager melkpoeder. Deze producten worden gebruikt als grondstof in de voedings- en genotsmiddelenindustrie. Naast Duitsland zijn vooral België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk belangrijke partners in de agrarische handel. De 27 landen van de Europese Unie hebben samen een aandeel van ruim 80% in de Nederlandse agrarische export en ruim 60% in de agrarische import van Nederland.

Het saldo van exportwaarde minus importwaarde van de handel in agrarische producten met derde landen is negatief. De importen uit derde landen bestaan uit oliezaden, veevoedergrondstoffen, (tropisch) fruit, koffie- en cacaobonen. Bij de export naar derde landen gaat het vooral om bewerkte producten zoals zuivel, dranken, koffie, thee, cacao(producten) en sierteeltproducten (figuur 1.4).

1.3.2 WTO-onderhandelingen

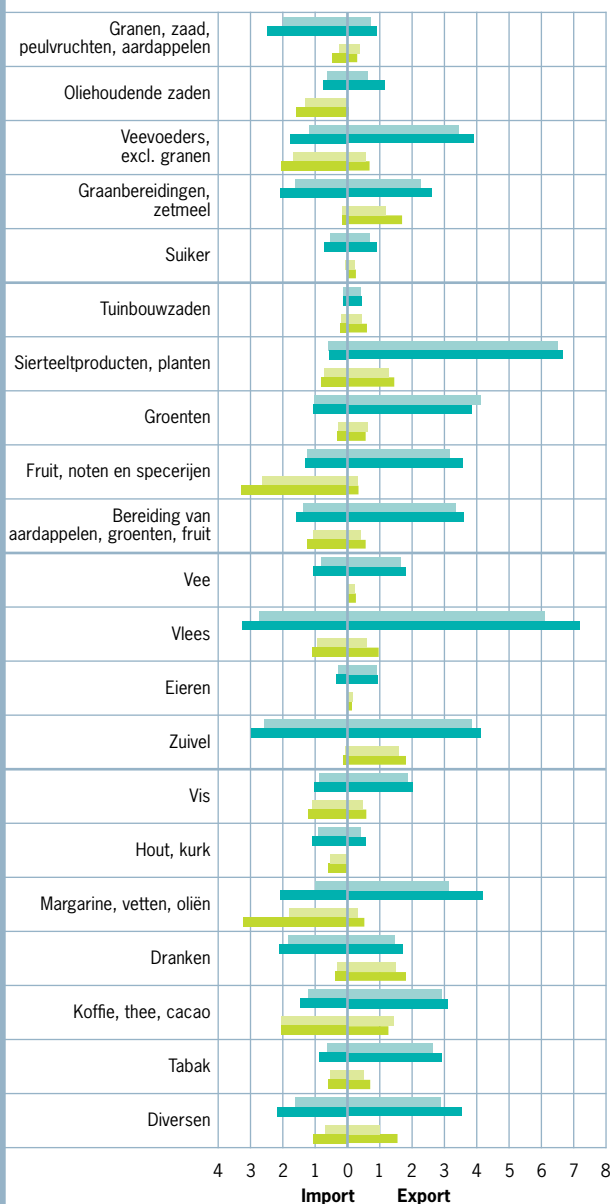
De WTO Doha-ronde - gestart in 2001 - is nog steeds niet afgerond. Er zijn signalen om minder strikt vast te houden aan de *single undertaking*, die inhoudt dat niets is overeengekomen totdat men het over alles eens is. Door de nieuwe benadering komt er mogelijk wat schot in de onderhandelingen en kan een voorlopig akkoord worden afgesloten op punten waarover al consensus is, of waar die relatief gemakkelijk lijkt te kunnen worden bereikt. Kandidaten daarvoor in het landbouwdossier zijn de exportrestituties van de EU en de gesubsidieerde exportkredieten van de VS. De Ministerial Conference in december 2013 in Bali zou een gelegenheid kunnen zijn om dergelijke resultaten van de lopende ronde te bekrachtigen. In de aanloop naar Bali zijn er echter nog genoeg hete hangijzers die het succes ervan kunnen bederven.

Zo hebben ontwikkelingslanden blijvende bezwaren tegen het Amerikaanse katoenbeleid. Ook zullen de nog niet ingevulde specificaties van het landbouwconceptakkoord van 2008 (vierde revisie) verder moeten worden uitgewerkt. Verder moet nog overeenstemming worden bereikt over de 'gevoelige producten' (die minder tariefreductie opgelegd krijgen) en de omvang van tarief-vrije importquota (TRQ): de relatie tussen beide is dat bij een groter aantal 'gevoelige producten' men een ruimere TRQ dient aan te bieden. En dan moet men het nog eens worden over bijzondere noodmaatregelen (special safeguard mechanism). Heikel punt hierbij is niet dat een ontwikkelingsland zijn invoertarieven mag verhogen als de invoer op korte termijn heel snel toeneemt, maar dat de kans bestaat dat het beschermende tarief hoger wordt dan bij de start van de Doha-ronde. Dat 2001-niveau wordt door veel WTO-leden als een belangrijk referentiepunt gezien, omdat het de uitkomst is van de afspraken van de Uruguay-ronde.

Wat willen ontwikkelingslanden (nog meer)?

Daarnaast heeft de G-33 - een groep ontwikkelingslanden - een voorstel ingebracht waarmee overheidsuitgaven voor aankopen van voedselvoorraden ten behoeve van voedselzekerheid gaan behoren tot de groene box, dat wil zeggen steun aan de landbouwsector die volgens de WTO-regels is toegestaan en niet hoeft worden afgebouwd. Dit voorstel ligt zeer gevoelig. Als overheden onder het mom van het veiligstellen van voedselzekerheid in eigen land graan opkopen tegen prijzen die niet marktconform zijn, kunnen marktverstoring en protectionisme op de loer liggen. Ook

Figuur 1.4

Ontwikkeling en samenstelling Nederlandse agrarische import en export (mrd. euro) met de EU-27 en derde landen, 2010 en 2012

Bron: CBS, bewerking LEI.

wordt er met dit voorstel afgeweken van de criteria voor de steun in de groene box, die niet gekoppeld mag zijn aan producten en niet handelsverstorend mag zijn.

Tegelijkertijd is er ook het besef dat vooral arme boeren (en burgers) sterke negatieve gevolgen zullen ondervinden van schommelende prijzen; voorraadvorming zou fluctuaties in prijzen kunnen dempen en beschikbaarheid van belangrijke voedselgewassen kunnen verbreden. Vooralsnog spitst de discussie over het voorstel zich toe op de technische details van de wijze waarop zo'n instrument zou kunnen werken en hoe het 'food stocks security' voorstel zou kunnen passen in de huidige groene box afspraken. Al met al wordt erkend dat volledige vrije marktwerking toch ook haar bezwaren heeft.

1.3.3 Bilaterale afspraken

Omdat de afronding van de WTO Doha-ronde op zich laat wachten, hebben veel landen ingezet op bilaterale afspraken over verbeterde markttoegang. Ook de EU heeft diverse preferentiële handelsakkoorden afgesloten, onder andere met Centraal Amerikaanse landen, met Peru en Columbia, Singapore en Zuid-Korea (EC, 2013). Onderhandelingen met Canada zijn bijna afgerond. De EU wil graag de handelsrelaties met Zuidoost-Azië verstevigen, vanwege de sterke economische groei in die regio en de omvang van de markt. Lopende onderhandelingen met India, Maleisië en Vietnam, en op korte termijn startende besprekingen met Thailand, illustreren dit. Daarnaast streeft de EU ook naar hechtere banden met haar burens. Besprekingen zijn gaande over zogenaamde 'deep and comprehensive free trade agreements' (DCFTA's) met een reeks voormalige Sovjetrepublieken (behalve Rusland en Wit-Rusland), en met landen rond de Middellandse Zee (EuroMed). Kenmerk van DCFTA's is dat er naast afspraken over importtariefreducties, ook wordt overeengekomen dat de partners de handelsgerelateerde wetgeving van de EU overnemen, in casu de regels en standaarden op het gebied van voedselveiligheid en kwaliteit die in het *acquis communautaire* staan vermeld. Dit zal in de meeste gevallen aanzienlijke investeringen en institutionele hervormingen in de partnerlanden betekenen, maar, zoals Bezlepkhina et al. (2013) voor Oekraïne laten zien, op termijn economische voordelen met zich meebrengen waarvan ook de EU-lidstaten zullen profiteren.

EU start bilaterale besprekingen met de VS over vrijere handel

Vorbereidingen zijn gaande over de start van onderhandelingen voor een *Transatlantic Trade and Investment Partnership* tussen de EU en de VS. Die start zou in de zomer van 2013 kunnen plaatsvinden. De timing van de start van de onderhandelingen moet worden gezien in het licht van de economische crisis. Aan beide zijden van de oceaan wordt gezocht naar groeimogelijkheden. Daarbij leeft ook de gedachte dat knelpunten, bijvoorbeeld op het landbouwdossier, bij dit economisch tij gemakkelijker op te lossen zouden zijn. De verwachting van EU Commissaris voor handel De Gucht is dat er in november 2014 een akkoord zou kunnen liggen (*Bridges Weekly*, 2013).

Tussen de EU en de VS bestaat de grootste bilaterale handelsrelatie in de wereld: de EU exporteert 260 miljard euro naar de VS en importeert 184 miljard euro. Beide economieën samen zijn goed voor bijna de helft van het wereld-BBP. Een studie van CEPR (2013) berekent dat de potentiële (algemeen economische) voordelen van een akkoord kunnen oplopen tot vele miljarden euro's voor zowel de EU als voor de VS. De inkomenseffecten worden ontleend aan de groei van de onderlinge handel. Voor de Europese landbouw en voedselverwerkende industrie zijn de effecten volgens de studie ook positief, resulterend in een exportgroei van respectievelijk 5% en 10%. Voor de Nederlandse agrosector zouden met name de zuivel-, dranken- en tabakssector voordelen hebben bij het wegnemen van handelsbelemmeringen, terwijl de vleessector meer concurrentie zal ondervinden (Ecorys, 2012).

Ontwikkelingen in de EU

2

2.1 **Gemeenschappelijk landbouwbeleid**

2.1.1 **Herziening van het gemeenschappelijk landbouwbeleid**

In oktober 2011 heeft de EU-commissie (EC) wetgevingsvoorstellen voor de inrichting van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) na 2013 gepresenteerd (EC, 2011a, b, c, d). Volgens die voorstellen moet het GLB in de komende jaren bijdragen aan de wereldwijde voedselzekerheid, een duurzaam beheer van natuurlijke hulpbronnen en het tegengaan van klimaatverandering, en aan de territoriale cohesie tussen de plattelandsgebieden in de EU. Zoals uitvoerig besproken in het *LEB 2012* (§2.1), denkt de EC dat te bereiken via een aanpassing van de voorwaarden voor de toekenning van bedrijfstoelagen, een vereenvoudiging van het marktbeleid, de introductie van nieuwe instrumenten om prijs- en inkomensfluctuaties op te vangen, en een accentverschuiving van het plattelandsbeleid naar concurrentie en innovatie.

Eind juni 2013 akkoord verwacht over wetgevingsvoorstellen GLB

De onderhandelingen over het pakket wetgevingsvoorstellen, die sinds oktober 2011 aan de gang zijn, hebben vanwege het complexe karakter nog niet tot een akkoord geleid. Niet alleen de EC en de Landbouwrapaden moeten het eens zien te worden over de voorstellen, maar ook het Europees Parlement (EP), dat sinds de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon (2009) medebeslissingsbevoegdheid op het terrein van het GLB heeft, moet zich in het akkoord kunnen vinden. Verder hangt het akkoord ook af van het budget dat volgens het Meerjarig Financieel Kader (MFK) 2014-2020 voor het GLB beschikbaar komt. Daar hebben de EU-ministers van Financiën in februari 2013 overeenstemming over bereikt, maar het wordt pas definitief als het EP er zijn goedkeuring aan hecht. In maart 2013 hebben zowel het EP als de Raad een definitief standpunt over de wetgevingsvoorstellen ingenomen en sindsdien worden er trilogieën gevoerd tussen de EC, de Raad en het EP. Gehoopt wordt dat zij in juni 2013 overeenstemming bereiken (Agra Europe, 2013a, b). Omdat de tijd tussen juni 2013 en januari 2014 te kort is voor de nationale betaalorganen om hun systemen op het nieuwe beleid af te stemmen, wordt 2015 een 'overgangsjaar' (Agra Europe, 2012a). Daarvoor moet voor de bedrijfstoelagen in Pijler 1 een aparte EU-verordening worden opgesteld (Agra Europe, 2013b). In Pijler 2 kan worden volstaan met het doortrekken van de huidige Plattelandsontwikkelingsplannen naar 2014 via overgangsschema's.

2.1.2 Vergroening van de bedrijfstoelagen en interne convergentie

Bij de bespreking van de wetgevingsvoorstellen voor de inrichting van het GLB na 2013 heeft de discussie zich in de Raad en het EP vooral toegespitst op de vergroening van de bedrijfstoelagen, het tempo waarmee het regionale model moet worden ingevoerd, en de convergentie van hectaretoelagen tussen lidstaten. Op deze discussie gaan we hier nader in aan de hand van de voorstellen die de EC heeft gedaan en de definitieve standpunten die de Raad en het EP er over hebben in genomen.

EC heeft drie vergroeningsmaatregelen voorgesteld

De EC wil de toekenning van hectaretoelagen afhankelijk maken van inspanningen die het milieu, de biodiversiteit en het klimaat ten goede komen. Volgens de wetgevingsvoorstellen moeten boeren hun areaal blijvend grasland handhaven, moeten ze minimaal drie gewassen verbouwen op hun akkerbouwareaal, waarbij elk gewas minstens 5% van het areaal beslaat, en moeten ze 7% van het akkerbouwareaal bestemmen als 'ecologisch aandachtsgebied' (EFA) (EC, 2011a). De EC heeft de definitie van de EFA's vooralsnog opengehouden: behalve braakareaal, terrassen, landschapselementen zoals houtwallen, bufferzones en bebost landbouwareaal, kunnen er ook nog nader te bepalen andere gebieden onder vallen. De drie vergroeningseisen gelden alleen voor boeren met meer dan 3 ha. Verder zijn biologische boeren ervan vrijgesteld, omdat ze door hun productiewijze al bijdragen aan vergroening. Als compensatie voor deze inspanningsverplichting ontvangt elke boer in een land/regio dezelfde vergroeningspremie per ha. Lidstaten dienen 30% van hun nationale envelop voor directe toelagen te besteden aan deze premie.

Raad wil menu van equivalente vergroeningsmaatregelen

Zowel de Raad als het EP willen meer flexibiliteit bij de invulling van de vergroeningsvoorwaarden. De Raad zoekt die flexibiliteit vooral in een menu van alternatieve vergroeningsmaatregelen, die 'equivalent' zijn aan de drie door de EC voorgestelde maatregelen (Agra Europe, 2012b). Dit houdt in dat de alternatieven minstens hetzelfde resultaat moeten opleveren als de EC-maatregelen (EZ, 2012a). De alternatieven kunnen bestaan uit landbouwmilieumaatregelen uit de Tweede Pijler of certificaten voor duurzame productie (Agra Europe, 2013c). Certificaten zouden dan moeten aantonen dat een landbouwbedrijf - net zoals een biologisch bedrijf - *green by definition* is. Te denken valt dan bijvoorbeeld aan bedrijven met klimaatvriendelijke stalsystemen of bedrijven in Natura 2000-gebieden. Verder vindt de Raad dat bedrijven ook aan de vergroeningsvoorwaarden voldoen als zij eiwithoudende gewassen telen, die stikstof vastleggen in de bodem (Agra Europe, 2013f). Met zo'n menu aan vergroeningsmaatregelen kan beter op de specifieke omstandigheden in de verschillende lidstaten worden ingespeeld. Het EP heeft geen behoefte aan een uitbreiding van de drie

door de EC voorgestelde vergroeningsmaatregelen (Agra Europe, 2013d). Of het menu ook bijdraagt aan de door velen gewenste vereenvoudiging van het GLB is twijfelachtig: het vergt inspanningen om aan te tonen dat een alternatief equivalent is aan de EC-maatregelen en het invoeren van een keuzemenu en het controleren van de naleving ervan is complexer dan bij een systeem van drie maatregelen.

Puntensysteem om equivalentie in te vullen

In de politieke onderhandelingen mag de term 'equivalentie' dan voldoen om tot besluitvorming te komen, in de praktijk zal het niet meevallen om te bepalen of een alternatieve maatregel eenzelfde effect heeft op het milieu, de biodiversiteit en het klimaat als de drie door de EC voorgestelde vergroeningsmaatregelen. Dat komt omdat het op voorhand niet bekend is wat dit effect precies is, en het bovendien van gebied tot gebied en van bedrijf tot bedrijf kan variëren. Wellicht dat een regionaal menu met een puntensysteem, waarbij elke maatregel een aantal punten oplevert, uitkomst kan bieden. In het VK wordt zo'n puntensysteem momenteel toegepast in het 'Entry Level Stewardship (ELS)', waarmee invulling wordt gegeven aan de landbouwmilieumaatregelen uit de Tweede Pijler. Het ELS wil boeren stimuleren om milieuvriendelijker productiemethoden toe te passen door hen te belonen voor het beschermen van de biodiversiteit, water- en bodemkwaliteit en cultuurhistorische waarden, het onderhouden van landschapselementen en het tegengaan van klimaatverandering (Natural England, 2013). Daartoe kunnen boeren uit een groot aantal maatregelen kiezen, die elk een aantal punten opleveren. Als een boer gemiddeld voor elke ha op zijn bedrijf 30 punten heeft verzameld, komt hij in aanmerking voor de vaste vergoeding van 30 Britse ponden per ha. Boeren brengen hun hele bedrijf onder het ELS, maar hoeven niet noodzakelijkerwijs op elke ha beheersmaatregelen te nemen. Zo levert het onderhoud van 1 km heg 420 punten op, waarmee 14 ha van het bedrijf kunnen worden afgedekt in het ELS. Equivalentie in een soortgelijk systeem als de ELS zou er als volgt uit kunnen zien: druk het effect van de drie vergroeningsmaatregelen op het milieu, de biodiversiteit en het klimaat uit in een aantal punten per ha landbouwareaal. Stel dan een menu samen met alternatieve maatregelen die ook punten opleveren en laat boeren vervolgens een pakket maatregelen kiezen dat voor het hele bedrijf gemiddeld per ha net zoveel punten genereert als de drie vergroeningsmaatregelen per ha.

Vergroeningseisen leiden niet altijd tot milieuwinst

Bij een dergelijk puntensysteem zullen boeren de neiging hebben die maatregelen te kiezen die al onderdeel zijn van hun bedrijfsvoering of die tegen geen of geringe kosten te realiseren zijn. De op die manier gekozen maatregelen zijn nauw verwant aan de agrarische context en zullen doorgaans niet het milieunut maximaliseren (Hodge, 2009). Dit nadeel is overigens ook inherent aan de drie door de EC voorgestelde vergroeningsmaatregelen. Als akkerbouwbedrijven bijvoorbeeld door rotatie al werken met drie of meer gewassen, hoeven ze hun werkwijze niet aan te passen.

Raad en EP willen minder vergroenen dan EC

Zowel de Raad als het EP vinden dat het EC-voorstel om 7% van het akkerbouwareaal aan te merken als EFA te ver gaan (Agra Europe, 2013d en 2013f). De Raad wil dit percentage beperken tot 5%, terwijl het EP denkt aan een geleidelijke invoering, beginnend met 3% in 2014 en oplopend tot 5% in 2016. De Raad en het EP houden de mogelijkheid van een verdere ophoging tot 7% open, als uit een evaluatie van de EC in 2017/2018 mocht blijken dat dit gewenst is. Net als bij het menu van equivalente vergroeningsmaatregelen komt een EFA van 5% dicht in de buurt van de huidige praktijk op veel landbouwbedrijven en zullen de positieve effecten ervan voor de biodiversiteit en het milieu vrijwel nihil zijn (Agra Europe 2011). De Raad en het EP willen ook een afzwakking van de diversificatie-eis om minstens drie gewassen te verbouwen. Zij vinden dat voor bedrijven met 10-30 ha een minder stringente verplichting moet gelden van twee gewassen.

Geen dubbele betaling voor beheer in EFA en Tweede Pijler

De door de EC voorgestelde EFA's betekenen de introductie van een vorm van agrarisch natuur- en landschapsbeheer in de Eerste Pijler. Tot nu toe verliep de financiering van dat beheer via de Tweede Pijler. Zowel in de Raad als in het EP is de relatie tussen het beheer in beide Pijlers aan de orde gekomen, waarbij het met name ging over de mogelijke dubbele betaling voor dezelfde dienst. Deze situatie kan zich voordoen als een boer deelneemt aan een beheersmaatregel in de Tweede Pijler, en die beheersmaatregel toepast op de EFA, die hij heeft aangewezen op zijn bedrijf om in aanmerking te komen voor de vergroeningspremie in de Eerste Pijler. Het dubbel betalen voor dezelfde dienst druist echter in tegen de financiële wetgeving van de EU (Agra Europe, 2013c). Het EP vindt dat in zo'n geval de vergroeningspremie van de beloning voor het beheer in de Tweede Pijler moet worden afgetrokken; de Raad toont zich hierover verdeeld.

Basispremie niet koppelen aan vergroeningspremie

De EC heeft voorgesteld om 30% van de nationale envelop voor directe toeslagen te reserveren voor vergroeningspremies. In het EC-voorstel verspelen boeren niet alleen hun vergroeningspremie als ze niet aan de vergroeningsvoorwaarden voldoen, maar ook hun recht op de basistoelage. Zowel het EP als de Raad willen deze beide toeslagen loskoppelen van elkaar. De Raad wil boeren een boete opleggen van een kwart van de vergroeningspremie bij het niet nakomen van de vergroeningsvoorwaarden, terwijl het EP een boete niet nodig vindt (Agra Europe, 2013d en 2013f). Het loskoppelen van de vergroeningspremie van de basistoelage betekent wel dat de prikkel voor boeren om mee te doen aan vergroening kleiner wordt. Als de inkomensderving van een EFA gemiddeld over alle hectares op het bedrijf groter is dan de misgelopen vergroeningspremie voor alle hectares, is de boer van dat bedrijf beter af als hij geen EFA aanlegt op zijn bedrijf. Omdat boeren maar een klein percentage van hun areaal als

EFA hoeven aan te merken, zal deze situatie zich alleen voordoen bij een combinatie van lage hectaretoeslagen en hoge opbrengsten per hectare. Deze situatie zal voor de meeste Nederlandse boeren waarschijnlijk niet van toepassing zijn.

Meer mogelijkheden voor collectieve aanpak agrarisch natuurbeheer

In Nederland zijn in 2010 vier pilotprojecten van start gegaan, waarin groepen boeren gezamenlijk het agrarisch natuurbeheer in hun streek uitvoeren (LNV, 2010). Hoewel zo'n gezamenlijke gebiedsgerichte aanpak van het beheer niet nieuw is - zo'n 125 tot 150 agrarische natuurverenigingen in Nederland werken er mee (Prins en Smit, 2011) - ligt het nieuwe element in de pilots in het feit dat de groep boeren zelf de uitbetalingen voor het beheer doet en dit geen zaak meer is tussen de Dienst Regelingen (DR) en de individuele boer. De EC wil in de landbouwmilieu- en klimaatmaatregelen in de Tweede Pijler na 2013 ook groepen van boeren als eindbegunstigden opnemen. Daarmee zou de aanpak in de pilots een wettelijke basis krijgen. Verder vindt de Raad in zijn standpunt over de herziening van het GLB dat de helft van de EFA's op gebiedsniveau door groepen van boeren kan worden ingevuld (Agra Europe, 2013f). Dit opent de mogelijkheid om grotere, aaneengesloten gebieden met EFA's aan te leggen, die meer winst voor de biodiversiteit opleveren dan versnipperde EFA's per bedrijf (Van Doorn et al., 2012). Omdat Nederland binnen de EU een voorloper is wat betreft de collectieve aanpak van agrarisch natuurbeheer, kunnen de Nederlandse ervaringen goed van pas komen bij groepen boeren in het buitenland, die met gezamenlijk beheer aan de slag willen gaan.

Raad en EP willen geleidelijke invoering van uniforme hectaretoeslagen

De EC wil de twee huidige toeslagstelsels – het historisch model en het regionaal model – vervangen door één basistoeslagstelsel, waarbij alle hectares landbouwareaal in een regio voor een uniforme toeslag in aanmerking komen. Landen, zoals Nederland, die nu nog met het historisch model werken, krijgen tot 2019 de tijd om hun toeslagen geleidelijk aan te passen. Wel moeten ze er in 2014 een begin mee maken en 40% van de uniforme toeslag uitbetalen. Vergeleken met het huidige totale bedrag aan bedrijfstoeslagen per bedrijf, zullen sommige bedrijven er onder het nieuwe stelsel op vooruitgaan en andere minder ontvangen. In Nederland bestaat de eerste groep vooral uit akkerbouwers, tuinbouwers en houders van overige graasdieren, en de tweede groep uit melkveehouders, kalverhouders en zetmeelaardappeltelers (Jongeneel et al., 2011). De Raad en het EP kunnen zich vinden in het EC-voorstel van een uniforme toeslag per ha, maar willen dit geleidelijk invoeren in de periode 2014-2020, waarbij in 2014 wordt gestart met 10% van de uniforme toeslag (Agra Europe, 2013f). Verder bepleiten ze beide in 2020 uitzonderingen op de uniforme toeslag toe te staan.

2.1.3 Financieel Meerjaren Kader en externe convergentie

In februari 2013 hebben de EU-regeringsleiders het Financieel Meerjaren Kader (FMK) 2014-2020 vastgesteld. In de jaren 2014-2020 kan de EU in totaal 960 miljard euro uitgeven, 3% minder dan in de periode 2007-2013 (tabel 2.1). Het is nog niet eerder in de geschiedenis van de EU voorgekomen dat het EU-budget voor de volgende meerjarige begrotingsperiode lager is dan dat in de vorige. Het EC-voorstel voor het FMK 2014-2020 ging dan ook uit van een stijging van 3% (Adinolfi et al., 2011). Dat de regeringsleiders dit voorstel niet hebben overgenomen moet worden gezien in het licht van de strenge budgettaire beperkingen waar Europa op dit moment mee te maken heeft. Van Rompuy, de voorzitter van de Raad van EU-regeringsleiders, wijst erop dat de EU-broekriem op een dusdanige manier is aangehaald dat er ondanks de korting op het hele budget toch meer geld is vrijgemaakt voor toekomstgerichte investeringen in onderwijs, onderzoek en innovatie (NRC, 2013). Zo neemt het budget voor de begrotingspost 'concurrentievermogen voor groei en werkgelegenheid' met twee derde toe. Aan de andere kant staan bezuinigingen bij het bevorderen van de economische, sociale en territoriale cohesie en landbouw, posten die met respectievelijk 12% en 14% dalen.

Welk tempo voor externe convergentie van hectaretoeslagen?

Of dit FMK 2014-2020 definitief wordt, hangt af van de instemming van het EP. Binnen het EP bestaat weerstand tegen de verlaging van het EU-budget en wordt behoefte

Tabel 2.1		Financieel Meerjaren Kader (mrd. euro, constante prijzen van 2011) 2007-2013 en 2014-2020			
	FMK 2007-2013		FMK 2014-2020 (besluit februari 2013)		Verschil (%) 2014-2020/ 2007-2013
	Mrd. euro	Aandeel in totaal (%)	Mrd. euro	Aandeel in totaal (%)	
1. Slimme en inclusieve groei	446	42	451	47	1
w.v. economische, sociale en territoriale cohesie	370	35	325	34	-12
concurrentievermogen voor groei en werkgelegenheid	76	7	126	13	66
2. Duurzame groei en natuurlijke hulpbronnen	421	39	373	39	-11
w.v. marktuittgaven en directe betalingen	322	30	278	29	-14
tweede pijler	99	9	85	9	-14
3. Veiligheid en burgerschap	12	1	16	2	27
4. Mondiaal Europa	57	5	59	6	3
5. Administratie	57	5	62	6	8
Totale vastleggingskredieten	993	100	960	100	-3
Als % bruto nationaal inkomen (BNI)	1,12		1,00		
Bron: Adinolfi, et al. (2011); Europese Raad (2013); bewerking LEI.					

gevoeld aan een tussentijdse evaluatie van de EU-uitgaven in 2017 (Agra Europe, 2013e). Verwacht wordt dat de Raad en het EP eind juni een akkoord over het FMK bereiken (Agra Europe, 2013m). Pas dan zal duidelijk worden hoe het GLB-budget over de lidstaten wordt verdeeld (Agra Europe, 2013i). Daarbij zal ook rekening worden gehouden met de invulling van de zogenaamde externe convergentie. De EC heeft voorgesteld om de soms forse verschillen in de hoogte van de hectaretoeslagen in de Eerste Pijler tussen lidstaten te verkleinen. Daarbij zouden lidstaten die een relatief hoge toeslag ontvangen, zoals Nederland, België en Italië, een deel van hun Eerste Pijler-envelop moeten afstaan ten gunste van landen met een relatief lage toeslag, zoals de meeste nieuwe lidstaten. De EC wil deze verkleining van de kloof tussen de nationale hectaretoeslagen tot stand brengen in 2014-2017; het EP en de Raad denken aan een langere aanpassingsperiode van 2014-2020 (Agra Europe, 2013f en 2013g). Het EP wil daarnaast dat het convergentieschema er ook in voorziet dat in 2014 de hectaretoeslag minstens 55% van het EU-gemiddelde bedraagt. Dat percentage moet vervolgens oplopen tot 65 in 2018 en 75 in 2019. Dit EP-voorstel betekent een snellere verkleining van de verschillen tussen de hectaretoeslagen.

Lidstaten kunnen budget van de ene naar de andere Pijler overhevelen

De korting op het GLB-budget 2014-2020 en het convergentievoornemen betekenen dat Nederland in de periode 2014-2020 minder geld uit Brussel ontvangt voor de Eerste en Tweede Pijler. Volgens voorlopige berekeningen zal de envelop voor de toeslagen in de Eerste Pijler in 2020 zo'n 735 miljoen euro bedragen, tegen jaarlijks 830 miljoen euro nu (EZ, 2013a). Dat zou betekenen dat de hectaretoeslag in 2020 in Nederland op zo'n 390 euro uit zou komen (Venema et al., 2013). In de huidige situatie zou zo'n hectaretoeslag circa 425 euro bedragen. Dat is ruim boven het EU-27-gemiddelde van ongeveer 265 euro nu en 230 euro in 2020. De financiële middelen van de EU voor de Tweede Pijler voor Nederland liggen volgens ramingen tussen 2014 en 2020 in de orde van grootte van 86 miljoen euro per jaar (EZ, 2013a). Dat is zo'n 15% minder dan het bedrag aan EU-middelen voor 2013 (103 miljoen euro). Zowel de EC, de Raad als het EP willen de mogelijkheid openlaten dat lidstaten met de budgetten over de Pijlers schuiven. Naar alle waarschijnlijkheid zal straks maximaal 15% - een percentage dat door de EU-regeringsleiders is geopperd - van het budget van de ene Pijler naar de andere mogen worden overgeheveld (Agra Europe, 2013h). Mocht Nederland van deze mogelijkheid gebruik gaan maken, dan zal het - gelet op de nadruk van de Nederlandse regering op duurzame concurrentiekracht en innovatie in de landbouwsector (EZ, 2013f) - eerder gaan om een verschuiving van het budget van de Eerste naar de Tweede Pijler dan omgekeerd. Zo'n verschuiving zou wel een verdere verlaging van maximaal 15% van de hectaretoeslag in de Eerste Pijler inhouden.

2.1.4 Definitie actieve landbouwer

Regelmatig verschijnen er berichten in de media over vliegvelden, golfclubs, koninklijke families en jachtverenigingen die grote bedragen aan landbouwsubsidies ontvangen (Boerderij Vandaag, 2012). Dat riekt naar fraude, maar is het echter niet omdat deze ontvangers landbouwgrond bezitten die zij in goede agrarische conditie houden. Dan hebben zij volgens de huidige EU-wetgeving recht op een bedrijfstoelage uit de Eerste Pijler. Wel kunnen er vraagtekens worden gezet of deze groepen tot de doelgroep van het GLB behoren. De EC heeft dan ook voorgesteld om de definitie van boer in het GLB na 2013 aan te scherpen. Voortaan wil ze personen, bedrijven en andere organisaties waarvan de bedrijfstoelagen minder dan 5% van het niet-agrarische inkomen bedragen, uitsluiten van het recht op bedrijfstoelagen. Of deze aanscherping afdoende is om de doelgroep van ontvangers te begrenzen tot boeren kan worden betwijfeld. Bovendien zouden multifunctionele boeren met veel inkomsten uit nevenactiviteiten dan ook buiten de boot kunnen vallen.

De Europese Rekenkamer heeft onlangs ook gepleit voor een duidelijker definitie, waarbij de doelgroep van bedrijfstoelagen uit de Eerste Pijler expliciet wordt begrensd. Ze wil toelagen alleen toekennen aan actieve boeren, die regelmatig en op aantoonbare wijze landbouwactiviteiten verrichten, en publieke organisaties die staatsdomeinen beheren zonder daadwerkelijk landbouwwerkzaamheden uit te voeren, uitsluiten als ontvanger (Europese Rekenkamer, 2012). De Raad en het EP voelen ook wel voor een expliciete begrenzing van de doelgroep van bedrijfstoelagen, maar denken alleen aan het opstellen van een 'negatieve lijst' (Agra Europe, 2013f en 2013g). Daarop staan niet-agrarische landeigenaren, zoals vliegvelden en sportclubs, die zijn uitgesloten van het ontvangen van bedrijfstoelagen.

2.2 GLB-budget

In 2011 bleven de uitgaven voor het markt-, prijs- en inkomensbeleid in de Eerste Pijler van het GLB net onder de 44 miljard euro (tabel 2.2). Door de infasering van de directe inkomenstoelagen in de nieuwe lidstaten nam deze post in 2011 verder toe tot iets meer dan 40 miljard euro. Daarmee beslaan de directe inkomenstoelagen zo'n 91% van de totale uitgaven. Er is wel een verschuiving in deze toelagen. De uitgaven voor de ontkoppelde directe steun zijn met ruim 3 miljard euro omhoog gegaan, wat voor een groot deel kwam door een vermindering van de gekoppelde steun in de akkerbouw.

Het bedrag aan restituties, dat de laatste jaren voortdurend is gedaald, ging in 2011 opnieuw omlaag. Dit komt enerzijds door de internationale handelsafspraken over vermindering van de exportrestituties en anderzijds door de hoge wereldmarktprijzen, die exportrestituties overbodig maken. Vrijwel alle exportrestituties waren in 2011 bestemd voor de uitvoer van vlees.

Meeste interventie-uitgaven naar groenten/fruit- en wijnsector

De interventie-uitgaven van de Eerste Pijler om de landbouwmarkten te reguleren, beliepen 3,7 miljard euro. Dat werd voor het overgrote deel besteed aan de groenten- en fruitsector, de wijnsector, de voedselprogramma's en de varkensvleessector (EC, 2012a). De uitgaven in de groenten- en fruitsector hadden te maken met de extra steunmaatregelen, om de producenten die in het voorjaar van 2011 door de EHEC-crisis waren getroffen, te ondersteunen. In de wijnsector werden veel uitgaven gedaan voor de rooiregeling, die beoogt het overaanbod van wijn in te dammen. Een deel van de interventievoorraden werd in 2011 gebruikt voor de voedselprogramma's voor de minder bedeelden in de EU. Begin 2011 werd er wegens de slechte marktsituatie in de varkenssector overgegaan tot particuliere opslag. Per saldo waren de uitgaven voor opslag in 2011 echter negatief. Dit had te maken met inkomsten uit de verkopen van de interventievoorraden van graan, die tegen een hogere prijs konden worden afgezet dan waartegen ze waren ingekocht.

Tabel 2.2		EU-uitgaven (mln. euro) voor het markt-, prijs- en inkomensbeleid in de landbouw, 1985-2011								
	1985	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Interventie	12.991	17.168	1.797	5.166	5.348	3.657	3.701	3.704	3.992	3.619
w.v. opslag	4.428	4.738	339	951	852	-107	148	173	94	-195
Directe toeslagen	- ^a	2.223	24.409	25.449	33.701	37.046	37.569	39.114	39.676	40.178
Restituties	6.716	7.063	7.802	5.646	3.052	1.445	925	650	385	179
Totaal markt-, prijs- en inkomensbeleid landbouw^b	19.707	26.454	34.008	36.261	42.101	42.121	42.181	43.454	44.046	43.970
Als % van totaal										
Interventie	66	65	5	14	13	9	9	9	9	9
w.v. opslag	22	18	1	3	2	0	0	0	0	0
Directe toeslagen	0	8	72	70	80	88	89	90	90	91
Restituties	34	27	23	16	7	3	2	1	1	0
Totale EU-budget^c	28.833	45.608	68.409	83.450	104.835	113.953	116.545	118.361	122.231	126.497
Aandeel landbouw in totale EU-budget (%)	63,3	58,0	49,7	43,5	40,2	37,0	36,2	36,7	36,0	34,8
^a Directe toeslagen in 1985 vallen onder interventie; ^b Afzonderlijke bedragen in 2007-2010 tellen niet op tot totaal vanwege verrekeningen met betalingen EU-Plattelandbeleid 2000-2006; ^c Omdat uitgaven voor de Tweede Pijler worden gedaan in het kader van een zevenjarige programmeringsperiode en ook over die periode moeten worden beoordeeld, is het weinig zinvol om de uitgaven per jaar te specificeren.										
Bron: EC, diverse jaarverslagen van het EOGFL en EC (2012a); bewerking LEI.										

2.3 Overige actuele thema's in het EU-landbouwbeleid

2.3.1 Voedselveiligheid

Begin 2013 deed zich een aantal voedselschandalen voor, waarbij sprake was van onjuiste etikettering. Zo stond er in verschillende EU-landen op verpakkingen van lasagne, goulash en hamburgers dat er rundvlees in zat, terwijl het na onderzoek om paardenvlees bleek te gaan. Verder werden er in Duitsland biologische eieren verkocht, die waren gelegd door kippen die niet volgens de biologische normen werden gehouden. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de EHEC-crisis in 2011, toen de EHEC-bacterie in voedsel werd aangetroffen, waar mensen ziek van werden of zelfs door overleden, ging het hier niet om een geval van voedselveiligheid, maar om opzettelijke fraude door het bedrijfsleven (Agra Europe, 2013k). In beide gevallen wordt het consumentenvertrouwen in voedsel echter geschaad (Boerderij Weekend, 2013).

Door traceerbaarheidseisen kunnen fraudeurs gemakkelijk worden opgespoord

Volgens de huidige regelgeving moeten producenten bij verpakte levensmiddelen de consumenten informeren welke ingrediënten erin zitten. Er is sprake van misleiding als producenten een ingrediënt op het etiket vermelden dat niet in het levensmiddel voorkomt. In het reguliere toezicht door de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA) is dergelijke misleiding niet gemakkelijk op te sporen, tenzij er duidelijke administratieve signalen zijn dat er bijvoorbeeld meer van een bepaalde grondstof wordt aangevoerd dan afgevoerd (EZ, 2013c).

Als eenmaal aan het licht is gekomen dat een etiket van een levensmiddel onjuiste informatie bevat, dan is de veroorzaker daarvan snel op te sporen. Op grond van de Europese Algemene levensmiddelenverordening ((EG) 178/2002) moet elke exploitant van een levensmiddelenbedrijf namelijk voldoen aan traceerbaarheidseisen, waarbij hij registreert van wie hij een bepaald product ontvangt en aan wie hij het verzendt (EZ, 2013d). In elke EU-lidstaat is er net als de NVWA in Nederland, een Voedsel- en Warenautoriteit die toezicht houdt op het vastleggen van deze traceerbaarheidsinformatie door bedrijven. Door het bestaan van deze verplichte vastlegging kan gemakkelijk worden nagegaan welke bedrijven onjuiste informatie aan de volgende schakel in de voedselverwerkingsketen hebben doorgegeven. Incidenten moeten direct worden gemeld aan het EU-Rapid Alert System for Food and Feed (RASFF), zodat ook op Europese schaal actie kan worden ondernomen, mocht dat nodig zijn. Op deze manier konden de frauderende bedrijven met paardenvlees snel worden geïdentificeerd.

Tijdens de paardenvleesaffaire klonk in veel kringen een roep om meer wetgeving (Boerderij Vandaag, 2013). EU-commissaris Borg (Gezondheid en Consumenten) wees er

terecht op dat de huidige wetgeving ten aanzien van de traceerbaarheid van voedsel afdoende is, en ook strengere wetgeving fraude niet kan voorkomen (Agra Europe, 2013l). Hogere straffen op overtreding van de regels hebben daarentegen wel een ontmoedigend effect op potentiële fraudeurs. Daarnaast zou er ook kunnen worden gewerkt aan een uniformering van de straffen in de EU, die nu nogal uiteenlopen tussen de lidstaten. Verder heeft de Raad gepleit voor de oprichting van een EU-register, waarin wordt bijgehouden welke personen/bedrijven in de hele EU zijn veroordeeld wegens etiketteringsfraude (EZ, 2013e).

Deze aspecten zijn opgenomen in het pakket wetgevingsvoorstellen ter verbetering van de gezondheids- en veiligheidsnormen in de voedselketen, dat de EC in mei presenteerde (EC, 2013). In dit pakket zijn de huidige 70 wetteksten teruggebracht tot vijf wetteksten op het gebied van dier- en plantgezondheid en teeltmateriaal. Dit pakket, dat past in het algehele streven naar vereenvoudiging van de EU-regel- en -wetgeving, voorziet ook in verplichte EU-brede controles als zich voedselschandalen voordoen (Agra Europe, 2013n). Op dit moment is zo'n controle nog vrijwillig. De verwachting is dat het pakket in 2016 van kracht wordt, nadat de EC, de Raad en het EP er een akkoord over hebben bereikt.

2.3.2 Uitbreiding verplichte herkomstetikettering

In de roep om meer wetgeving rees ook de vraag naar meer aandacht voor herkomstetikettering. Net als meer wetgeving op het terrein van traceerbaarheid van voedsel biedt dat geen oplossing om fraude te voorkomen. Overigens wil de EU de wetgeving rond herkomstetikettering aanzienlijk aanscherpen, maar vanuit andere overwegingen. Op dit moment is er zowel op het terrein van het EU-kwaliteitsbeleid voor landbouwproducten als het EU-consumentenbeleid wetgeving in voorbereiding om verplichte herkomstaanduiding uit te breiden tot een groot aantal levensmiddelen. Tot nu toe geldt zo'n verplichting alleen voor verse groenten en fruit, wijn, olijfolie, rundvlees en rundvleesproducten, vis en honing (Terluin et al., 2012). De motivatie achter de uitbreiding verschilt: binnen het EU-kwaliteitsbeleid voor landbouwproducten wordt herkomstetikettering als handelsnorm gezien, terwijl het EU-consumentenbeleid het als onderdeel van voedselinformatie beschouwt, waardoor consumenten doordachte keuzes tussen levensmiddelen kunnen maken.

Herkomstetikettering als onderdeel EU-kwaliteitsbeleid landbouwproducten ...

Het EU-kwaliteitsbeleid voor landbouwproducten beoogt inkopers en consumenten te informeren over de productkenmerken en landbouweigenschappen (EC, 2009). Te denken valt daarbij aan ingrediënten, landbouwproductiemethoden, verwerkingstechnieken, plaats van herkomst, etcetera. Consumenten worden door de

informatie in staat gesteld te kiezen voor authentieke producten, terwijl producenten er hun concurrentiepositie mee kunnen verbeteren als blijkt dat het om een product met een bepaalde kwaliteit gaat (EC, 2011b). Het kwaliteitsbeleid bestaat voornamelijk uit handelsnormen voor de EU-landbouwmarkt en uit certificeringsregelingen voor producten met een beschermde oorsprongsbenaming of beschermde geografische aanduiding en voor gegarandeerde traditionele specialiteiten (EC, 2010). In het voorstel voor de integrale Gemeenschappelijke Marktordening (EC, 2011b) - dat onderdeel uitmaakt van het pakket wetgevingsvoorstellen voor de inrichting van het GLB na 2013 - wordt de EC gemachtigd om voor alle sectoren en/of producten specifieke handelsnormen op te stellen, die onder meer betrekking kunnen hebben op een verplichte vermelding van de plaats van de landbouwproductie en/of de plaats van oorsprong. Voordat de EC echter tot een dergelijke verplichting kan overgaan, moet ze eerst een effectbeoordeling maken en voor elk afzonderlijk product een passend geografisch niveau voor de herkomstaanduiding bepalen. De zuivelsector is één van de eerste sectoren waarvoor verplichte herkomstetikettering zal worden onderzocht.

... en als onderdeel van het EU-consumentenbeleid

Het EU-consumentenbeleid wil Europese consumenten mondig maken door hen de juiste informatie te verschaffen, hun welzijn te verbeteren en hen doeltreffend tegen ernstige risico's en bedreigingen te beschermen (EC, 2007). Ter ondersteuning van deze doelen wordt de verordening over de verstrekking van voedselinformatie aan consumenten (EC, 2011e) eind 2014 van kracht. Deze geeft aan welke voedselinformatie op duidelijke en begrijpelijke voedsel-etiquetten op levensmiddelen moet worden vermeld. Daarbij gaat het onder meer om een lijst van ingrediënten, voedingswaarde, houdbaarheidsdatum en bewaarvoorschriften. Deze informatie moet worden uitgebreid met een vermelding van de oorsprong of plaats van herkomst van een levensmiddel als de afwezigheid daarvan de consument zou kunnen misleiden over de werkelijke plaats van herkomst van het product. Ook op varkensvlees, pluimveevlees, schapenvlees en geitenvlees moet de plaats van herkomst worden gegeven. Verder wordt de EC in de nieuwe voedselinformatieverordening opgedragen om een effectbeoordeling te maken van uitbreiding van een verplichte herkomstetikettering tot onder meer melk en overige vleessoorten zoals paardenvlees.

Voor herkomstetikettering zijn aanpassingen in het productieproces nodig

Het aanbrengen van een etiket met herkomstinformatie op een levensmiddel lijkt een eenvoudige handeling. Er hangen echter veel veranderingen in het productieproces mee samen, gericht op het scheiden van producten om te kunnen etiketteren naar herkomst (Terluin et al., 2012). De mate waarin het vermelden van de herkomstaanduiding gevolgen heeft voor de inrichting van het productieproces, verschilt van bedrijf tot bedrijf. Het is afhankelijk van de huidige productiewijze van het bedrijf, de omvang van de

buitenlandse ingrediënten en het aantal verschillende ingrediënten dat een levensmiddel bevat. Als dat laatste te groot wordt, zoals bijvoorbeeld in het geval van zakjes slamix die soms wel zeven verschillende slasoorten uit zes verschillende herkomstlanden kunnen bevatten, dan stuit verplichte herkomstetikettering op de grenzen van praktische uitvoerbaarheid.

De noodzakelijke aanpassingen leiden tot een verhoging van de kostprijs. Uit schattingen voor zuivelranken, kaas en doperwten blijkt dat die met 1-3% zou stijgen (Terluin et al., 2012). Hoewel deze kostprijsverhoging misschien op het eerste gezicht niet groot lijkt, moet worden bedacht dat de marges in de levensmiddelenindustrie over het algemeen zeer klein zijn, en veelal zelfs negatief op huismerken en private-labelproducten. Producenten zullen de extra kosten willen doorberekenen aan de consument. Hoewel zo'n 70% van de EU-consumenten de vermelding van de herkomst belangrijk vindt (BEUC, 2013), blijken de meesten van hen daar niet voor te willen betalen (Agrawal en Kamakura, 1999). Welke partij uiteindelijk wordt belast met welk deel van de kosten, wordt bepaald door de verdeling van de marktmacht in de keten, die van product tot product verschilt. Als producenten de extra kosten van herkomstetikettering niet of niet volledig af kunnen wentelen op consumenten, zullen zij proberen om de kosten te verrekenen in een lagere prijs voor boeren. Op die manier werkt herkomstetikettering juist in het nadeel van landbouwproducenten.

Gelet op de bezwaren die aan herkomstetikettering kleven, valt nog te bezien of de EC in haar effectanalyse over de uitbreiding van etikettering naar allerlei producten tot een positief oordeel komt.

2.3.3 Korte ketens en lokaal voedsel

Intensivering en internationalisering zijn belangrijke ontwikkelingen in de wereld van landbouw en voedsel. Naast die schaalvergroting zou bijna uit beeld verdwijnen dat er ook veel kleinschaligheid aanwezig is. In de EU-27 is nog steeds zo'n 60% van de boerenbedrijven als klein te definiëren (EC, 2012b). Deze kleine bedrijven zijn van belang voor de werkgelegenheid, de economie, het landschapsbeheer en de cultuur van lokale gemeenschappen, en sluiten goed aan bij de trend waarin verkorting van ketens centraal staat. Korte ketens worden gepositioneerd als kansrijk in termen van de drie P's van duurzaamheid (Roep en Wiskerke, 2006; Van der Ploeg et al., 2002; Santini en Gomez y Paloma, 2013). Kleinschalige korte ketens vormen een alternatief voor grootschalige lange ketens, omdat het sociale (people), ecologische (planet) en economische (profit) voordelen biedt. Sociaal-cultureel omdat korte ketens mensen weer verbindt met hun eten en hoe dat geproduceerd wordt. Met het afnemen van de afstand tussen producent en consument maakt vervreemding plaats voor verbinding. Ecologisch omdat er milieuwinst is te boeken doordat lokale afzet transportkilometers en opslag reduceert en bevordert wordt dat consumenten meer met de seizoenen mee-eten. Economisch

voordelig voor primaire producenten, omdat de marges die anders aan de tussenschakels toekomen, nu (meer) rechtstreeks aan hen toevallen.

'Weconomy' met korte lijnen

Vanuit het dominante perspectief van de globalisering van agroproductieketens lijken korte ketens op het eerste gezicht niet van deze tijd. Dat ze dat wel zijn blijkt bijvoorbeeld uit het trendrapport van MVO Nederland (2013), waarin wordt gewezen op de sterke opkomst van kleinschalige initiatieven. Dit wordt gezien als een reactie op de grootschaligheid van de wereldwijde handel, op het ongemakkelijke gevoel dat ons spaargeld ver uit ons zicht wordt belegd, en op de financiële crisis die verbonden is met onoverzichtelijke kapitaalstromen en instituties. Een dergelijk beeld sluit goed aan bij recente gedachten die zijn ontwikkeld over de 'Weconomy', die de menselijke maat, co-creatie en gemeenschappelijkheid als centrale uitgangspunten heeft. In de Weconomy draait het om waardecreatie tussen partijen met korte onderlinge lijnen, en om verbondenheid en leefbaarheid in lokale netwerken (Jonker, 2013). De kracht van klein wordt ook door Michael Porter bevestigd in het pleidooi dat ondernemingen verantwoordelijkheid dragen voor het welbevinden van de directe omgeving waarin ze opereren. 'Creating shared value' noemt Porter dit (Porter en Kramer, 2011).

Klein en groot met elkaar integreren

Als we denken aan pleitbezorgers van 'wie het kleine niet eert', dan komt ook het bekende boek *Small is beautiful* van Ernst Friedrich Schumacher uit 1973 bovendrijven. Ook hierin bestond al aandacht voor een 'menselijke' economie die uitgaat van lokale bronnen en behoeften, en die meer kleinschalig georganiseerd is. Schumacher leert ons bovendien dat kleinschaligheid en grootschaligheid elkaar niet uitsluiten. Ook hierin is Schumacher modern, want het zoeken van slimme combinaties van groot en klein gaat voorbij aan polair denken en slaat de weg in naar hybride arrangementen waarin karakteristieken van groot en klein met elkaar integreren. Zo sluit kleinschaligheid intensivering en informatisering allerminst uit.

Andere ondernemersgeest nodig voor korte ketens

Voor het analyseren van de kansen en bedreigingen van korte ketens is het relevant dat ze zich bevinden in de context van het grote voedselsysteem. Eén van de obstakels voor het floreren van korte ketens is bijvoorbeeld dat lokaal geproduceerde etenswaren niet vanzelfsprekend meerwaarde hebben voor consumenten. Zij zijn immers gewoon om te eten uit de wereldkeuken die wordt belevend door anonieme boeren en fabrikanten. Als primaire producenten hun productieketen wensen te verkorten, zullen ze vaak hulp en training nodig hebben bij het ontwikkelen van vaardigheden om producten de gewenste meerwaarde te geven en ze als zodanig te vermarkten. Er moet een andere ondernemersgeest tot leven komen die een goede motivatie vereist. Die zal de

producent ook nodig hebben om zich te verdiepen in relevante wet- en regelgeving en in de vraag in hoeverre lokale voedselsystemen passen in regionale ontwikkelingsplannen. Er zal ervaring moeten worden opgedaan in het samenwerken met andere ketenpartners. Daarnaast moet ook gewerkt worden aan de organisatorische en logistieke opbouw van een regionaal netwerk. Al met al zijn er heel wat uitdagingen om korte ketens tot bloei te krijgen en er een boterham mee te verdienen.

Veel verschillende afzetkanalen voor lokaal voedsel

In Italië zijn er consumentennetwerken (*Gruppi di Acquisto Solidale*), die gezamenlijk directe inkopen doen bij de lokale boeren en voedselproducenten; in Frankrijk zijn er initiatieven (*Associations pour le maintien d'une agriculture paysanne*), die ondersteuning geven aan boeren en biologische landbouw door middel van directe verbindingen tussen boeren en consumenten; en in Groot-Brittannië vormen boerenmarkten (*farmers' markets*) een aankoopkanaal waar levensmiddelen rechtstreeks van boeren worden gekocht door consumenten. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de talloze lokale voedselnetwerken in de EU (zie voor meer voorbeelden ENRD, 2012; FAAN, 2010; Santini en Gomez y Paloma, 2013). Ze vormen een eenheid in verscheidenheid, in de zin dat lokaal geproduceerd voedsel wordt afgezet via verkoop in de buurt aan horeca, scholen, ziekenhuizen, via ruraal toerisme en via regionale festivals. Ook afzet in de supermarkten is aan de orde. De verbinding tussen lokaal en wereldwijd wordt ook gemaakt via websites waar (groepen) boeren hun lokale lekkernijen aanbieden. Nauw contact tussen producent en consument vindt plaats op boerenmarkten en in boerderijwinkels, waar consumenten het vakmanschap en het verhaal van de boer kunnen ervaren en waar de boer direct aan de consumenten kan vragen wat ze wensen en waarderen.

EU-beleid stimuleert lokale samenwerking

In tijden van een mondiaal voedselsysteem hebben lokale voedselketens plek en betekenis. Dit wordt erkend in Europa, zowel op het niveau van Brussel als dat van lidstaten en regio's. Een goede reden hiervoor is alleen al dat korte ketens bijdragen aan de 'biodiversiteit' in de voedselwereld. Met het creëren van korte ketens als doel maakt samenwerking tussen boeren onderling en tussen ketenpartijen deel uit van de voorstellen voor de inrichting van het GLB na 2013 (EC, 2011c). Om de horizontale en verticale samenwerking tussen de ketenpartijen te stimuleren, is EU-geld beschikbaar ter bevordering van korte ketens, in het bijzonder ten gunste van de oprichting van logistieke platforms en lokale markten.

2.3.4 EU-dierenwelzijnsbeleid

Het dierenwelzijnsbeleid, dat een onderdeel van het GLB vormt, regelt huisvesting, verzorging, transport, slacht en overige behandelingen van dieren (Leenstra et al.,

2013). Via EU-richtlijnen zijn minimumeisen van kracht geworden voor de huisvesting van leghennen, vleeskuikens, kalveren en varkens, voor het transport en de slacht van dieren, en voor de bescherming van dieren die voor wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt. Deze regelgeving is door het grote economische belang van de dierlijke productie en de handel daarin, en door culturele en religieuze verschillen in de houding tegenover dierenwelzijn, niet onomstreden.

Zeventien EU-lidstaten voldoen niet aan verbod op zeugenbox

De meest recente regelgeving op het terrein van het EU-dierenwelzijnsbeleid heeft betrekking op het verbod op zeugenboxen. Volgens EU-Richtlijn 2008/120/EC mogen drachtige zeugen met ingang van 1 januari 2013 alleen nog in groepshuisvesting worden gehouden. Hoewel zeugenhouders vanaf 2001 de tijd hebben gehad om hun stallen aan te passen, voldoen begin 2013 slechts 10 EU-lidstaten aan de nieuwe normen (Agra Europe, 2013j). In de meeste andere lidstaten werkt 90-99% van de bedrijven met groepshuisvesting. Alleen Cyprus en Polen blijven ver achter: daar is op slechts zo'n 60% van de bedrijven sprake van groepshuisvesting. In Nederland gaat het om 2% van de zeugenbedrijven (EZ, 2013b). Veel van deze bedrijven hebben vertraging in de naleving opgelopen door vergunningsproblemen (EZ, 2012b). Door deze bedrijven een omvangrijke last onder dwangsom op te leggen hoopte Nederland rond maart 2013 aan de EU-eisen te kunnen voldoen. Eind mei hebben twee bedrijven echter respijt gekregen op last van de rechter (*Boerderij Vandaag*, 2013a).

Sinds 1 januari 2012 is de traditionele legbatterij in de EU niet langer toegestaan voor de huisvesting van leghennen. In Nederland is er sinds september 2012 geen bedrijf meer waar nog leghennen in legbatterijen worden gehouden. Bovendien is de verrijkte kooi in Nederland verboden, met een overgangstermijn voor bestaande stallen tot 2021. Het EU-verbod betekent niet dat in alle lidstaten de laatste traditionele kooien al zijn opgeruimd. Volgens informatie van begin december 2012 werden er in Italië en Griekenland nog leghennen in legbatterijen gehouden. Overigens blijft de EU wel eieren en eiprodukten importeren die zijn geproduceerd in legbatterijen in niet-EU-landen (EZ, 2013b).

De Nederlandse agrosector

3.1 Ontwikkeling van het agrocomplex

3

In 2011 droeg het Nederlandse agrocomplex iets minder dan 10% bij aan de toegevoegde waarde van de Nederlandse economie en 10% aan de Nederlandse werkgelegenheid (tabel 3.1). Naast de primaire land- en tuinbouw, omvat het complex de verwerking en distributie van agrarische producten en de toelevering van producten en diensten die hiervoor nodig zijn, zoals energie, kunstmest, veevoer en zakelijke dienstverlening. Door verwerking en verhandeling van steeds meer producten die van buiten Nederland worden aangevoerd (per spoor, schip of vrachtwagen) neemt de rol van de agrologistiek toe. In de periode 2001-2011 groeide het aandeel in de totale toegevoegde waarde van het agrocomplex van 18% tot bijna 21%.

Tabel 3.1

Kerncijfers van het Nederlandse agrocomplex, 2001 en 2011

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro)		Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)	
	2001	2011 (r)	2001	2011 (r)
Agrocomplex ^a	40,6	52,0	719	675
<i>Aandeel in nationaal totaal</i>	10,2%	9,9%	10,8%	10,0%
Hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw	3,8	4,1	72	48
<i>Aandeel in nationaal totaal</i>	0,9%	3,8%	1,1%	0,7%
Buitenlandse grondstoffen, waarvan	15,3	22,1	227	258
<i>Aandeel in nationaal totaal</i>	3,8%	4,2%	3,4%	3,8%
Verwerking	6,6	8,8	74	67
Toelevering	4,0	5,6	69	74
Distributie	4,7	7,7	84	117
Agrocomplex, binnenlandse agrarische grondstoffen	21,5	25,8	420	369
<i>Aandeel in nationaal totaal</i>	5,4%	4,9%	6,3%	5,5%
Primaire productie	7,6	7,0	188	151
Verwerking	3,2	4,8	50	38
Toelevering	8,1	10,8	136	125
Distributie	2,6	3,2	46	55

a Gebaseerd op binnen- en buitenlandse grondstoffen; inclusief hovenierssector, agrarische dienstverlening, bosbouw, cacao, dranken en tabak.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

De nominale toegevoegde waarde van het totale agrocomplex (binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen) groeide met 28% van 40,6 mld. euro in 2001 tot 52 mld. euro in 2011. De toename van de nationale toegevoegde waarde was met 32% hoger, zodat het aandeel van het agrocomplex in de nationale economie licht daalde. Deze ontwikkeling komt vooral door het achterblijven van de prijsontwikkeling van land- en tuinbouwproducten bij de gemiddelde prijsstijging in Nederland. Van 2001 tot 2008 daalde het aandeel van het agrocomplex in het nationale totaal. Over 2009-2011 is het gemiddelde aandeel echter weer iets hoger. Dit laat zien dat de effecten van de recessie voor het agrocomplex minder waren dan voor de gemiddelde Nederlandse sector.

De werkgelegenheid in het Nederlandse agrocomplex daalde met 6% tussen 2001 en 2011, tegen een 1% toename van de totale werkgelegenheid in Nederland in deze periode. De groei van de toegevoegde waarde per arbeidsjaar van het totale agrocomplex kwam hierdoor hoger uit dan die van de gemiddelde nationale ontwikkeling.

Tussen 2001 en 2011 genereerde het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen een vijfde meer aan toegevoegde waarde met 12% minder arbeidskrachten. De ontwikkeling van de toegevoegde waarde per arbeidsjaar was voor dit onderdeel minder groot dan voor het totale agrocomplex. Naar verhouding groeide de economische bijdrage van het op buitenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex dus sterker in de onderzochte periode (zie tabel 3.1).

Aandelen van deelcomplexen

Het grondgebonden-veehouderijcomplex is al jaren het belangrijkste deelcomplex in termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid (tabel 3.2). Tot 2003 nam zijn aandeel jaarlijks iets af. Door hogere opbrengsten van de rundveehouderij (melkpremies in 2005 en 2006, hoge melkprijzen in 2008) en de zuivelindustrie is de ontwikkeling tot 2009 vervolgens positief, daarna stabiliseerde de bijdrage op rond de 30%. De crisis heeft de glastuinbouw relatief hard getroffen.

Tabel 3.2		Aandeel (%) van deelcomplexen in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van Nederlandse agrocomplex ^a , 2001 en 2011			
	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid		
	2001	2011 (r)	2001	2011 (r)	
Akkerbouw	18,4	20,9	16,0	17,1	
Glastuinbouw	21,8	22,4	18,0	19,2	
Opengrondstuinbouw	8,1	7,1	9,0	10,0	
Grondgebonden veehouderij	28,3	30,1	34,9	33,9	
Intensieve veehouderij	23,5	19,5	22,1	19,8	
Totale agrocomplex	100	100	100	100	
a Gebaseerd op binnenlandse grondstoffen.					
Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.					

Na een jarenlange stijging van het aandeel, was de bijdrage van het glastuinbouwcomplex aan het totale complex in de periode 2008-2010 een procentpunt lager dan in 2001, maar het jaar daarop laat weer een verbetering zien. De prijzen van akkerbouwproducten waren in 2010 en 2011 relatief hoog, met als gevolg een significante toename van het aandeel van het akkerbouwcomplex in het totale complex vergeleken met de jaren ervoor.

Exportafhankelijkheid

Een substantieel deel van de activiteiten van de agrarische productiekolom heeft te maken met export. De betekenis van die export voor de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van het op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde agrocomplex lag tot 2008 rond de 75 à 76%, maar werd hierna minder onder invloed van de door de crisis veroorzaakte lagere buitenlandse vraag (tabel 3.3). Uit de cijfers blijkt verder dat de exportwaarde van het op buitenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex - met name van veevoer en margarine, oliën en vetten - sterker is toegenomen dan die van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex.

Tabel 3.3	Bijdrage (%) van export aan bruto toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocomplex, 2001-2011			
	Agrocomplex, binnen- en buitenlandse grondstoffen		Agrocomplex, binnenlandse grondstoffen	
	2001	2011 (r)	2001	2011 (r)
Bruto toegevoegde waarde	65,6	67,3	75,3	73,9
Werkgelegenheid	65,3	67,7	73,9	73,7

Bron: Algemene en agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

3.2 Toeleverende industrie

Kunstmest

Nederland is een belangrijke producent en exporteur van kunstmest, vooral van stikstofhoudende meststoffen. In 2011 produceerde Nederland 1,5 miljoen ton stikstofmeststoffen (N) en 122.500 ton fosfaatmeststoffen (P_2O_5). Van de productie van stikstofmeststoffen wordt meer dan 90% geëxporteerd. De binnenlandse afzet bedroeg in 2011 ruim 214.000 ton N, waarvan 70% kalkammonsalpeter, dat speciaal wordt aangewend op grasland. Hiermee is de sector een belangrijke toeleverancier van de primaire land- en tuinbouw en nauw verweven met de veehouderij. De kunstmestindustrie genereert een omzet van circa 1 miljard euro en biedt werkgelegenheid aan 2.000 personen.

Nederland telt nog een handvol producenten van kunstmest: ICL Fertilizers Europe, OCI Nitrogen, Yara en Rosier Nederland. Alle genoemde bedrijven hebben een buitenlandse moeder. Het laatste Nederlandse kunstmestbedrijf kwam in 2010 in buitenlandse handen. Het betrof DSM Agro, onderdeel van chemieconcern DSM, dat werd overgenomen door het Egyptische bouwbedrijf Orascom Construction Industries (OCI). OCI heeft kunstmestlocaties in het Nederlandse Geleen, in de Verenigde Staten en op het Afrikaanse continent. Er werken 90.000 mensen bij OCI, waarvan 1.000 in Nederland. Het is van oorsprong een bouwbedrijf en via een Belgische dochteronderneming als zodanig ook betrokken bij bouwwerken in Nederland.

Veevoerders

De veevoederindustrie maakt volgens de nomenclatuur van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) deel uit van de Voedings- en genotmiddelenindustrie (V&G-industrie). De sector biedt werkgelegenheid aan 8.000 personen, die in 2010 een omzet genereerden van 6,2 miljard euro. Hiermee is de veevoederindustrie de op twee na grootste bedrijfsgroep van de V&G-industrie, na de Zuivelindustrie en de Slachterijen en vleesverwerkende industrie (tabel 3.4). De veevoederindustrie is nauw verweven met deze twee sectoren. Het is een belangrijke toeleverancier van rundvee-, varkens- en pluimveevoerders aan de Nederlandse veehouderij. In de veevoederindustrie is al geruime tijd sprake van schaalvergroting door fusies en overnames, veelal ingegeven door een krimpende markt, vooral door een daling van de varkensstapel. De Nederlandse veevoederindustrie produceert vooral varkensvoerders (40%), gevolgd door pluimveevoerders (27%) en rundveevoerders (24%). Door schaalvergroting kunnen de bedrijfskosten worden verlaagd.

De productie van veevoerders in Nederland bedraagt zo'n 14,5 miljoen ton; dat is nog geen 10% van de totale EU-productie, die in 2011 een omvang had van bijna 152 miljoen ton. In een nog sterk gefragmenteerde Europese markt zijn Denemarken, Frankrijk en Spanje de grootste producenten binnen de EU met een productie van ieder meer dan 20 miljoen ton. Nederland was in 2011 de zesde producent van de EU, net na Italië en het Verenigd Koninkrijk (Fefac, 2012). Fusies en overnames hebben in Nederland geleid tot een aantal grote multinationale ondernemingen die tot de top van Europa behoren. Forfarmers, Agrifirm en De Heus Voeders zijn exponenten daarvan.

Het coöperatieve ForFarmers uit Lochem is ontstaan uit fusies en een reeks van overnames. In 2012 werd 8,63 miljoen ton veevoerders geproduceerd, waarmee een omzet werd behaald van 2,6 miljard euro (ForFarmers, 2013). Het veevoederconcern heeft 40 productielocaties in Nederland, België, Duitsland en Groot-Brittannië. Het veevoederconcern Agrifirm doet met een omzet van 2,3 miljard euro (2011) nauwelijks onder voor haar branchegenoot. Dit concern is in 2010 ontstaan uit een fusie met Cehave Landbouwbelang, waarin 17.500 boeren en tuinders hun krachten hebben gebundeld. Het heeft een coöperatieve historie van meer dan 100 jaar, waarvoor in

2012 het predicaat Koninklijk werd toegekend. De particuliere onderneming De Heus Voeders timmert eveneens al meer dan honderd jaar aan de weg en kreeg daarvoor in 2011 ook het predicaat Koninklijk toegekend. Met 2.600 medewerkers is het concern uit Ede actief in meer dan 50 landen.

Toeleveranciers glastuinbouw

De kassenbouw is als toeleverancier nauw verweven met de glastuinbouw, samen met bedrijven die zich bezighouden met installaties en technische uitrusting equipment. Een groot deel van deze toeleveranciers heeft zich verenigd in AVAG PLUS, de overkoepelende organisatie voor bedrijven die zijn gespecialiseerd in tuinbouwtoelevering en -dienstverlening. AVAG PLUS vertegenwoordigt circa 100 bedrijven en genereert met 6.500 werknemers een omzet van 2,6 miljard euro. De overkoepelende organisatie bestaat uit vier brancheorganisaties. Een van die brancheorganisaties is AVAG, waarin bedrijven die zich bezighouden met kassenbouw, installatie en technische uitrusting zich hebben verenigd. Met een omzet van 1,4 miljard euro, 60 bedrijven en 3.750 werknemers (fte) heeft zij binnen AVAG PLUS het grootste aandeel. De meeste aangesloten bedrijven van AVAG zijn ook in het buitenland actief. Van de totale omzet wordt circa 800 miljoen euro in het buitenland behaald, waarvan ongeveer 480 miljoen euro in Noord-, West- en Zuid-Europa. Daarnaast zijn veel Nederlandse kassenbouwers actief in Rusland, Turkije, Mexico, Oost-Afrika en het Verre Oosten, waar zij een leidende positie hebben. Naar schatting is ongeveer 80% van alle glazen kassen die buiten Europa in gebruik zijn van Nederlandse herkomst. De verwachting is dat vooral in die contreien de omzet verder zal groeien, terwijl die in Nederland gelijk blijft of zelfs licht daalt (Baltussen en Smit, 2013).

De kassenbouw in Nederland heeft het zwaar door de aanhoudend slechte resultaten in de tuinbouw. Hierdoor is het investeringsniveau bij veel kwekers laag, wat op termijn zijn weerslag kan hebben op het innovatieve karakter van de sector (Avag, 2011). Veel kassenbouwers trachten het tij te keren door hun vizier, nog meer dan voorheen, te richten op het buitenland. In de voorbije periode zijn er in de kassenbouw veel overnames, faillissementen en fusies geweest. De moeilijke marktomstandigheden zijn veel bedrijven fataal geworden. De markt voor nieuwbouw van kassen is sinds het hoogtepunt in 2007 sterk teruggeslagen. Het aantal afgegeven vergunningen voor nieuwbouw van kassen is historisch laag. In 2012 werden in totaal 49 vergunningen afgegeven tegen een geplande bouwsom van 18 miljoen euro. In 2007 bedroeg het aantal afgegeven vergunningen nog 226 tegen een bouwsom van 278 miljoen euro (CBS, 2013a).

3.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie

3.3.1 Omvang

De voedings- en genotmiddelenindustrie (V&G-industrie) behaalde in 2010 een omzet van bijna 59 miljard euro. Daarmee behoort het tot de grootste sectoren van de industrie, die in 2010 een omzet genereerde van bijna 269 miljard euro (tabel 3.4). Het aandeel van de V&G-industrie in de totale omzet van de industrie bedraagt daarmee bijna 22%, terwijl het aandeel in de werkgelegenheid ruim 16% bedraagt. De V&G-industrie telt 4.355 bedrijven, bijna 10% van het totaal aantal bedrijven in de industrie. Ruim de helft (54%) behoort tot de brood- en deegwarenindustrie. Deze sector creëert ook de meeste banen, namelijk 48.000, ofwel 31% van de totale werkgelegenheid in de V&G-industrie. De brood- en deegwarenindustrie is sterk gefragmenteerd. Er komen relatief weinig grote bedrijven voor en ook de gemiddelde omzet per bedrijf is met 1,8 miljoen euro lager dan het gemiddelde van 13,5 miljoen van de V&G-industrie. Daarmee steekt de V&G-industrie als geheel gunstig af tegenover de totale industrie, waar de gemiddelde omzet per onderneming 6 miljoen euro bedraagt.

Tabel 3.4		Kengetallen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland, 2010	
	Aantal bedrijven	Aantal banen (x1.000)	Netto-omzet ^a (mln. euro)
Industrie	45.565	893,6	268.891
Voedings- en genotmiddelenindustrie	4.355	155,6	58.736
Waarvan:			
Slachterijen en vleesverwerkende industrie	495	23,5	8.209
w.v. slachterijen (excl. pluimvee-)	270	9,6	3.870
pluimveeslachterijen	50	5,6	2.074
vleesverwerkende industrie	180	8,3	2.265
Visverwerkende industrie	125	3,2	704
Groente- en fruitverwerkende industrie	140	9,1	4.474
Spijsoliën en vettenindustrie	35	2,8	5.058
Zuivelindustrie	275	13,7	8.845
Meelindustrie	100	3,3	2.010
Brood- en deegwarenindustrie	2.345	48,0	4.155
Diervoederindustrie	175	8,0	6.194
Cacao- en chocoladewerkindustrie	125	7,6	4.122
Drankenindustrie	165	8,3	4.698
Tabaksindustrie	15	3,2	3.207

a Opbrengst (excl. btw) uit verkoop van goederen en levering van diensten aan derden.

Bron: CBS.

Binnen de V&G-industrie tekent zich, gemeten naar omzet, een aantal grote bedrijfsgroepen af. Daartoe behoort de diervoederindustrie, die met 175 bedrijven een omzet genereert van bijna 6,2 miljard euro. De diervoederindustrie is een belangrijke toeleverancier van de primaire land- en tuinbouw en sterk gerelateerd aan de zuivelindustrie en de slachterijen en vleesverwerkende-industrie (zie ook §3.2), van oudsher de twee grootste sectoren binnen de V&G-industrie. Samen maken zij bijna een derde uit van de totale omzet in de V&G-industrie. De zuivelindustrie is in Nederland sterk geconcentreerd, met een marktaandeel van ruim 80% voor het zuivelconcern FrieslandCampina dat door de jaren heen is ontstaan uit de samenvoeging van een aantal grote regionale zuivelondernemingen.

De Nederlandse V&G-industrie is sterk exportgericht, bijna 21 miljard euro (41%) van de omzet wordt in het buitenland behaald, met Duitsland als belangrijkste handelspartner. Dit is exclusief de exportwaarde van de dranken- en tabaksindustrie (genotmiddelenindustrie), die onder de geheimhoudingsplicht van het CBS valt. De meeste voedingsmiddelenbedrijven ondernemen geen buitenlandse activiteiten en zetten hun producten af op de binnenlandse markt. Hoewel een specificatie naar grootteklasse ontbreekt mag worden aangenomen dat dit vooral de kleinere bedrijven betreft. Van het totaal aantal voedingsmiddelenbedrijven zijn er 1.000 die im- en exportactiviteiten ontplooiën, naast 125 bedrijven die uitsluitend exporteren. De exportwaarde van deze 125 bedrijven is met 77 miljoen euro echter beperkt (Statline.CBS.nl, 2013). In met name opkomende markten als China en India is de vraag naar Nederlandse bewerkte voedingsmiddelen groot, vooral door de groei van de middenklasse in deze landen. Producten als margarine, sauzen, kindervoeding, koffie, thee cacao en specerijen zijn daar veel gevraagd (ING, 2012).

3.3.2 Fusies en overnames

De markt voor fusies en overnames trekt weer aan, zo luidt de conclusie van deskundigen. Sinds 2007 zat de overname- en fusiemarkt, met uitzondering van een korte opleving in 2010, nagenoeg op slot. In de markt wordt gesignaleerd dat veel potentiële kopers en verkopers met elkaar in gesprek zijn. Hierbij gaat het vooral om grote grensoverschrijdende transacties. Er zit veel geld in de markt, vooral bij bedrijven met een stabiele kasstroom en een lage schuld (FD, 2012). Door de toenemende concurrentie, die merkbaar is in alle geledingen van de keten, zullen voedingsmiddelenbedrijven hun heil zoeken in schaalgrootte. Dit zal leiden tot minder, maar grotere bedrijven die op internationale schaal opereren (ING, 2012a).

Bedrijven die willen fuseren of een bedrijf willen overnemen hebben sinds kort te maken met een nieuwe toezichthouder: de Autoriteit Consument en Markt (ACM). Deze nieuwe Dienst, die op 1 april 2013 officieel van start ging, is een voortzetting van de

Consumentenautoriteit, de Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit (OPTA) en de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa). Bedrijven die willen fuseren of een ander bedrijf willen overnemen, moesten dit tot 1 april 2013 melden bij de NMa, en nu bij de ACM. De meldingsplicht geldt overigens alleen als de betreffende bedrijven een jaaromzet hebben van meer dan 113 miljoen euro wereldwijd, en ten minste twee van de bedrijven een jaaromzet hebben van minimaal 30 miljoen euro binnen Nederland. De ACM hecht goedkeuring aan de fusie of overname als na controle is gebleken dat het de concurrentie niet in belangrijke mate beperkt (Rijksoverheid.nl, 2013a).

Heineken slaat grote slag in Azië, Plukon neemt InterChicken over

Bierbrouwer Heineken sloeg vorig jaar een grote slag in Azië; voor 5 miljard euro kreeg het volledige zeggenschap over de joint-venture Asia Pacific Breweries (APB) uit Singapore. In deze joint-venture werkte het sinds de oprichting in 1931 samen met het Singaporese handelsconglomeraat Fraser & Neave, waar de laatste de kennis van de lokale markt en zakencultuur inbracht en Heineken zijn kennis over het produceren van bier. Centraal staat hier de gedachte dat kennis een onderscheidend element is van concurrentiekracht. Kennis die leidt tot technologische veranderingen en innovatie is een belangrijke bepalende factor voor de concurrentiekracht van een bedrijf (Van Berkum et al., 2013). Met de overname van APB voegt Heineken 8% aan zijn productievolume toe, waardoor de productie van bier uitkomt op circa 200 miljoen hectoliter. Hiermee is Heineken de derde bierproducent in de wereld, na het Belgisch-Amerikaanse AB Inbev (productievolume 423 miljoen hectoliter) en het Zuid-Afrikaanse SAB Miller (213 miljoen hectoliter), in Nederland eigenaar van Grolsch (FD, 2012a).

Plukon Food Group, onderdeel van Gilde Buy-Out Fund III, kreeg van de NMa goedkeuring branchegeenoot InterChicken over te nemen. Plukon houdt zich bezig met het inkopen, slachten en verwerken van pluimvee en de handel in en verwerking van pluimveeproducten voor het groot- en detailhandelskanaal. Zijn marktaandeel in Nederland is circa 50%. InterChicken koopt halffabricaten in die het bewerkt, verpakt, etiketteert en levert aan de detailhandel. InterChicken maakte deel uit van MYWO Food Group. Met de overname van InterChicken door Plukon voegt het pluimveeconcern uit Wezep 115 miljoen euro toe aan haar omzet, die nu een omvang heeft van 1,4 miljard euro. De onderneming heeft 4.100 werknemers op de loonlijst, verdeeld over 14 productielocaties in binnen- en buitenland (Plukon-InterChicken, 2013). Het ontbreken van een eigen slachterij en de voortgaande concentratie in de detailhandel noodzaakte InterChicken zich aan te sluiten bij een grotere partij, die uiteindelijk is gevonden in Plukon.

Overname van koffiebrander DE Master Blenders en voedingsmiddelenconcern H.J. Heinz
Koffiebrander DE Master Blenders 1753 (DE) wordt voor 7,5 miljard euro overgenomen door de Duitse investeringsmaatschappij Joh. A. Benckiser (JAB). DE werd vorig jaar

losgemaakt van de Amerikaanse moedermaatschappij Sara Lee en kreeg een beursnotering in Amsterdam. De overname is de grootste van een Nederlands bedrijf sinds 2007, toen Numico voor ruim 12 miljard euro overging naar het Franse Danone.

Opzien baarde de overname van voedingsmiddelenconcern H.J. Heinz. De in beleggerskringen bekende miljardair Warren Buffet en de Braziliaanse investeringsgroep 3G, ook eigenaar van hamburgerketen Burger King, namen voor 28 miljard dollar Heinz over. Met een omzet van circa 11 miljard euro en 33.000 werknemers is deze multinational actief in 200 landen en één van de grotere voedingsmiddelenconcerns in de wereld. Heinz, met het hoofdkantoor in Pittsburgh, heeft ook productiefaciliteiten en een onderzoekscentrum in Nederland. In Elst wordt sinds 1958 Heinz Sandwich Spread en Heinz Tomato Ketchup geproduceerd. Daarnaast voert het bekende (lokale) A-merken, waaronder De Ruijter, Venz en Roosvicee. In Nijmegen werd onlangs het nieuwe Europese onderzoekscentrum geopend, waar Heinz samen met kennisinstellingen en andere bedrijven gaat samenwerken om nieuwe voedingsconcepten te ontwikkelen of voeding verder te verbeteren (Rijksoverheid.nl, 2013). De overname van Heinz zelf is de op één na grootste ooit in de voedingsmiddelenindustrie, na de inlijving van het Amerikaanse Best Foods door Unilever in 2000.

Nieuwe grote zuivelfabriek in de maak

De Nederlandse A-ware Food Group en de Nieuw-Zeelandse zuivelmultinational Fonterra kondigden vorig jaar aan hun kennis te bundelen bij de bouw van een kaas- en ingrediëntenfabriek, op basis van een samenwerkingsovereenkomst voor onbepaalde tijd (A-ware, 2012). Het familiebedrijf A-ware, in 2010 ontstaan uit een fusie tussen de kaashandelaren Anker Cheese en Bouter Cheese, is actief in het rijpen, versnijden, verpakken, opslaan en transporteren van kaasproducten. Het gaat hierbij om circa 200.000 ton kaas op jaarbasis. De onderneming genereerde in 2012 met 1.700 vaste medewerkers een omzet van 1,2 miljard euro en behoort daarmee tot de grootste in zijn soort. Fonterra is met een omzet van 19,8 miljard NZ-dollar en ruim 17.000 werknemers één van de grootste zuivelondernemingen in de wereld. Dit van oorsprong Nieuw-Zeelandse bedrijf verkoopt producten in meer dan 100 landen.

In 2014 wil A-ware zelf kaas gaan produceren. Hiertoe zal het onlangs in Almere neergestreken familiebedrijf een kaasfabriek bouwen in Heerenveen, die eind 2014 operationeel moet zijn met een capaciteit van 60.000 tot 80.000 ton kaas. Fonterra zal voor eigen rekening een ingrediëntenfabriek bouwen, naast die van de kaasfabriek van A-ware, waar hoogwaardige bestanddelen uit wei zullen worden gemaakt. Voor de kaasproductie is in eerste instantie jaarlijks circa 700 miljoen liter melk nodig, met de mogelijkheid tot uitbreiding tot 2 miljard liter (Boerderij vandaag, 2013a). Voor de toelevering van melk heeft A-ware zich verzekerd van NoorderlandMelk, een afzetcoöperatie van melkveehouders die in 2007 de handen ineen hebben geslagen, en die zo'n 120 miljoen liter melk produceren (Boerderij vandaag, 2012). Voor de nog

ontbrekende melk doet NoorderlandMelk een beroep op melkveehouders uit Groningen, Friesland en Drenthe zich aan te sluiten bij de coöperatie (NoorderlandMelk, 2013). De vrees bestaat echter dat er flink meer melk geproduceerd gaat worden met lagere kaas- en melkprijzen tot gevolg (www.profnews.nl, 25-2-2013).

Ook FrieslandCampina roert zich op de kaasmarkt. De grootste zuivelonderneming van Nederland heeft kaasspecialist Zijerveld uit Bodegraven overgenomen van MYWO Food Group. Daarmee zal FrieslandCampina ruim 400 miljoen euro kunnen toevoegen aan zijn omzet, die in 2012 10,3 miljard euro bedroeg (tabel 3.3). Zijerveld heeft 300 mensen in dienst en blijft zelfstandig opereren met behoud van zijn eigen identiteit (FrieslandCampina, 2013).

Vleesverwerker VION in de verdrukking

Dat niet alle overnames en fusies tot een succes leiden leert de geschiedenis van VION. Deze vleesverwerker ontwikkelde zich in het afgelopen decennium tot de grootste vleesverwerker van Europa, vooral door overnames van concurrerende bedrijven in Nederland, Duitsland en Groot-Brittannië. In betrekkelijk korte tijd had deze van oorsprong Brabantse onderneming, eigendom van de ZLTO, zich belangrijke posities verworven in genoemde landen. De opmars van één van de grootste voedingsmiddelenconcerns van Nederland (tabel 3.5) begon in 2002 met de overname van Moxsel, het grootste particuliere slachterijbedrijf van Duitsland, in 2004 gevolgd door de overname van Dumeco, de grootste slachterij van Nederland. De laatste overname van importance was die van het Britse Grampian Foods Group in 2008. Met deze overname van een al jaren verlieslijdend vleesconcern vond VION bijna zijn Waterloo. VION behaalde met zijn vleesactiviteiten in Groot-Brittannië, die waren ondergebracht in VION Food UK, een omzet van ruim 1,3 miljard euro, waarmee het marktleider was.

VION opereert in een markt waar sprake is van overcapaciteit in de slachterijen en de vleesverwerking, de marges onder druk staan, de varkensprijzen (inkoop) explosief zijn gestegen en de supermarkten niet bereid zijn al te veel voor het vlees te betalen. Bovendien hebben de supermarkten de betalingstermijn opgerekt waardoor VION cashflow-problemen kreeg (Volkskrant, 2012).

VION is een reorganisatie traject ingegaan waarbij alle food-activiteiten in het Verenigd Koninkrijk zijn verkocht en ook afscheid zal worden genomen van een aantal niet-kernactiviteiten. De onderneming gaat zich in de toekomst volledig richten op Food in Nederland en Duitsland, en Ingredients wereldwijd (VION, 2012). Inmiddels heeft VION bekend gemaakt dat voor Ingredients, dat 6.000 medewerkers telt en een sterke en gezonde zelfstandige financiële basis heeft, een nieuwe (mede)aandeelhouder wordt gezocht, die een verdere ontwikkeling en groei kan helpen realiseren (VION, 2013). Dat VION in afgeslankte vorm verdergaat heeft ook gevolgen voor de werkgelegenheid, ook bij de Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie (ZLTO), met circa 18.000 leden de enige

Tabel 3.5

Ranglijst van de grootste voedingsmiddelenondernemingen, 2012

	Wereldomzet	Omzet Nederland (mln. euro)	Totaal aantal werknemers	Productgroep(en)
1. Unilever	51.300 ^a	13.900 ^b	172.000	O.a. voedings- en genotmiddelen
2. Heineken	18.383	n.b.	76.191	Dranken
3. FrieslandCampina	10.309	2.323	19.946	Zuivel
4. VION Food Group ^c	9.490	n.b.	26.425	Vlees, ingrediënten e.d
5. Nutreco	5.229	107	9.654	Diervoeders, visvoer, vlees
6. DSM	3.667 ^d	n.b.	4.122 ^d	Voedingsingrediënten
7. CSM	3.316	n.b.	9.650	Bakkerij-ingrediënten en Melkzuur
8. Cosun	1.945	823	3.396	Aardappelproducten, alcohol, bio-bio-ethanol en ingrediënten
9. Wessanen	711	138	2.064	Natuurvoeding en snacks
a Totale omzet; b West-Europa; c 2011; d totale omzet: 9.131 miljoen euro; totaal aantal werknemers: 23.498. Bron: Jaarverslagen en websites ondernemingen.				

aandeelhouder van VION. Als gevolg van het teruglopend aantal leden en verlies op participaties zal het personeelsbestand van 186 fte met 30% worden ingekrompen (ZLTO, 2012).

CSM desinvesteert

CSM heeft zijn divisie bakkerij-ingrediënten, met activiteiten in Europa en Noord-Amerika, afgestoten. Voor ruim 1 miljard euro is deze divisie in handen gekomen van het Amerikaanse private equity bedrijf Rhône Capital L.L.C., dat ook de bedrijfsnaam CSM verwierf. Met de verkoop van de bakkerijdivisie verliest CSM ruim driekwart van zijn omzet, in 2012 goed voor ruim 3,3 miljard euro (tabel 3.3). De verkochte divisie behaalde in 2012 met 8.220 werknemers een omzet van 2,6 miljard euro. CSM is nu nog wereldmarktleider in bakkerij-ingrediënten en een wereldspeler op het terrein van bioplastics. De onderneming is actief in 28 landen in Europa, Noord-Amerika, Zuid-Amerika, Azië en Afrika (CSM, 2013). Als de mededingingsautoriteiten hun feitelijke goedkeuring geven aan de overname, zal het huidige CSM zich onder een nieuwe bedrijfsnaam volledig transformeren tot een biotech-onderneming. Met de levering van bio-plastics wordt nu een omzet behaald van 700 miljoen euro. Met de opbrengst van de verkoop van de bakkerijdivisie zullen de activiteiten in biotech-activiteiten worden uitgebreid.

Convenanten

De Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA), onderdeel van het ministerie van Economische Zaken, bewaakt de gezondheid van dieren en planten, het dierenwelzijn en de veiligheid van voedsel en consumentenproducten, en handhaaft de natuurwetgeving, zo luidt haar missie (www.vwa.nl). In haar streven naar nieuwe vormen van toezicht wil de NVWA bedrijven meer verantwoordelijkheid geven met betrekking tot veilig voedsel of veilige producten en hen de mogelijkheid bieden een deel van de controles zelf te organiseren. Hierbij moet het betreffende bedrijf hebben aangetoond een goed werkend zelfcontrolesysteem te hebben ontwikkeld, waarbij ook verantwoordelijkheid wordt genomen voor de naleving van wet- en regelgeving. Om het een en ander in goede banen te leiden kan het bedrijf een convenant sluiten met de NVWA, waarin het bedrijf en de toezichthouder hun gezamenlijke inspanning voor een optimale naleving van de wettelijke veiligheidseisen bekrachtigen. Het voordeel is dat wanneer de afspraken uit het convenant goed worden nageleefd en het vertrouwen van de NVWA niet wordt beschaamd, de betreffende onderneming minder inspecties kan verwachten van de NVWA. Deze kan zich dan meer richten op bedrijven die dat wel behoeven. In het kader van dit vernieuwde toezicht hebben al diverse voedingsmiddelenbedrijven een dergelijk convenant afgesloten, waaronder Lamb Weston/Meijer, VION, Perfetti van Melle en Cargill.

3.4 Groothandel

De groothandel in agroproducten is met een omzet van ruim 103 miljard euro, 110.000 werknemers en bijna 14.000 bedrijven een belangrijk onderdeel van het agrocomplex (tabel 3.6). De groothandel in voedingsmiddelen is binnen die categorie met ruim 67 miljard euro het sterkst vertegenwoordigd. De groothandel in landbouwproducten en levende dieren is sterk op het buitenland gericht, bijna de helft van de omzet (47%) komt uit export, tegenover bijna een derde voor de groothandel in voedingsmiddelen. De sector wordt gekenmerkt door fusies en overnames. De groothandel in zijn totaliteit is desondanks nog sterk gefragmenteerd. De gemiddelde omzet van de bedrijven in de groothandel in landbouwproducten en levende dieren bedraagt ruim 6 miljoen euro, de gemiddelde personeelsbezetting ruim 5 personen. Ruim de helft (55%) van het aantal bedrijven betreft eenmanszaken, slechts 15 bedrijven hebben 100 werknemers of meer.

In de groothandel in voedingsmiddelen bedraagt de gemiddelde omzet circa 9 miljoen euro en telt de doorsnee onderneming 10 werknemers. Bijna 85 ondernemingen hebben 100 werknemers, vooral onder invloed van de foodservicegroothandel, die wel sterk is

Tabel 3.6

Kengetallen groothandel in agroproducten, 2010

	Aantal bedrijven	Banen van werknemers	Netto omzet (mln. euro)	Waarvan buitenland
Groothandel in landbouwproducten en levende dieren	5.955	31.000	36.356	16.984
w.v. in: akkerbouwproducten	635	9.300	23.685	9.930
bloemen en planten	2.350	19.000	9.164	5.926
Groothandel in voedings- en genotmiddelen	7.845	76.600	67.015	21.901
w.v. in: groenten en fruit	920	15.000	14.357	7.681
dranken, geen zuivel	1.160	5.000	5.754	2.682
overige voeding	5.765	36.700	24.201	3.761
Bron: CBS.				

geconcentreerd en waar de 10 grootste ondernemingen circa 70% van de markt in handen hebben (ING, 2013).

Groothandel bloemen en planten in zwaar weer

De groothandel in bloemen en planten behaalde in 2010 een omzet van ruim 9 miljard euro (tabel 3.6). De sector is sterk gericht op het buitenland, bijna 65% van de omzet komt uit export. Bloemen en planten zijn niet de grootste exportproducten, maar Nederland heeft zich er wel het meest in gespecialiseerd. Veel bloemen en planten die in het buitenland worden gekweekt, komen naar Nederland om hier te worden geveild. Daarna worden ze door handelaren weer geëxporteerd. Deze producten maken ruim 2% van de Nederlandse export uit, tegenover 0,1% bij de andere Europese landen (CBS, 2011). De sector is sterk in beweging. Fusies, overnames en faillissementen zijn bijna aan de orde van de dag. Het aantal bedrijven neemt af, maar de groothandel als geheel bestaat desondanks nog uit veel (kleine) bedrijven. De bloemenhandel kampt met hoge kosten, lage marges, dalende consumentenbestedingen en een slechte betalingsmoraal van vooral Zuid-Europese landen als gevolg van de crisis. Om te overleven zoeken veel kleine en middelgrote bedrijven aansluiting bij een strategische partner (FD, 2012b).

Dat er ook bedrijven zijn die in het huidige marktklimaat niet overleven, blijkt uit het faillissement van twee grote bloemengroothandelaren dit jaar: Ciccolella Holding en Florimex, beiden uit De Kwakel.

Ciccolella was met 250 werknemers en een omzet van 230 miljoen euro de derde bloemenhandelaar van Nederland. Het bedrijf stond tot 2006 bekend onder de naam Zurel, tot in dat jaar het Italiaanse Ciccolella Spa het bedrijf overnam en zijn eigen naam gaf aan de onderneming uit De Kwakel. Ciccolella kreeg te maken met een sterk teruglopende vraag van bloemen uit Italië, het belangrijkste marktgebied. Ook de vraag uit enkele andere EU-landen nam fors af, wat leidde tot miljoenen verliezen. Het

moederbedrijf in Italië besloot uiteindelijk de banden met de Nederlandse dochter door te snijden, met een faillissement tot gevolg.

Florimex was met een omzet van 200 miljoen euro op jaarbasis de vierde op de ranglijst van grootste bloemgroothandelaren van het land. De onderneming bestaat sinds 1925 en is van oorsprong een Duits familiebedrijf. In 1970 opende het een vestiging in Nederland en in 2002 verhuisde het hoofdkantoor naar De Kwakel. In 2005 kwam Florimex in handen van de Nederlandse participatiemaatschappij Bencis Capital Partners. Met het faillissement van Florimex en dochterondernemingen verliezen 350 werknemers hun baan. De onderlinge concurrentie en de toenemende inkoopmacht van supermarkten en tuincentra hebben uiteindelijk Florimex de das om gedaan.

3.5 Detailhandel

3.5.1 Ontwikkelingen in de detailhandel

De omzet van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen nam in 2012 met 2,3% toe ten opzichte van 2011. Dit was vooral toe te schrijven aan de prijzen, die met gemiddeld 2,2% stegen. Het volume nam slechts toe met 0,1%. De supermarkten doen het traditioneel beter dan de speciaalzaken in voedings- en genotmiddelen. De omzet van de supermarkten steeg met 3%. De speciaalzaken zagen voor het zoveelste jaar op rij hun omzet dalen, dit keer met 2,4%. Overigens deed de detailhandel in voedings- en genotmiddelen het vorig jaar beter dan de non-foodwinkels, die met een 3,8% lagere omzet genoeg moesten nemen. Vooral de winkels in wooninrichtingsartikelen en doe-het-zelfwinkels deden het slecht. Hun omzetten liepen terug met respectievelijk 7,8 en 6,6%. Postorderbedrijven en internetwinkels daarentegen deden het in 2012 bijzonder goed. Hun omzet steeg met 9% (CBS, 2013).

Het verschil in groeiontwikkeling tussen de detailhandel in food en de detailhandel in non-food blijft de komende jaren groot. Voor winkels in non-food wordt voor dit jaar een 2,5% lagere omzet voorzien en voor 2014 bedraagt de omzetzaling naar verwachting 1,5%. Vooral de non-foodwinkels hebben last van de btw-verhoging van het hoge tarief van 19 naar 21% per 1 oktober 2012. Het lage btw-tarief van 6%, dat geldt voor voedingsmiddelen, bleef ongewijzigd.

De supermarkten hebben slechts beperkt te maken met deze tariefsverhoging. De verhoging van het hoge btw-tarief drukt alleen op non-food-artikelen en alcoholische dranken, ongeveer 15% van de verkopen in supermarkten (ING, 2012b). Supermarkten zien hun omzet dit jaar naar verwachting toenemen met 1,8% en in 2014 met 1,6%, dankzij prijsstijgingen.

Speciaalzaken krijgen naar verwachting ook dit jaar en volgend jaar te maken met een omzetzaling van respectievelijk 2,0 en 1,5%. Dit wordt niet alleen veroorzaakt door het

wegvloeien van omzet naar de supermarkt, maar ook door een daling van het aantal verkooppunten. Overigens doen niet alle speciaalzaken het slecht. Zo neemt het aantal viswinkels, winkels in buitenlandse voedingsmiddelen en winkels in specialiteiten als koffie en thee nog wel toe (ING, 2013a).

Steeds meer winkels open op zondag

Het aantal supermarkten dat op zondag open is, groeit explosief. Waren er in 2009 nog 300 supermarkten op zondag open, eind 2012 was dit aantal gestegen tot bijna 1.100. Dat is bijna een kwart van alle supermarkten. Albert Heijn, marktleider in Nederland (tabel 3.7), heeft iedere zondag circa 400 winkels open. Dat is ongeveer de helft van het aantal AH-winkels en een verdubbeling ten opzichte van drie jaar geleden. Jumbo volgt met ruim 100 winkels die op zondag open zijn. Plus heeft 90 winkels open van in totaal 255 supermarkten, tegenover 14 drie jaar geleden.

Ook supermarkten die in 2009 uit principiële overwegingen of om andere redenen op zondag gesloten waren, openen steeds vaker de winkels. De van oorsprong Duitse discounter LIDL heeft nu 67 van de 357 vestigingen op zondag open, tegenover nog 6 in 2009. Hetzelfde geldt voor regionale supermarktketens, zoals Jan Linders met 25 van de totaal 61 winkels open op zondag, Poiesz 10 van de 52 en Vomar 32 van de 56. Alleen Boni doet niet mee. Alle 37 vestigingen van deze regionale supermarktketens houden hun deuren zondag op slot.

De zondagsopening staat ook regelmatig op de politieke agenda. Afhankelijk van de stroming van de politieke partij wil men de zondagsopenstelling vrijlaten, tegengaan, beperken of overlaten aan de besluitvorming van de gemeenten. Weliswaar is de omzet die op zondag wordt behaald met 518 miljoen euro nog enigszins beperkt, hij groeit wel jaarlijks met dubbele cijfers (Distrifood, 2012).

Huismerken zetten de toon

Onderzoek wijst uit dat de consument nauwelijks het verschil ziet tussen de verschillende supermarktketens (ABN-AMRO, 2012). Om zich te onderscheiden van de concurrenten

Tabel 3.7

Marktaandeelen en aantal winkels van een aantal supermarktformules, 2012

Onderneming en formules	Omzet (mln. euro)	Aantal winkels	Marktaandeel (%)
Ahold - Albert Heijn	11.054 ^a	818 (AH)	33,7
Jumbo Supermarkten ^b - Jumbo	6.810	725	21,7
Aldi Nederland - Aldi	2.390	494	7,6
Lidl Nederland - Lidl	2.360	357	7,5
Sperwer Groep - PLUS	1.970	255	5,8

^a Totale omzet Nederland, inclusief Gall & Gall e.d.;

^b Inclusief C1000 en Super de Boer.

Bron: Jaarverslagen, websites, persberichten en consultants.

zetten veel supermarkten steeds meer huismerken in, producten die bovendien 25% meer marge opleveren en ook nog eens gemiddeld 15% goedkoper zijn dan A-merken, iets wat consumenten in tijden van economische crises en dalende koopkracht opvalt. Naast huismerken worden ook streekproducten, biologische producten en meer non-foodartikelen in het assortiment opgenomen, producten met een hogere marge dan de 2% die supermarkten gemiddeld halen.

Uitbreiding van het assortiment met deze producten moet zowel de omzet als de winstgevendheid stimuleren. Nu nog wordt ruim een kwart van alle producten in de supermarkt onder huismerk verkocht. Naar verwachting zal het aandeel huismerken de komende jaren doorgroeien naar 45% (FD, 2012c). Selectieve distributie, ofwel het exclusief leveren van merkproducten (uitgezonderd merkartikelen die wereldwijd worden verkocht) aan een specifieke supermarkt, moet voor de merkartikelenfabrikanten het leed van de toenemende populariteit van huismerken enigszins verzachten. Exclusieve distributie biedt de detaillist de mogelijkheid hogere marges te bedingen en zich te onderscheiden van de concurrentie die het product niet voert. Zo levert H.J. Heinz al sinds 2008 Brinta-brood exclusief aan supermarktketens die inkopen via Superunie; sinds kort levert Heinz 'Nieuwe Oogst ketchup' exclusief aan Albert Heijn. Unilever levert al langer Blueband Goede Start-brood exclusief aan Albert Heijn, evenals het margarinemerk Lätta. Bierbrouwer Bavaria produceert exclusief Dors bier voor Jumbo en bierbrouwer Grolsch De Klok bier voor C1000 (FD, 2012d).

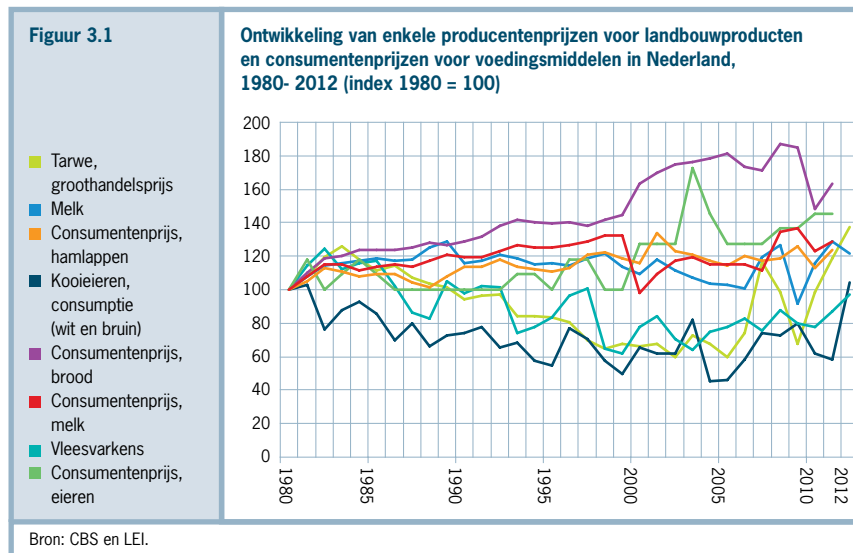
Jumbo opent megasupermarkt

In Breda heeft Jumbo de grootste supermarkt van Nederland geopend: Jumbo Foodmarkt, een combinatie van een overdekte markt, een cateraar, een horecagelegenheid en een supermarkt. Met een vloeroppervlakte van 6.000 m² is deze uit de kluiten gewassen Foodmarkt vijf keer groter dan een gemiddelde Nederlandse supermarkt, terwijl het assortiment van 35.000 producten ruim dubbel zo groot is. Naar Amerikaans voorbeeld zijn in de supermarkt tientallen koks en vakspecialisten aanwezig, waaronder diëtisten, die ter plekke nationale en internationale gerechten bereiden en kookinstructies en voedingsadviezen geven. Klanten kunnen de gerechten kant-en-klaar mee naar huis nemen of ter plekke eten in het zogenoemde Foodmarkt Café (Jumbo Supermarkten, 2013). In de supermarkt, die werkgelegenheid biedt aan 430 medewerkers, ligt het accent op vers; hier is 700 m² vloeroppervlakte AGF voor vrijgemaakt. Voor het aanleveren van AGF-producten zijn contracten afgesloten met 15 tot 20 telers uit de omgeving van Breda. Jumbo Foodmarkt zet hoog in op streekproducten. De supermarkt biedt producenten uit de omgeving de mogelijkheid hun waren aan te bieden. Met een varkenshouder en een molenaar zijn contracten gesloten voor de levering van vlees en meel. Jumbo mikt op een verspreidingsgebied van circa 30 kilometer, waardoor het veel klanten hoopt te trekken uit Rotterdam en België (Boerderij Vandaag, 2013).

3.5.2 Ontwikkeling van producenten- en consumentenprijzen voor voedsel

De producentenprijzen voor landbouwproducten in Nederland - behalve die voor melk - laten op de lange termijn een trendmatige daling zien (fig. 3.1). De laatste jaren zijn de prijzen vanwege de schaarste op de wereldmarkt fors aangetrokken. Rekening houdend met een inflatie van 2-3% per jaar, is er nog wel steeds sprake van een reële daling. Die ontstaat doordat het aanbod van landbouwproducten de neiging heeft de vraag te overtreffen. Daar zijn tal van redenen voor, zoals nieuwe technische mogelijkheden die de productiviteit verhogen; voor de individuele boer is het aantrekkelijk mee te gaan in de technische ontwikkelingen omdat hij zo de productiekosten kan drukken. De hogere productiviteit gaat gepaard met een tendens tot verhoging van de productie, waardoor het aanbod nog groter wordt en de prijzen nog lager. Door de instelling van de melkquotering in 1984 is vergroting van het melkaanbod niet meer mogelijk, wat zich heeft vertaald in een gunstiger prijsontwikkeling. Als de melkquotering in 2015 wordt afgeschaft, kan worden verwacht dat ook de prijs van melk zich op de langere termijn net zo gaat gedragen als die van de overige landbouwproducten.

In tegenstelling tot de langetermijnontwikkeling van de producentenprijzen, vertoont de consumentenprijs voor voedingsmiddelen in Nederland een trendmatige stijging (fig. 3.1). Deze uiteenlopende beweging ontstaat doordat landbouwproducten voor ze de consument bereiken een aantal bewerkingen ondergaan, zoals bereiding, verpakking en transport. De kosten van die schakels in de keten zijn in de loop van de tijd toegenomen, vooral door de stijging van de lonen en energieprijzen (Agrarisch Dagblad, 2010).

Daardoor is het aandeel van de producentenprijs in de consumentenprijs gezakt van zo'n 40% in 1960 naar ongeveer 20% nu, en drukt de prijsontwikkeling in de overige schakels van de keten een steeds zwaarder stempel op de ontwikkeling van de consumentenprijzen. Ook hier geeft de consumentenprijs voor melk een afwijkend beeld te zien: deze prijs lijkt globaal de ontwikkeling van de producentenprijs te volgen. Winkeliers nemen bij de verkoop van dagverse melkproducten genoegen met een kleine marge om zo klanten te trekken (Bakker en Dagevos, 2013).

Stijgingen in producentenprijs veel sneller merkbaar in consumentenprijs dan dalingen

Ook al is het aandeel van de producentenprijs in de consumentenprijs dan beperkt, dat wil niet zeggen dat de consumentenprijs ongevoelig is voor fluctuaties in de producentenprijs. Zodra de producentenprijs gaat stijgen, zal de winkelier geneigd zijn de consumentenprijs ook te verhogen om de negatieve schok in zijn marge teniet te doen (Bunte et al., 2009). Een aantal overwegingen kan hem hier echter van weerhouden, zoals het minimaliseren van de kosten van het aanpassen van de prijzen van levensmiddelen, het voorkomen van bederf van kort houdbare producten, en een mogelijke voorkeur voor een constante prijs voor producten met frequente prijsfluctuaties (EC, 2009). Bij een daling van de producentenprijs zal een winkelier zo lang mogelijk proberen om te blijven profiteren van de grotere marge voordat hij overgaat tot een verlaging van de consumentenprijs (Bunte et al., 2009). Onderzoek in de EU-27 wijst uit dat in de periode 2007-2009 verhogingen in de producentenprijzen gemiddeld genomen direct merkbaar zijn in een hogere consumentenprijs, terwijl consumentenprijzen met een vertraging van zo'n zes maanden reageren op verlagingen in de producentenprijzen (EC, 2009).

3.6 Horeca

De horeca telt ruim 43.600 bedrijven, die werkgelegenheid bieden aan bijna 352.000 werknemers (www.KHN.nl). Door de dalende koopkracht van de huishoudens staan de bestedingen in de horeca onder druk. Huishoudens geven jaarlijks ruim 11 miljard euro uit in restaurants, cafetaria's, lunchrooms, fastfoodrestaurants en cafés (tabel 3.8); dat is ongeveer een kwart van de totale consumptieve bestedingen aan voedings- en genotmiddelen. Vorig jaar steeg de omzet in de horeca weliswaar met 1,5%, maar dit kwam vooral door de prijsstijging van 1,8%. Het volume daalde met 0,3%. Wordt gekeken naar de afzonderlijke sectoren van de horeca, dan blijkt dat de restaurants er vorig jaar nog enigszins uitsprongen. Hun omzet nam toe met 3,1%, deels door prijsverhogingen, maar ook door een groei van het volume met 1,2%. Cafetaria's, snackbars, lunchrooms, fastfoodrestaurants, ijssalons zagen hun omzet ook toenemen, maar vooral door de prijsverhoging met 2,4%. Het volume daalde met 0,6%. Voor de cafés was het wederom afzien. Het volume daalde met 3,9%. Door de prijsstijging van

2,4% bleef de omzetsdaling met 1,6% nog enigszins beperkt (CBS, 2013b). Voor 2013 wordt wederom een daling van het volume verwacht van 1%.

Ondanks omzetvermindering menen veel horecaondernemers hun prijzen te moeten verhogen wegens stijgende inkoopkosten, accijnsverhogingen en een verhoging van de btw. Vooral in de drankensector tikt dat aan omdat 80% van de omzet is gebaseerd op de verkoop van goederen tegen het hoge btw-tarief (ING, 2012c). Ook zijn er ondernemers die hun prijzen juist verlagen om zo hun gasten vast te houden, bijvoorbeeld in de restaurantsector. De kennis en kunde van de horecaondernemers geeft de doorslag in een veranderende markt, waar restauranthouders te maken hebben met detailhandelsbedrijven die hun maaltijdaanbod steeds meer uitbreiden (ING, 2013b).

Tabel 3.8

Uitgaven (mln. euro) door huishoudens in de horeca in Nederland, 2007-2011

	2007	2008	2009	2010	2011
Consumptieve bestedingen huishoudens in horeca	13.838	12.626	11.650	11.328	11.511
<i>Idem, als percentage van totale consumptieve bestedingen huishoudens aan voedings- en genotmiddelen (%)</i>	26,4	24,5	23,0	22,2	22,4

Bron: CBS Statline, bewerking LEI.

De expansie van fastfoodketen McDonald's bewijst dat het niet overal kommer en kwel is in de horeca. McDonald's is in Nederland met een omzet van 647 miljoen euro in 2012 de grootste horecaonderneming, vóór Van der Valk Hotels & Restaurants dat (in 2011) een omzet behaalde van 537 miljoen euro. McDonald's ziet zijn aandeel groeien in een markt waar het aantal bezoeken aan fastfoodzaken vorig jaar met 7% afnam. McDonald's wil de komende drie jaar vijftien nieuwe vestigingen openen in Nederland, bovenop de 230 die het nu al exploiteert. De van oorsprong Amerikaanse fastfoodketen biedt in Nederland werkgelegenheid aan 17.000 personen; door de opening van de nieuwe zaken komen er nog eens 1.200 banen bij (FD, 2013).

3.7 Consumptie van voedings- en genotmiddelen

3.7.1 Algemeen

Huishoudens besteedden in totaal in 2011 271,1 miljard euro, ruim 1% meer dan het jaar ervoor. Aan voedings- en genotmiddelen werd 40,6 miljard euro uitgegeven, waarvan 25,5 miljard euro aan voedingsmiddelen en 15,2 miljard euro aan genotmiddelen. De totale bestedingen aan voedings- en genotmiddelen lagen in 2011 bijna 2% hoger dan in 2010. De Nederlandse consument gaf in 2011 15% van zijn inkomen uit aan voedings- en genotmiddelen, nagenoeg evenveel als in 2009 en 2010 (tabel 3.9). Het aandeel van enkel voeding is ongeveer 9,5%.

Tabel 3.9

Consumptieve bestedingen van huishoudens (mrd. euro), 2007-2011

	2007	2008	2009	2010	2011
Aardappelen, groenten en fruit	4,4	4,7	4,6	4,9	4,9
Vlees en vleeswaren	5,5	5,6	5,6	5,7	5,8
Vis	1,0	1,0	1,1	1,1	1,2
Zuivelproducten	3,9	4,3	4,3	4,3	4,4
Brood, beschuit en broodproducten	2,7	3,0	3,0	3,1	3,2
Zoetwaren	3,3	3,5	3,8	3,9	3,9
Dranken	5,2	5,6	5,7	5,8	6,1
Tabak	4,6	4,7	5,0	5,0	5,0
Totaal voedingsmiddelen	23,0	24,4	24,4	24,9	25,5
Totaal genotmiddelen	13,6	14,5	14,8	15,0	15,2
Totaal voedings- en genotmiddelen ^a	36,6	38,9	39,2	39,9	40,6
Totale consumptieve bestedingen	263,4	270,8	262,6	267,8	271,1
Aandeel (%) voedings- en genotmiddelen	13,9	14,3	14,9	14,9	15,0

a exclusief uitgaven in horeca en catering.

Bron: CBS, bewerking LEI.

Stijgende uitgaven vlees en vleesproducten

Huishoudens geven ieder jaar meer uit aan vlees en vleesproducten. In 2011 ging het om 5,8 miljard euro, ruim 5% meer dan in 2007 (tabel 3.9). In 2012 werd wederom meer uitgegeven (40 miljoen euro), ondanks economisch slechte tijden met dalende koopkracht. De consumptie daalde wel licht. De hogere uitgaven waren vooral een gevolg van een stijging van de grondstoffenprijzen, die werden doorberekend aan de consument. Het ging vooral om varkensvlees en rundvlees. Ook waren er vorig jaar minder acties in supermarkten, die normaal gesproken een prijsdalend effect hebben. De hogere uitgaven lijken ook een gevolg van de stijgende vraag naar meer duurzame en dus duurdere producten (PVE, 2013).

Zoutinname nog te hoog

In Nederland is de gemiddelde zoutinname van volwassenen 8,7 gram per dag (9,9 gram voor volwassen mannen en gemiddeld 7,5 gram voor volwassen vrouwen). Dat is 1,5 keer de hoeveelheid die de Gezondheidsraad als maximum adviseert. Een te hoge zoutinname vergroot het risico op het ontstaan van hoge bloeddruk en hart- en vaatziekten. Vanwege de negatieve gezondheidsaspecten wil de overheid dat het voor de consument makkelijker wordt om gezondere voedingsmiddelen te kiezen. Van de berekende zoutinname is 79% afkomstig uit gekochte voedingsmiddelen, de rest voegt de consument zelf toe tijdens de bereiding van gerechten en aan tafel.

Om het zoutgehalte in bewerkte levensmiddelen te verlagen is op initiatief van de brancheorganisatie Federatie Nederlandse Levensmiddelen Industrie (FNLI) in 2007 een

Taskforce Zout in Levensmiddelen in het leven geroepen, met vertegenwoordigers van individuele bedrijven en van brancheorganisaties. De doelstelling is gemiddeld 20 tot 30% minder zout in bewerkte voedingsmiddelen in 2015. De Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA) doet in samenwerking met het RIVM en het Voedingscentrum sinds 2009 jaarlijks onderzoek naar het zoutgehalte in levensmiddelen. Hoewel in vele sectoren activiteiten plaatsvinden om het zoutgehalte van voedingsmiddelen te verlagen, waarbij de ene sector wat actiever is dan de andere sector, is dit tussen 2009 en 2011 nauwelijks veranderd. Soms zit er in een levensmiddel uit een productgroep minder zout, maar daar staat vaak weer een ander product tegenover dat zouter is geworden. Dit is bijvoorbeeld het geval bij verschillende soorten chips. Ook zijn er nog steeds verschillen in zoutgehaltes in vergelijkbare producten van verschillende fabrikanten (NVWA, 2012).

Bedrijven hebben plannen ontwikkeld om zich de komende jaren extra in te spannen om het zoutgehalte van vleeswaren, kaas, hartige snacks, sauzen, soep, kant-en-klaarmaaltijden, pizza's en bewerkte visproducten stapsgewijs (verder) aan te passen. Als alle voorgenomen plannen uitgevoerd zouden worden, zou een daling van de zoutinname met 9% haalbaar moeten zijn (RIVM, 2013). Overigens heeft de World Health Organization (WHO) in 2013 een nieuwe richtlijn uitgevaardigd, gebaseerd op een zoutinname van minder dan 5 gram per dag. De vorige richtlijn was gebaseerd op een maximale zoutinname van 6 gram zout per volwassene per dag (WHO, 2013).

3.7.2 Biologische voeding

De bestedingen aan biologische voedingsmiddelen zitten in de lift. In 2011 gaven consumenten totaal voor 881 miljoen euro uit aan biologisch voedsel in alle verkoopkanalen samen: supermarkten, speciaalzaken, horeca, catering, huisverkoop, boerenmarkten en webwinkels. De bestedingen waren in 2011 ruim 17% hoger dan in 2010, toen consumenten 752 miljoen euro uitgaven aan biologische producten. Hiermee neemt de groei van biologische producten veel sterker toe dan de bestedingen aan gangbare producten, die in 2011 met 2,4% zijn gestegen. Desondanks is het marktaandeel biologische producten met 2% nog beperkt. Aardappelen, groenten en fruit (AGF) en zuivel zijn de twee productgroepen waaraan het meest wordt uitgegeven, namelijk respectievelijk 20,2 en 18,8% van de bestedingen in 2011. De productgroep vlees, vleeswaren en vleesvervangers volgt met 14,4%.

De meeste uitgaven vinden plaats in supermarkten. Van elke euro besteed aan biologische producten kwam 48,4 cent terecht in de kassa's van de supermarkten. Totaal zetten supermarkten in 2011 voor bijna 427 miljoen euro om aan biologische producten, ruim 25% meer dan in 2010. Het ruime aanbod in de schappen van de supermarkten is hier mede debet aan. De speciaalzaken zijn goed voor een 'biologische' omzet van ruim 285 miljoen euro. Zij zagen hun omzet in 2011 met bijna 8% toenemen. De grootste groei kwam van de buitenhuishoudelijke markt, die in 2011 een omzet

realiseerde van ruim 120 miljoen euro, bijna een derde meer dan in 2010. Deze sterke groei is grotendeels te danken aan het verplicht stellen van de verkoop van biologische product in bedrijfskantines, waar het gangbare product nagenoeg is uitgebannen (ELI, 2012).

3.8 Ontwikkelingen in de agrarische keten

3.8.1 De aardappelketen

Aardappeltelers kunnen zich richten op drie afzetmarkten, voor pootgoedaardappelen, consumptieaardappelen of zetmeelaardappelen. Pootaardappelen, aardappelen die het volgende seizoen weer als uitgangsmateriaal worden gebruikt, brengen veelal hogere prijzen op dan consumptie- of zetmeelaardappelen. Vandaar dat de Stichting Nederlandse Algemene Kwaliteitsdienst Tuinbouw (NAKtuinbouw) erop toeziet dat de aardappelen die als pootgoed worden aangeboden aan de kwaliteitseisen voldoen. Voldoen ze niet, dan worden ze als consumptieaardappelen verkocht. Zetmeelaardappelen worden veelal op contractbasis geteeld en gebruikt voor zetmeelproductie. Deze aardappelen worden verwerkt door AVEBE en gebruikt voor diverse voedingsmiddelen.

Er waren in 2012 1.475 bedrijven die zetmeelaardappelen telen. Het areaal zetmeelaardappelen is redelijk constant, maar lijkt de afgelopen jaren een dalende lijn te hebben ingezet, 2011 uitgezonderd. Het bedroeg in 2000 rond de 50.000 ha, tegen 43.000 ha in 2012. De komende wijzigingen in het Europese marktordeningsbeleid in 2014 zijn hier debet aan. Ook bij consumptieaardappelen is een lichte daling van het areaal zichtbaar, maar dit wordt meer veroorzaakt door marktwerking. Het areaal bedroeg aan het begin van de eeuw nog 90.000 ha en sinds 2003 schommelt het rond de 70.000 ha. In 2012 waren er 6.628 bedrijven met teelt van consumptieaardappelen. Het areaal pootgoedaardappelen is zeer constant en bedraagt sinds de eeuwwisseling ongeveer 40.000 ha. In 2012 teelden 2.398 bedrijven pootaardappelen.

De oogst van pootaardappelen in 2011 bedroeg 1,3 miljoen ton. Ongeveer 1 miljoen ton hiervan werd goedgekeurd door de NAKtuinbouw. De laatste jaren is deze verhouding niet drastisch veranderd. De productie van consumptieaardappelen ligt de laatste 10 jaar gemiddeld op 3,5 miljoen ton. In 2011 lag de oogst boven dit gemiddelde (figuur 3.2). Bij zetmeelaardappelen bedraagt de productie zo'n 2 miljoen ton.

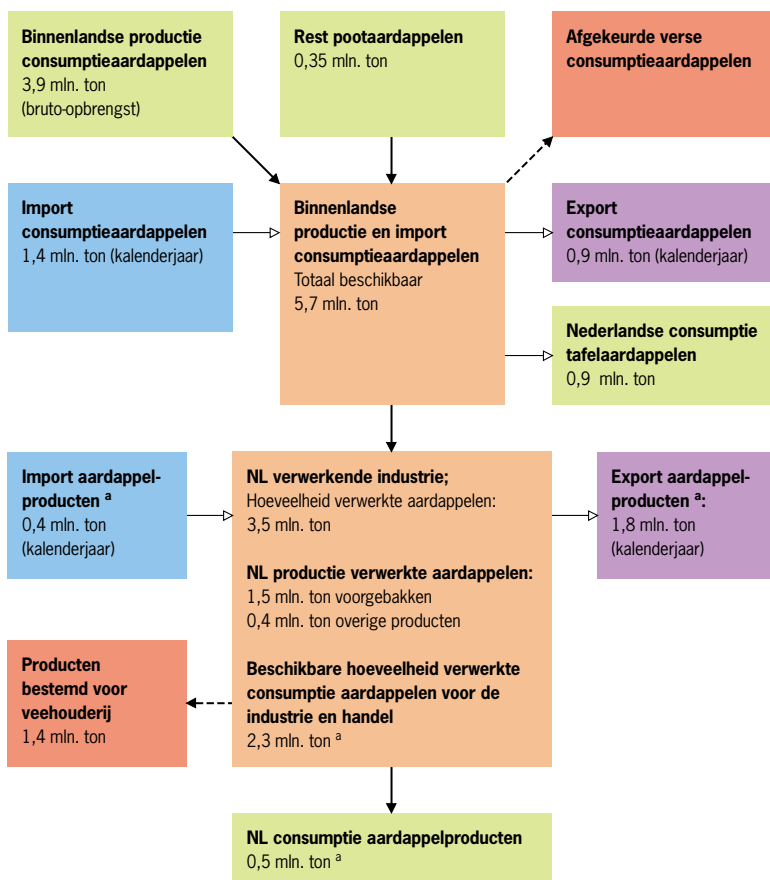
Ongeveer 70% van de pootaardappelenproductie wordt geëxporteerd. Bedrijven zoals Agrico en HZPC zijn grote spelers. Van de 700.000 ton export gaat meer dan 60% naar belangrijke afzetmarkten als Algerije, Duitsland, België, Egypte, Italië en Spanje. De laatste jaren is er exportgroei naar de Noord-Afrikaanse landen, en het Midden-Oosten ondanks de onrustige situatie aldaar (Agrico, 2012). De regio Zuidwest-Europa laat een daling zien, uitzonderingen daargelaten. Er wordt nog net iets meer naar Europese bestemmingen geëxporteerd dan naar andere landen.

Hoewel Nederland zelf veel consumptieaardappelen produceert, worden er ook veel verse consumptieaardappelen geïmporteerd. Ook is er beperkte import van verwerkte aardappelen. Nederland kent een grote aardappelverwerkende industrie. Grote marktpartijen zijn Agrico, Aviko, Farm Frites, McCain en LambWeston/Meyer. Door de Nederlandse productie en het importaanbod te combineren, kunnen deze fabrieken tot een optimaal gebruik van productiecapaciteit komen en hun positie in de wereldmarkt handhaven. De import komt met name uit buurlanden en voor vroege aardappelen soms uit landen rond de Middellandse Zee. In 2011 verwerkte deze industrie 3,5 miljoen ton aardappelen tot 1,5 miljoen ton voorgebakken producten (frites) en 0,4 miljoen ton tot ander verwerkt product (snacks en chips). Bij het verwerkingsproces komen bijproducten vrij die worden afgezet als vochtrijke voedermiddelen voor de rundvee- en varkenshouderij. In 2011 ging het om 1,4 miljoen ton. De export van consumptieaardappelen ligt rond de 1 miljoen ton; het meeste gaat naar België, Rusland en Duitsland. Ook veel verwerkte aardappelen vinden hun weg naar het buitenland; met name het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zijn belangrijke exportmarkten. Naast Europa is het Midden-Oosten een belangrijk afzetgebied, met name Saoedi-Arabië.

Begin 2012 is er, naast reeds bestaande prijsinformatiesystemen, een nieuw prijsinformatiesysteem (Agriprins) in de markt gezet. Momenteel doen 4 grote aardappelverwerkers mee en ook telers en handelaren kunnen transacties melden. Het systeem laat geanonimiseerd gerealiseerde transacties zien en moet hierdoor de boeren meer inzicht bieden in de marktsituatie en zo zijn onderhandelingspositie versterken. Hoewel het systeem niet onomstreden is in de sector en niet alle belanghebbende partijen mee doen, heeft een recente meting onder deelnemers aangegeven dat, na een jaar testen, twee derde door wil met het systeem (www.boerderij.nl). Vanwege de ophanden zijnde opheffing van de productschappen moet voor continuering wel naar financiële middelen worden gezocht.

Figuur 3.2

Globaal overzicht consumptieaardappelketen, 2012

a Omgerekend naar kilogram vers product.

Bron: www.patato.nl, www.opnv.nl, www.nak.nl, www.cbs.nl, www.eurostat.nl, www.nao.nl.

3.8.2 De groente- en fruitketen

De groente- en fruitketen kent drie grote productgroepen, glasgroenten, opengrondsgroenten en fruit. Bij alle drie de productgroepen speelt vernieuwing van het assortiment een rol. De Nederlandse zaad- en veredelingsbedrijven van opengrondsgroente en glasgroente, zoals Enza Seed, Bejo zaden en RijksZwaan, zijn spelers van wereldformaat. Hoewel ook bij fruit de veredeling een rol speelt, is hier een lange adem nodig om tot verbeteringen te komen. Een bedrijf als Inovafruit houdt zich hiermee bezig en zorgt er ook voor dat nieuwe rassen goed worden begeleid bij hun marktintroducties. Ongeveer 240 bedrijven (figuur 3.3) houden zich bezig met opkweken van groentezaden of opkweekmateriaal voor de (glas)groente. Veredeling van fruit gebeurt veelal op de primaire bedrijven zelf.

Het aantal primaire productiebedrijven daalt, maar de omvang van de bedrijven neemt, zoals in elke agrarische sector, toe. In 2012 zijn er 1.600 bedrijven die glasgroente telen op een areaal van rond de 4.870 ha. De productiewaarde van deze intensieve teelt ligt een stuk hoger dan van de meer grondgebonden teelten, met meer bedrijven en een grotere oppervlakte per bedrijf. Ook al worden de primaire bedrijven steeds groter, ze kunnen nog geen vuist maken tegen de enkele overgebleven inkopers van het grootwinkelbedrijf. De supermarkten hebben een aandeel van meer dan 80% in alle groente en fruit die via de detailhandel wordt verkocht. Via telersverenigingen proberen glastuinders hun aanbod te bundelen. Deze telersverenigingen regelen al dan niet hun eigen verkoop en hebben soms een exclusieve relatie met een afzetorganisatie. Tussen de telersvereniging en de supermarkt kan ook nog een collectieve afzetorganisatie of groothandel zitten. Teler die gebruik maken van de Europese GMO-subsidie dienen de verkoop van hun product over te laten aan de telersvereniging. Dit is voor sommige primaire producenten moeilijk, zeker als opbrengstprijzen tegenvallen. Vandaar dat telers soms geen gebruik meer maken van de GMO-subsidie of, ook om andere redenen dan de prijs, veranderen van afzetorganisatie. Eind 2011 verhuisden bijvoorbeeld 81 telers van afzetorganisatie Coforta naar FreshQ, die nu één van de grootste afzetorganisaties in de glasgroente is (www.boerderij.nl, 2011).

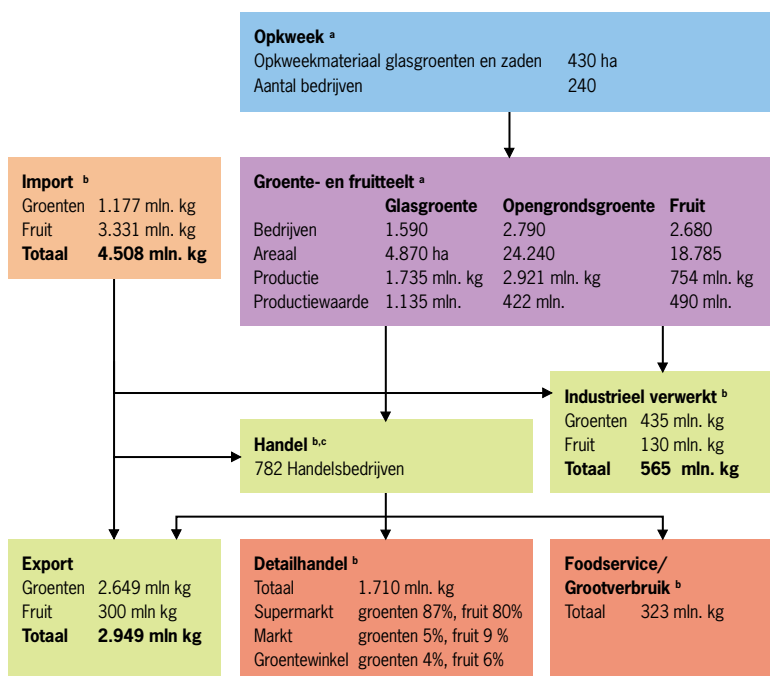
Daar bundeling en samenwerking tot verhoging van de marktmacht kan leiden, is het vanuit mededinging niet altijd geoorloofd. In juni 2012 kregen diverse paprika-afzetorganisaties een boete van in totaal 14 miljoen euro van de toenmalige NMa, nu Autoriteit Consument en Markt (ACM) (zie §3.3.2), vanwege vermeende ongeoorloofde samenwerking (www.acm.nl, 2012). Deze beslissing wordt nog aangevochten. De verdeling van de marktmacht tussen de verschillende schakels in de keten staat, mede door de herziening van de GMO-richtlijnen in 2015, volop in de belangstelling.

Opengrondsgroente- en fruitproducten hebben nog een alternatief afzetkanaal in de

vorm van industriële verwerking. In 2011 werd 565 miljoen kilo verwerkt tot bijvoorbeeld jam, ingeblikte, gesneden of bevroren groenten. Veelal worden deze producten geteeld op contractbasis. Rond 70% van de in Nederland geproduceerde groente en fruit wordt geëxporteerd (PT, 2011). Belangrijke afnemers zijn Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Ook importeert Nederland veel groente (veel tomaat uit Spanje) en fruit (onder andere sinaasappels uit Zuid-Afrika). Het zijn groente- en fruitproducten die Nederland niet zelf produceert of die aanvullend zijn op het Nederlandse teeltseizoen. Veel import wordt ook doorgevoerd naar afnemers in andere landen. Hierdoor kunnen handelsbedrijven zich ontwikkelen tot jaarrond serviceproviders en blijft Nederland een spil in de groente- en fruithandel in Europa.

Figuur 3.3

Globaal overzicht groente- en fruitketen, 2012

a Voorlopige cijfers 2012;

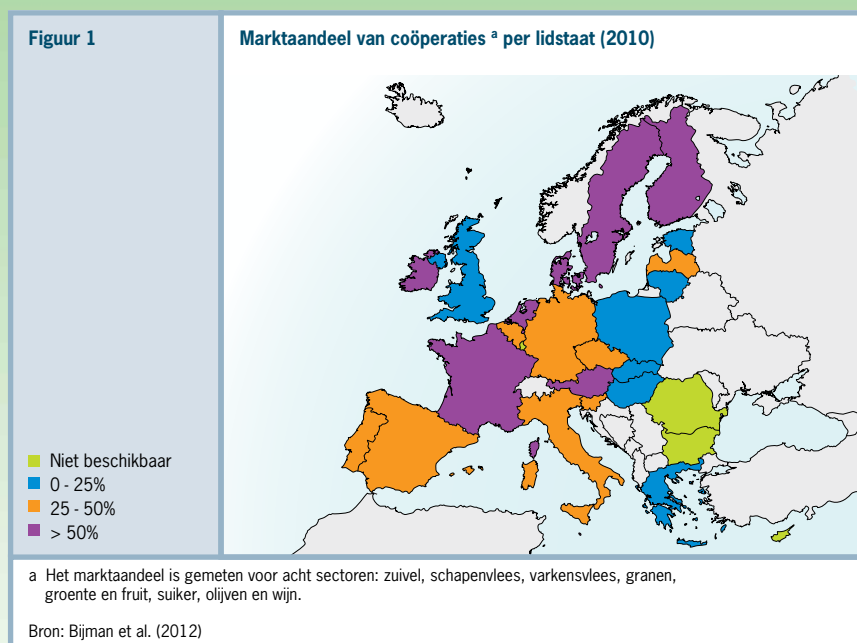
b cijfers 2011;

c handel: o.a. binnenlandse groothandelaren, tussenhandelaren, exporteurs, importeurs, sorteer- en pakstations, groentebewerkingsbedrijven met een omzet > 0,5 mln. euro.

Bronnen: CBS, KCB, Eurostat, Frugi Venta en PT marktmonitor groente en fruit 2011.

De rol van coöperaties in de landbouw ¹

Coöperaties zijn een belangrijke organisatievorm in de Nederlandse agribusiness. Nederland is een van de meest coöperatieve landen van Europa. Ongeveer 68% van de agrarische producten (exclusief bloemen) wordt via een coöperatie afgezet, na Finland (74%) het hoogste percentage in Europa (figuur 1). Een van de drie grote Nederlandse banken, de Rabobank, is eveneens coöperatief georganiseerd en heeft de ledenbetrokkenheid afgelopen jaren vergroot.

¹ Deze tekst is mede gebaseerd op een groot Europees onderzoek naar coöperaties, dat onder leiding van LEI Wageningen UR (Bijman et al., 2012) plaatsvond. Het eindrapport en 80 deelstudies zijn te vinden op de website van LEI Wageningen UR en via de website van DG Agri. <http://www.wageningenur.nl/en/Expertise-Services/Research-Institutes/lei/show/Support-for-Farmers-Cooperatives.htm>
http://ec.europa.eu/agriculture/external-studies/support-farmers-coop_en.htm

Ook buiten de agrarische sector is er hernieuwde belangstelling voor dit organisatiemodel, onder andere in de gezondheidszorg en bij zzp'ers. Daarnaast zijn er van oudsher coöperatie-achtige ondernemingen die niet voldoen aan de klassieke coöperatiekenmerken van eigendom bij de gebruiker, beslissingsbevoegdheid bij de gebruiker en economisch voordeel voor de gebruiker. Sommige van deze ondernemingen, zoals Vion en Aviko, zijn in handen van boerenorganisaties of andere coöperaties. Er zijn ook ondernemingen die zichzelf niet als coöperatie beschouwen, maar dat volgens bovenstaande definitie wel zijn. Een voorbeeld is HZPC, dat zich bezighoudt met de afzet van pootaardappelen.

Zuivelcoöperatie leidt tot hogere marktprijs

De coöperatieve ondernemingsvorm is vooral geschikt in sectoren waarin producten snel moeten worden verwerkt of geconsumeerd, zoals melk en groenten. Juist dan hebben boeren belang bij invloed op de volgende schakel in de keten om zo hun afhankelijkheid te verminderen. De verschillen tussen de landbouwsectoren in de EU verklaren deels waarom het marktaandeel van coöperaties tussen landen uiteenloopt (figuur 1). Daarnaast telt mee dat samenwerking in een coöperatie vraagt om onderling vertrouwen (sociaal kapitaal) en dat is in Oost-Europa een knelpunt. Ook wetgeving en de geschiedenis spelen een rol in verschillen tussen landen.

De coöperatieve ondernemingsvorm is ook een goed middel om schaalproblemen op te lossen en de onderhandelingspositie richting de afnemers (zoals het grootwinkelbedrijf) te verbeteren. Uit het Europese onderzoek (Bijman et al., 2012) blijkt dat in landen waar de zuivelcoöperaties een groter marktaandeel hebben, ook de melkprijs voor boeren hoger ligt. In landen waar het coöperatieve marktaandeel op 20-50% ligt, is de melkprijs 4,5 tot 6 euro per 100 kg hoger dan wanneer dat aandeel beneden de 20% ligt (op basis van data voor 2008-2010). Is het marktaandeel nog hoger, dan is het verschil minder groot maar toch altijd nog 2,5 tot 4,5 euro per 100 kg.

Deze verschillen betekenen niet dat de individuele coöperaties meer betalen voor de melk dan de particuliere handel; ze trekken ten opzichte van minder coöperatieve buurregio's alleen het gemiddelde omhoog en forceren zo ook een hogere prijs in de particuliere handel. In driekwart van de situaties betalen de coöperaties 3 euro per 100 kg minder (ofwel bijna 10%) dan de particuliere zuivelindustrie. Dat kan verklaard worden

uit het feit dat de particuliere zuivelindustrie de boeren moet compenseren voor het risico dat overschotmelk buiten het contract niet kan worden geleverd of voor het feit dat er een risico bestaat dat het bedrijf in deze streek de deuren sluit. En het particuliere bedrijf kan dat betalen omdat het bedrijf zich vaak toelegt op specialistische producten, zoals babyvoeding of ijs. Het kan ook zijn dat coöperaties hogere kosten hebben. Per saldo betekent het dat een sterke coöperatieve sector tot een hogere melkprijs leidt voor alle boeren, ook de niet-leden. Een extern effect dat in de literatuur bekend staat als de *cooperative yard stick theory*. Een vergelijkbaar effect bestaat er voor de beweeglijkheid (*volatility*) van de melkprijzen: prijzen zijn stabiel in landen met een groot coöperatief marktaandeel.

Internationalisatie

De afgelopen jaren is de internationalisatie van coöperaties op gang gekomen: niet alleen worden producten geëxporteerd, maar steeds vaker hebben coöperaties boerenleveranciers in meerdere landen (of leveren aan boeren in meerdere landen). Dit verschijnsel doet zich vooral voor in Noordwest-Europa, met name in de sectoren zuivel, en groenten en fruit. In de EU zijn er nu 46 *transnationals*, coöperaties met leden in meer dan één lidstaat. Daaronder zijn ook 16 Nederlandse coöperaties te vinden, zoals FrieslandCampina, CRV, Avebe en Coforta/The Greenery. Naast die transnationals zijn er ook nog 45 *internationals*, coöperaties die grondstoffen van boeren in meerdere lidstaten verwerken of verhandelen, maar alleen de boeren uit eigen land als lid hebben. Sommige transnationals hebben overigens ook niet-leden leveranciers: zo heeft FrieslandCampina Nederlandse en Duitse leden, en boerenleveranciers in bijvoorbeeld Hongarije. Tabel 1 geeft een lijstje van de internationalisatie van Nederlandse coöperaties. Tabel 2 geeft een overzicht van de buitenlandse coöperaties die actief zijn in Nederland.

Tabel 1		Internationalisatie van coöperaties in Nederland	
Coöperatie	Sector	Percentage buitenlandse leden	Landen waarin leden wonen
Transnationals: Nederlandse coöperaties met buitenlandse leden (2007) ^a			
Campina	Zuivel	22	Duitsland, België
DOC Kaas	Zuivel	8	Duitsland
Royal Cosun	Suiker	1,2	België, Duitsland
Coforta/The Greenery	Groeten & Fruit	0,2	
ZON	Groenten en Fruit	2,4	Duitsland
FruitmastersGroep	Fruit	3	
FresQ	Groenten	0	2010: 3 leden in VK
Avebe	Zetmeelaardappelen	44	Duitsland
Agrico	Aardappelen	0,7	
ForFarmers	Veevoer	5,2	Duitsland
CZAV	Toelevering granen	0,8	België
Tuinbouwcentrum Lent	Toelevering tuinbouw	16	Duitsland
CNC	Champignons/compost	1,8	Duitsland
CRV	Veeverbetering	23	België
FloraHolland	Bloemen	4,1	Kenia, Ethiopië, Israël
CNB	Bloembollen	1	
Internationals: Nederlandse coöperaties met buitenlandse boeren als toeleverancier of afnemer (2010)			
Coöperatie	Sector	Landen waarin leveranciers wonen	
FrieslandCampina	Zuivel	België, Duitsland, Griekenland, Hongarije, Roemenië, Frankrijk	
Coforta/The Greenery	Groenten en Fruit	VK, Spanje en anderen	
ZON	Groenten en Fruit	meerdere	
Cosun	Suiker	Duitsland	
Agrifirm	Veevoer	Duitsland, Polen, Hongarije, België, China	
ForFarmers	Veevoer	Duitsland	
Horticoop	Toelevering tuinbouw	Spanje, Denemarken, Duitsland, België	
a Gegevens Nederlandse transnationals in 2007 ontleend aan Van Bekkum (2008b), geciteerd in Bijman et al. (2012a), waaraan ook de andere gegevens zijn ontleend.			
Bron: Bijman et al., 2012.			

Tabel 2 Buitenlandse coöperaties actief in Nederland (2010)		
Transnationals	Sector	Land van oorsprong
Mechelse Veilingen; Veiling Hoogstraten; Brava	Groenten en Fruit	België
Internationals		
Arla	Zuivel	Denemarken/Zweden
Hochwald	Zuivel	Duitsland
Limagrain	Zaden	Frankrijk
Bron: Bijman et al., 2012.		

Veel coöperaties vinden het aantrekkelijk om in het buitenland niet met leden te werken, maar via een besloten vennootschap producten van boeren aan te kopen (of aan hen te verkopen). Dat is niet alleen makkelijker voor managers (minder transactiekosten), maar bovenal verwateren dan de eigendoms- en inkomensrechten van de bestaande leden niet. Transnationale coöperaties ontstaan dan ook met name als de overname of het opzetten van een bedrijf niet mogelijk of aantrekkelijk is, en de onderneming door een fusie met een andere coöperatie groeit. Juridisch levert zo'n transnationale fusie overigens geen specifieke problemen op en lijkt de Europese wetgeving op dat vlak overbodig te zijn; het ontbreken van jurisprudentie en onervarenheid met de Europese wetgeving bij coöperatie-juristen bevordert het gebruik van de nationale wetgeving.

Komende jaren zullen er naar verwachting meer grensoverschrijdende fusies tussen coöperaties plaatsvinden, om de onderhandelingspositie jegens het grootwinkelbedrijf te versterken en om de vaste kosten van onderzoek, productontwikkeling en marketing via een groter volume terug te verdienen. In verschillende landen zijn coöperaties inmiddels zo groot geworden, dat verdere binnenlandse fusies niet meer mogelijk lijken vanwege de mededingingswetgeving.

Internationalisatie stelt andere eisen aan bestuurlijke organisatie

De (internationale) groeistrategieën gaan vaak gepaard met veranderingen in de relatie tussen de leden en de coöperatie; bestuurders dienen zich bewust te zijn van het risico van verlies van betrokkenheid van en bestuurlijke invloed door de leden. Deze internationalisatie gaat dus steeds meer eisen stellen aan de interne organisatie van de coöperaties. Nederland was op dat vlak, mede door de liberale wetgeving, al een

experimenteerruimte voor bestuursmodellen, maar ook in andere landen zien we veranderingen in de bestuurlijke organisatie.

In Nederland bestaan er drie grondvormen (Bijman et al, 2012b). In het klassieke model kiest de algemene ledenvergadering (of de ledenraad) een bestuur van de coöperatie en benoemt ze ook een Raad van Commissarissen die toezicht houdt op dit bestuur. Het bestuur benoemt vervolgens het management (de directie) en houdt daar toezicht op. Bij sommige coöperaties is dit model versimpeld tot het zogenoemde Managementmodel. Daarin benoemt de ledenvergadering of -raad het professionele management (tevens bestuur) en een Raad van Commissarissen die daar toezicht op houdt. Minder organen, snellere besluitvorming en minder toezicht - wat zowel voor- als nadelen heeft, bijvoorbeeld in de communicatie met leden over strategie en acquisities of fusies. Bij coöperaties die een juridische scheiding doorvoeren tussen de coöperatieve vereniging en onderneming is het Corporationmodel mogelijk: daarbij is er, afgezien van enkele outsiders, een personele unie tussen het Bestuur van de coöperatieve vereniging en de Raad van Commissarissen van de onderneming.

Hybride vormen

Bij verdere internationalisatie rijst de vraag of de coöperatieve ondernemingsvorm nog wel de meest geschikte is. De beursgenoteerde NV of de met *private equity* gefinancierde BV zouden goede alternatieven kunnen zijn. Het Europese onderzoek (Bijman et al., 2012) leert dat in sommige gevallen die stap is gezet; onder andere bij een aantal Ierse zuivelcoöperaties hebben boeren hun aandeel in de coöperatie verzilverd door dit naar de beurs te brengen. In Nederland heeft ForFarmers plannen in die richting, net als het Nieuw-Zeelandse Fonterra. Het nadeel van deze werkwijze is dat de Ierse boeren de controle over de onderneming kwijt zijn geraakt, met als gevolg dat zij onder het nieuwe zuivelbeleid wellicht weer producentenorganisaties (leveranciersverenigingen) gaan oprichten.

Ook zijn er hybride vormen waarbij de coöperatie niet zichzelf, maar een deel van de onderneming (waarvan de coöperatie de meerderheid van de aandelen houdt) naar de beurs heeft gebracht: het Duitse BayWa en de Fins-Zweedse slachterij HKScan financieren zo een deel van hun onderneming. Dergelijke organisatievormen kunnen worden geconfronteerd met tegengestelde belangen tussen grondstoffenleveranciers (de boeren) en aandeelhouders; beslissingsrechten moeten hier dus zeer duidelijk geregeld zijn.

Ondanks deze hybride vormen, is de coöperatie ook in de verdergaande internationalisatie een blijvertje. Het rendement in de eerstelijns verwerking van landbouwproducten naar basisvoedingsmiddelen is relatief laag. Dat maakt het voor beursgenoteerde ondernemingen weinig aantrekkelijk hierin te investeren - niet voor niets hebben in Nederland bedrijven als Scholten-Honig, Menken Van Grieken en CSM de concurrentie met coöperaties niet overleefd of zich op andere activiteiten toegelegd. Maar voor boeren die op hun bedrijf vaak met nog lagere rendementen te maken hebben dan in de eerstelijns verwerking, is afzet van hun producten essentieel. Ze zullen dus in hun afzetcoöperaties blijven investeren, waarmee niet gezegd is dat ze ook per definitie middelen vrijmaken om in merkartikelen, R&D of internationalisatie te investeren. De keuze voor zo'n strategie wordt mede bepaald door een goede bestuursstructuur, die leden betrokken houdt en tegelijk directies de ruimte geeft slagvaardig te handelen. In de regel zullen coöperaties met open toetreding van nieuwe leden die uiteenlopende marginale kosten hebben, de neiging hebben om zich toe te leggen op een kostenleiderschapsstrategie en prijzen realiseren die de gemiddelde kosten niet of nauwelijks te boven gaan. Zogenaamde *new-generation-cooperatives* proberen dit probleem te beperken door als coöperatie op basis van aandelen, investeringen aantrekkelijker te maken.

Coöperaties zullen ook de komende jaren nog een belangrijke rol spelen in de internationaliserende voedingsmiddelenindustrie. Bij verder groei van de coöperatieve onderneming dienen directies de benodigde ruimte te krijgen. Ook moeten de competenties van bestuur en de raad van commissarissen versterkt worden, zodat er goed toezicht is en strategische discussies met leden in goede banen worden geleid. Ook Nederlandse coöperaties dienen zich af te vragen of hun bestuursmodel dat evenwicht biedt.

Landelijk gebied

4.1 **Beleid landelijk gebied**

4.1.1 **Investeringsbudget Landelijk Gebied**

In 2004 is de Agenda Vitaal Platteland opgesteld, waarin beleidsopgaven voor de economische, ecologische en sociaal-culturele aspecten van het platteland zijn opgenomen. Voor de realisatie hiervan heeft het Rijk voor de periode 2007-2013 afspraken met de afzonderlijke provincies vastgelegd in bestuursovereenkomsten. De financiële middelen van ministeries en andere partijen, zoals provincies, de EU, gemeenten, waterschappen, maatschappelijke organisaties en particulieren, zijn gebundeld in het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG). Voor de hele periode 2007-2013 werd een rijksbijdrage beschikbaar gesteld van zo'n € 3,5 mrd. (Comité van Toezicht Investeringsbudget Landelijk Gebied, 2013). De provincies dragen verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het ILG. Verwacht werd dat door het werken met het ILG de realisatie van doelen, zoals de grondverwerving voor de EHS, zou versnellen (Boonstra et al., 2012).

Afrondingsovereenkomsten regelen vroegtijdige beëindiging ILG

Als onderdeel van de bezuinigingsoperaties van het kabinet Rutte I heeft het Rijk de ILG-bestuursovereenkomsten met de provincies echter opgezegd. Verder wilde dat kabinet het natuurbeleid decentraliseren. De afspraken over de afhandeling van deze tussentijdse beëindiging van het ILG en de decentralisatie van natuurbeleid zijn vastgelegd in de afrondingsovereenkomsten die het Rijk eind 2012 met alle provincies heeft getekend (Rijksoverheid, 2013c; EZ, 2012). Bepaald is dat de ILG-bestuursovereenkomsten met terugwerkende kracht per 1 januari 2011 worden afgerekend. Verder is er aan de provincies een budget toegekend voor natuurbeheer, het uitvoeren van het gedecentraliseerde natuurbeleid en het voldoen aan harde juridische verplichtingen uit de ILG-periode (Boonstra et al., 2012).

Door ILG hebben provincies hun regierol in het landelijk gebied versterkt

Uit een kwalitatieve evaluatie blijkt dat het ILG een duidelijke verschuiving heeft veroorzaakt in de verdeling van verantwoordelijkheden tussen Rijk en provincies (Boonstra et al., 2012). Doordat de provincies zelf beschikking kregen over het budget

konden zij hun positie als regisseur van de uitvoering van het beleid voor het landelijk gebied versterken. Om die regisseursrol goed te kunnen vervullen, moesten provincies wel een organisatieverandering doorvoeren. Daardoor kende het ILG een lange aanloopfase. De bundeling van geldstromen maakte het gemakkelijker om doelen en werkzaamheden te koppelen aan gebiedsprocessen en leverde efficiencywinst op. Bovendien zorgde die aanpak voor lokaal draagvlak bij de gebiedspartijen. Die raakten actiever betrokken bij de besluitvorming en beleidsuitvoering. De nieuwe ILG-aanpak heeft echter niet geleid tot een versnelling van het tempo van de beleidsuitvoering. Zo verliep de grondverwerving voor de EHS en de ontwikkeling van het areaal particulier natuurbeheer ongeveer net zo snel als in de tijd voor het ILG.

Inhaalslag gemaakt in uitputting POP2-budget

Voor het Plattelandsontwikkelingsprogramma 2007-2013 voor Nederland (POP2) heeft de EC bijna € 600 mln. uit het Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling (ELFPO) beschikbaar gesteld. Dit geld moet als contrafinanciering worden besteed aan plattelandsmaatregelen, die zijn gegroepeerd in vier 'assen'. In de periode 2007-2011 is slechts zo'n 60% van dat ELFPO-budget daadwerkelijk uitgegeven (Silvis et al., 2012). Vooral de as 'versterking concurrentievermogen van de land- en bosbouwsector' bleef met een realisatie van 40% achter bij het gemiddelde, terwijl de assen voor 'verbetering van het milieu en platteland' en 'uitvoering van de LEADER-aanpak' met een realisatie van 70% beter scoorden. De onderuitputting van het ELFPO-budget hangt enerzijds samen met de aanhoudende financiële crisis, waardoor veel landbouwbedrijven terughoudend zijn met het doen van investeringen en anderzijds met de bezuiniging van het kabinet Rutte I op het natuurbeleid, waardoor er vertraging in de uitvoering van POP2 ontstond. Het Comité van Toezicht van POP2 heeft in 2011 een aantal maatregelen genomen om de onderuitputting van het ELFPO-budget tegen te gaan. Het gaat daarbij onder meer om de ontschotting van budgetten tussen provincies en het overboeken van budgetten op maatregelen waarvan de verwachting is dat ze niet tot realisatie zullen komen, naar maatregelen die wel in staat zijn om extra budget te absorberen. Deze maatregelen hebben tot een forse inhaalslag geleid: in 2012 zijn er financiële verplichtingen aangegaan voor het totale resterende ELFPO-budget.

Vorbereidingen POP3 van start

Ondertussen wordt druk gewerkt aan de voorbereidingen voor het Plattelandsontwikkelingsprogramma 2014-2020 voor Nederland (POP3). Daarin wil Nederland vooral inzetten op innovaties, die de duurzaamheid en concurrentiekracht van de landbouwsector moeten versterken (Toekomstglb.nl, 2013). Deze insteek betekent dat er minder financiële middelen beschikbaar zullen komen voor bredere plattelandsontwikkeling, die nu vooral worden besteed aan de toeristische infrastructuur op het platteland en dorpsvernieuwingsprojecten. Gelet op de trage besluitvorming over de herziening van het GLB (zie hoofdstuk 2) is het niet waarschijnlijk dat POP3 al begin 2014 van start zal gaan.

4.1.2 Waterveiligheidsbeleid

Het Deltaprogramma, dat in 2010 van start is gegaan, wil er enerzijds voor zorgen dat de huidige en volgende generaties beschermd zijn tegen overvloedig water en anderzijds dat er voldoende zoet water beschikbaar blijft in Nederland. Deze twee zaken staan onder druk door de zeespiegelstijging, hogere en lagere rivierwaterafvoeren, bodemdaling en verzilting. De Deltascenario's (Deltares et al., 2013) schetsen vier toekomstbeelden voor Nederland in 2050, waarin een indruk wordt gegeven van de gevolgen die deze processen kunnen hebben voor de ontwikkeling van de economie en het ruimtegebruik. Die gaan voor de land- en tuinbouw gepaard met zowel bedreigingen door onzekerheden in de zoetwateraanvoer, als kansen door een verbetering van de concurrentiepositie ten opzichte van andere landbouwgebieden in Europa. Die verbetering hangt samen met een stijging van de potentiële productie door langere groeiseizoenen en hogere temperaturen die het gevolg zijn van klimaatverandering en het grote adaptatie- en innovatievermogen van de Nederlandse landbouwsector. Het Deltaprogramma is een samenwerkingsverband van de rijksoverheid, provincies, gemeenten en waterschappen met inbreng van de maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven (Deltaprogramma, 2013). Het programma vloeit voort uit het advies van de Tweede Deltacommissie onder leiding van oud-minister Veerman (Deltacommissie, 2008).

Deltaprogramma werkt aan voorkeursstrategie met maatregelen voor vijf deelterreinen

Het Deltaprogramma kent negen deelprogramma's. Drie daarvan hebben een landelijke focus (Veiligheid, Zoet water en Nieuwbouw en Herstructurering). De overige zes zijn regionaal ingestoken: IJsselmeergebied, Rijnmond-Drechtsteden, Zuidwestelijke Delta, Rivieren, Kust en Waddengebied. Alle deelprogramma's zijn voor de landbouw in meer of mindere mate relevant: vanwege veranderingen in de zoetwatervoorziening, door de effecten op de landbouw van maatregelen voor de bescherming tegen hoogwater, of vanwege de gevolgen voor de ruimtelijke ordening. Binnen de deelprogramma's wordt een inventarisatie gemaakt van de opgaven die er liggen en de mogelijke strategieën. De hydrologische effecten van de verschillende strategieën worden vervolgens doorgerekend met het Deltamodel. Dit model analyseert de waterveiligheid en de vraag, het aanbod en de verdeling van zoet water.

Om daarna op een transparante en herhaalbare wijze de effecten van de strategieën op gebruiksfuncties in beeld te brengen, zijn effectprotocollen ontwikkeld (Polman et al., 2013). Deze protocollen maken aan de hand van beleidsindicatoren de gevolgen inzichtelijk voor de verschillende gebruiksfuncties in het landelijk gebied, zoals landbouw, industrie, de productie van energie, scheepvaart en natuur. De landbouw kan te maken

krijgen met verschuivingen van gewassen (bijvoorbeeld een toename van het areaal hoogrenderende gewassen) of met een verandering van de fysieke opbrengsten en saldi voor gewassen. Op grond van een afweging van het effect van de strategieën op waterveiligheid, de zoetwatervoorziening en de gevolgen voor de gebruiksfuncties, komt het Deltaprogramma uiteindelijk tot een aanbeveling voor een voorkeursstrategie. Het kabinet en de Tweede Kamer moeten hierover in 2014 een besluit nemen. De voorkeursstrategie bestaat vijf deelterreinen - de zogenaamde Deltabeslissingen - waarin aangeven staat welke maatregelen worden geadviseerd om de waterkeringen te laten voldoen aan de geactualiseerde waterveiligheidsnormen, de zoetwatervoorziening duurzaam en economisch doelmatig in te richten, het peilbeheer in het IJsselmeergebied te reguleren, de bescherming tegen water en de zoetwatervoorziening in de Rijn-Maasdelta veilig te stellen, en de manier waarop steden en dorpen in ruimtelijke ontwikkelingen met water rekening moeten en kunnen houden (Deltaprogramma, 2013).

De Nederlandse land- en tuinbouw kan een belangrijke rol spelen bij de uitvoering van het Deltaprogramma, omdat de sector beschikt over een groot adaptatie- en innovatievermogen. Mogelijke maatregelen zijn verhoging van de vochtbuffer in de wortelzone (door het verhogen van het organisch stofgehalte), verbetering van de efficiency van beregenen (via druppelbevloeiing en andere technieken) en wateropslag (op bedrijfsniveau of samen met andere agrariërs). Daardoor is de sector in staat om zich op lange termijn verder door te ontwikkelen, ook bij een veranderende zoetwatervoorziening (Polman et al., 2012).

4.2 Inrichting niet-grondgebonden landbouw

De niet-grondgebonden landbouw (glastuinbouw en intensieve veehouderij) heeft een eigen ruimtelijke problematiek. Dat komt vooral doordat de kassen en stallen - mede door hun groeiende afmetingen - steeds meer een industriële indruk maken, terwijl ze in het buitengebied gelokaliseerd zijn. Bovendien lokken ze veel transportbewegingen uit. Daarmee doen ze afbreuk aan het landelijke karakter van het betreffende gebied. Het overheidsbeleid is daarom gericht op het zo veel mogelijk concentreren van deze activiteiten, om de aantasting van het landschap te minimaliseren. In deze paragraaf wordt beschreven hoe dit beleid uitwerkt op drie terreinen, namelijk de intensieve veehouderij, de glastuinbouw en de zogenaamde teeltondersteunende voorzieningen. Bij dat laatste gaat het om ruimtelijk zichtbare ingrepen in de opengrondstuinbouw. De nadruk in deze paragraaf ligt op de ruimtelijke problematiek van deze sectoren; de economische aspecten worden in andere hoofdstukken behandeld.

4.2.1 Intensieve veehouderij: de Reconstructiewet

Voor de intensieve veehouderij heeft het concentratiebeleid gestalte gekregen in de Reconstructiewet Concentratiegebieden (2002). Deze wet was in eerste instantie gericht op het creëren van varkensvrije zones in de zandgebieden van Oost- en Zuid-Nederland, waar de intensieve veehouderij is geconcentreerd. De oorspronkelijke bedoeling was om grootschalige ziekte-uitbraken, zoals de varkenspest van 1997, te beperken. Toen men in de jaren na 2000 tot de conclusie kwam dat varkensvrije zones hiervoor niet effectief waren (preventief enten is kosteneffectiever), werd besloten de Reconstructiewet in te zetten om de ruimtelijke kwaliteit te verbeteren in regio's met veel intensieve veehouderij. Dit betrof twaalf gebieden in Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg. Elk van deze reconstructiegebieden werd verdeeld in extensiveringsgebieden, verweingsgebieden en landbouwontwikkelingsgebieden (LOG's). In de eerstgenoemde gebieden moesten de intensieve veehouderijbedrijven worden teruggedrongen, in de LOG's moest juist ruimte aan gezinsbedrijven worden geboden, terwijl in de verweingsgebieden gold: ontwikkeling mogelijk, maar beperkt en onder voorwaarden.

Dit beleid is met wisselend succes uitgevoerd. De gebiedsgerichte aanpak met een afwaartse beweging van bedrijfsactiviteiten (van gevoelige natuurgebieden naar gebieden met ruimte voor uitbreiding) werd over het algemeen positief gewaardeerd. Echter, er zijn veel minder bedrijven verplaatst dan in eerste instantie werd beoogd; de vraag naar nieuwe locaties was klein en kon deels worden ingevuld met locaties van stoppende bedrijven. Ook bleken de mogelijkheden voor bedrijfsontwikkeling in de verweingsgebieden groter dan verwacht, waardoor de behoefte aan verplaatsing naar de LOG's veel kleiner was dan gedacht. Dit kwam onder andere door technologische ontwikkelingen, zoals luchtwassers. Verder heeft het reconstructiebeleid de afgelopen jaren ook het nodige maatschappelijke verzet opgeroepen; vooral in de LOG's bleek het vaak moeilijk om de beoogde ruimte voor intensieve veehouderij te realiseren. In vrijwel alle provincies is discussie ontstaan over 'megastallen', bouwblokken en uitbreiding van productierechten. Megastallen hebben niet alleen gevolgen voor de omgeving, maar ze gaan ook ten koste van de ruimte voor gezinsbedrijven. Dat druist in tegen de oorspronkelijke intentie van het reconstructiebeleid.

Transitie naar een 'zorgvuldige veehouderij'

De provincie Noord-Brabant heeft besloten om de reconstructieplannen op termijn in te trekken (EL&I, 2012a). Ook in andere betrokken provincies staat de reconstructie als onderdeel van het omgevingsbeleid ter discussie. Gelet op het 'Onderhandelingsakkoord decentralisatie Natuur' tussen Rijk en provincies (EL&I, 2011a), ziet de rijksoverheid voor zichzelf geen taak meer bij de reconstructie van de zandgebieden. De ruimtelijke herstructurering van de intensieve veehouderij ligt dus nu op het bord van de provincies. Noord-Brabant heeft in het voorjaar van 2013 nieuwe beleidsvoornemens voor de

intensieve veehouderij geformuleerd, onder de vlag van een 'zorgvuldige veehouderij' (Ons Brabant, 2013). Daarin wordt een transitie naar een duurzame veehouderij beoogd als oplossing voor maatschappelijke en gezondheidsproblemen op het platteland en als kans voor gebieds- en bedrijfsontwikkeling. Ook in andere provincies wordt nagedacht over nieuw beleid ten aanzien van landelijk gebied, leefomgeving en (intensieve) veehouderij. Daarmee gaat het reconstructieproces weliswaar verder, maar onder een andere noemer en met een andere invulling (zie verder §6.1.3).

4.2.2 Herstructurering glastuinbouw

Evenals in de intensieve veehouderij streeft de overheid ook in de glastuinbouw naar ruimtelijke concentratie. Verspreid glas wil men zo veel mogelijk beperken. In de *Nota Ruimte* (VROM, 2004) zijn vijf tuinbouwlocaties van internationaal belang als Greenports aangewezen. In 2011 is er een zesde Greenport bijgekomen: Noord-Holland-Noord (Provincie Noord-Holland, 2011). Drie van deze Greenports zijn specifiek op de glastuinbouw gericht: Aalsmeer, Westland & Oostland en Venlo. In de andere twee gaat het vooral om de opengrondstuinbouw: bollenteelt in de Duin- en Bollenstreek en boomkwekerij in Boskoop. In de nieuwe Greenport in Noord-Holland-Noord is sprake van een mix van agrarische bedrijvigheid uit verschillende sectoren, maar ligt de hoofdrol bij de glastuinbouw. In de ruimtelijke ontwikkeling van deze Greenports speelt de overheid een stimulerende en faciliterende rol. Naast de Greenports zijn er ook andere gebieden waar de glastuinbouw zich kan concentreren. Een aantal van deze gebieden is door het Rijk aangewezen als landbouwontwikkelingsgebied (LOG), analoog aan de LOG's in de intensieve veehouderij. Daarnaast zijn er satellietlocaties, die uit provinciale initiatieven voortkomen.

Concentratie glasareaal in Greenports, LOG's en satellietlocaties

Zo'n drie kwart van het totaal areaal tuinbouw onder glas in Nederland ligt in Greenports, LOG's en satellietlocaties (tabel 4.1). Deze concentratie is licht toegenomen sinds 2008. Het totale areaal tuinbouw onder glas is de laatste jaren iets gedaald. Alleen in de Greenport Westland-Oostland (vooral Pijnacker-Nootdorp en Lansingerland) en in de Greenport Noord-Holland-Noord was er een uitbreiding van het areaal.

Tabel 4.1

Concentratie tuinbouw onder glas (hectare) in Nederland ^a, 2008-2012

	2008	2012	Aandeel in totaal areaal (%)		Groei per jaar 2008-2012(%)
			2008	2012	
Greenport Westland-Oostland	4.128	4.281	41	43	0,9
Greenport Venlo	1.101	1.077	11	11	-0,5
Greenport Aalsmeer	412	356	4	4	-3,6
Greenport Noord-Holland-Noord	402	471	4	5	4,0
LOGs en satellietlocaties ^b	1.289	1.222	13	12	-1,3
Overig glas ^c	2.834	2.554	28	26	-2,6
Totaal Nederland	10.166	9.961	100	100	-0,5

a Gebiedsindeling Greenports op basis van gemeenten uit Bestuurlijke Uitvoeringsafspraken 2007-2011, waarbij het glas in Waddinxveen bij GP Westland/Oostland wordt gerekend;

b LOGs/projectlocaties zijn: Bergerden, Emmen, Terneuzen, IJsselmuiden/ Koekoekspolder, Berlikum/Sexbierum, Bommelerwaard, Voorne-Putten, Dinteloord/West-Brabant, Luttelgeest/Marknesse. Indeling op basis van het areaal in gemeenten waarin de gebieden zich bevinden;

c Overig glas is incl. glas van andere Greenports en het overige glasareaal in Nederland.

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

Concentratieproces verloopt traag door economische crisis

Het verplaatsingsproces van bedrijven verloopt traag, mede door de economische crisis van de laatste jaren. Rendementen van glastuinbouwbedrijven staan onder druk en banken stellen hogere eisen aan het eigen vermogen van bedrijven bij nieuwe leningen, waardoor de bedrijfsontwikkeling stagneert. Zo werd er in 2010 en 2011 een historisch klein areaal nieuwe kassen gebouwd (Van der Velden en Smit, 2012). Bedrijven die willen stoppen gaan liever nog enkele jaren door omdat ze geen goede prijs voor hun bedrijf kunnen krijgen. Bedrijven die willen groeien kunnen soms geen groter bedrijfsperceel vinden waarop ze toekomstgericht kunnen investeren. Bedrijven die te koop staan zijn over het algemeen lager geprijsd dan voor de crisis. De LOG's en projectlocaties hebben hierdoor meer concurrentie van aanbod vanuit bestaande locaties en hebben meer moeite om bedrijven voor deze nieuwe locaties aan zich te binden.

Een probleem voor het concentratiebeleid is het ondersteunend glas: veel bollentelers en boomkwekers gebruiken glas voor een deel van hun activiteiten. Zij willen dit glas behouden in de nabijheid van hun grondgebonden activiteiten, en zullen niet snel verhuizen naar glastuinbouwconcentratiegebieden.

Gereedchapskist voor modernisering en verduurzaming van glasareaal

Om de modernisering en verduurzaming van het glasareaal te stimuleren, is begin 2013 door Greenport Holland een gereedchapskist 'Modernisering Teeltareaal' gepresenteerd. De gereedchapskist bevat 32 instrumenten, zowel bestaande als nieuwe, die kunnen helpen bij modernisering en herstructurering. Ze omvatten bijvoorbeeld een fonds voor

duurzaamheidsinvesteringen, een stallingsfonds van tuinbouwgrond, en procesondersteuning. De gereedschapskist is tot stand gebracht door een initiatiefgroep waarin ondernemers, wetenschappers, ambtenaren, experts en bestuurders hun krachten hebben gebundeld (Greenport Holland, 2013).

Er bestaat echter geen blauwdruk voor een duurzame modernisering van het teeltareaal. Door middel van overleg dienen de ambities van glastuinbouwondernemers in evenwicht te worden gebracht met de taken en opgaven van overheden om zo, op initiatief van het bedrijfsleven, te komen tot een proefproject voor een bepaald gebied. Vervolgens kan dan met een specifieke mix van financiële, procesmatige en planologische stimuleringsinstrumenten naar een maatwerkoplossing toe worden gewerkt (Buurma et al., 2013).

4.2.3 Teeltondersteunende voorzieningen

De opengrondstuinbouw (groenten, bloembollen, boomteelt, fruit, zomerbloemen en vaste planten) wordt beschouwd als een grondgebonden sector, maar ze maakt ten dele ook gebruik van technieken die lijken op bedekte teelten, met name wat betreft de ruimtelijke impact. Dergelijke technieken kunnen worden aangeduid als teeltondersteunende voorzieningen (TOV's). Ze zijn zo oud als de tuinbouw zelf, die zich kenmerkt door het controleren van de natuurlijke groeiprocessen. Het gebruik van TOV's in de opengrondstuinbouw neemt echter wel toe, niet alleen wat het oppervlakte en aantal ondernemers betreft, maar ook qua sectoren en toepassingsvormen. Voorbeelden van TOV's zijn overwinteringskassen in de pot- en containerteelt, regenkappen bij steenfruit- en aardbeienteelt, stellingen bij de aardbeienteelt en hagelnetten bij de productie van hard fruit. De zichtbaarheid van de verschillende TOV's loopt sterk uiteen en daardoor variëren de gevolgen voor het landschap. Verschillen zijn er onder andere in de hoogte, het gebruikte materiaal, de locatie (op of buiten het bouwblok), de oppervlakte en de tijdsduur (tijdelijk of permanent). In ons land zijn de meeste TOV's te vinden in het Gelders rivierengebied en delen van Utrecht.

Productieomstandigheden beter onder controle met TOV's

TOV's maken het voor tuinders mogelijk om de productieomstandigheden beter onder controle te kunnen houden. TOV's worden enerzijds aangewend om de concurrentiepositie te verbeteren, en anderzijds om te voldoen aan de steeds hogere kwaliteits- en milieueisen. TOV's kunnen gebruikt worden voor de opkweek van plantmateriaal, vervroeging of verlating van de teelt, hogere opbrengsten, het leveren van kwalitatief hoogwaardig producten, het optimaal kunnen toepassen van nutriënten en gewasbeschermingsmiddelen zonder uitspoeling, om arbeidstechnische redenen en ter bescherming tegen weersinvloeden (Fruitpact, 2010).

Los van de grond-systemen om nutriënten-uitspoeling te verminderen

In 2009 is het project *Teelt de grond uit* gestart, waarin TOVs worden gebruikt om de nutriëntenuitspoeling te verminderen, waardoor aan de eisen van de Kaderrichtlijn Water (KRW) kan worden voldaan (Teelt de grond uit, 2013). In dit project worden rendabele teeltsystemen voor de opengrondstuinbouw ontwikkeld, die los van de (onder)grond kunnen worden toegepast, waardoor zowel het gebruik als de uitspoeling van nutriënten en gewasbeschermingsmiddelen fors kan worden gereduceerd. Te denken valt daarbij aan teelt in potten, in goten of op watercultuur, waarbij recirculatie en dus een betere benutting van meststoffen mogelijk is. Daarnaast bieden deze los van de grondsystemen andere voordelen. Zo zijn ze intensiever en leggen ze daardoor minder beslag op de ruimte, kunnen zowel kwaliteit als ziekten en plagen beter worden beheerst, kan het aflevertijdstip beter worden gestuurd, en kunnen de arbeidsomstandigheden en mechanisatiemogelijkheden worden verbeterd. Inmiddels doen zo'n tien boomteeltbedrijven aan het project mee. Verder zijn er pilots op enkele kleinfruitbedrijven, bij zes bladgewassentelers en bij een preiteler (Nieuwe Oogst, 2012).

De los van de grondsystemen vallen globaal uiteen in teeltsystemen in potten en containers en teeltsystemen op water. Pot- en containerteelt wordt al sinds de jaren zeventig op kleine schaal in de boomteelt toegepast. Op dit moment gaat het daarbij om zo'n 1.000 ha van het totale areaal boomteelt van ongeveer 16.000 ha. Teelt op water is als TOV daarentegen wel vrij nieuw.

Waterteelt biedt veel voordelen

Sinds 2007 wordt in Nederland onderzoek gedaan naar alternatieve systemen voor de onbedekte teelt van bladgewassen. Daarbij is ook naar drijvende systemen gekeken. In dit systeem hangen de planten in een drijver in een bassin van enkele decimeters diep met een voedingsoplossing. Vrijwel de gehele wortelontwikkeling vindt plaats in de voedingsoplossing. Het drijvende teeltsysteem is in beginsel minder kwetsbaar voor technische storingen en goedkoper dan het gotensysteem. De planten zijn bovendien erg mobiel op dit systeem en dat biedt veel mogelijkheden voor vergaande mechanisering en automatisering. Het basisprincipe is breed toepasbaar: behalve geplante en ter plekke gezaaide bladgewassen bleken ook broccoli, bloemkool en diverse soorten zomerbloemen en vaste planten op het drijvende systeem te kunnen worden geteeld. Een belangrijk voordeel voor bladgewassen is dat geen vervuiling door opspattende gronddeeltjes kan optreden. Niet alleen de groei en ontwikkeling, maar ook het planten en oogsten worden veel minder afhankelijk van het weer. Hierdoor neemt de leveringszekerheid toe en verbetert de kwaliteit van het geoogste product. Naast een snellere groei kan door een betere ruimtebenutting en snellere teeltwisseling ook meer geproduceerd worden per oppervlakte-eenheid. In 2009-2010 is op proefschaal aangetoond dat het mogelijk is om prei op water te telen in een recirculerend systeem. Daarbij kan een frequentie van vier teelten per jaar haalbaar worden met een

plantdichtheid die ongeveer vijf keer hoger is dan de huidige praktijk. Bij de proef was nagenoeg geen inzet van gewasbeschermingsmiddelen nodig. Doelstelling is om eind 2013 minimaal één operationeel duurzaam teeltsysteem voor preiteelt uit de grond in de praktijk te realiseren.

Beleidsregels kunnen dynamiek TOV's niet altijd bijhouden

Per saldo is de teeltoppervlakte die TOV's beslaan gering in verhouding tot het totaal areaal agrarische cultuurgrond (Fruitpact, 2010). Bovendien leiden TOV's tot ruimtebesparing, wat mogelijkheden biedt voor alternatieve toepassingen. Wel kan de ruimtelijke impact van TOV's op dat beperkte areaal aanzienlijk zijn. Daarom hebben diverse gemeenten en provincies beleidsregels opgesteld voor TOV's. Daarin staan de criteria ten aanzien van de locatie en inpassing van teeltondersteunende voorzieningen in relatie tot de bestemming agrarisch bedrijf. De invulling kan van gemeente tot gemeente verschillen. Voor ondernemers kan het lastig zijn om de vergunningen rond te krijgen voor TOV's, bijvoorbeeld als permanente voorzieningen alleen op het bouwblok zijn toegestaan of omdat de voorzieningen hoger zijn dan volgens de beleidsregels mag. Voor gemeenten maakt de dynamiek van de ontwikkeling van de TOV's het lastig om deze in regels vast te leggen: wat het ene jaar wordt vastgelegd kan het volgende jaar alweer achterhaald zijn. Er is dan ook een wens voor meer flexibiliteit in de regelgeving. Het feit dat er goede mogelijkheden voor landschappelijke inpassing zijn, kan daarbij helpen.

4.3 **Natuur- en landschapsbeleid**

4.3.1 **Natuurbeleid**

In het *Onderhandelingsakkoord decentralisatie Natuur* (EL&I, 2011a) zijn Rijk en provincies overeengekomen dat de opgaven voor de herijkte ecologische hoofdstructuur (EHS) tot 2021 bestaan uit het verwerven van 17.000 ha en het inrichten van 40.000 ha. Behalve voor de herijkte EHS hebben de provincies ook internationale verplichtingen voor verwerving en inrichting van natuurgebieden uit hoofde van Natura 2000, de Programmatische Aanpak Stikstof (PAS) en de Kaderrichtlijn Water (KRW). Naar schatting moeten de provincies in totaal hiervoor nog zo'n 35.000 ha verwerven en ca. 80.000 ha inrichten.

Opgaven voor provincies voor herijkte EHS voor groot deel financieel haalbaar

De financiële dekking voor deze ambities moet komen uit de grondvoorraad van de overheid. Het ruilen of verkopen van deze gronden in bezit van de overheid levert de middelen voor verwerving en/of inrichting van de herijkte EHS. Het IPO concludeert dat van de 17.000 ha uit het onderhandelingsakkoord te verwerven gronden, het financieel

mogelijk is om 14.000 ha te realiseren (Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland, 2012). Ook is het volgens het IPO financieel haalbaar om de afgesproken 40.000 ha in te richten. Daarvoor is het zo snel en volledig mogelijk beschikbaar komen van 14.000 ha ruilgronden - die voor 1 januari 2007 zijn verworven - een belangrijke randvoorwaarde. Het pakket maatregelen om verdroging en vermesting tegen te gaan, dat voortvloeit uit de internationale verplichtingen in het kader van Natura 2000, PAS en KRW, leidt volgens de provincies nog eens tot ruim 80 mln. euro per jaar aan extra kosten in de eerste beheerplanperiode van zes jaar, en bijna 50 mln. euro per jaar in de tweede en derde periode (EZ, 2013c).

Tempo zit er goed in bij uitbreiding EHS

De EHS neemt nog steeds in omvang toe. Op 31 december 2011 was zo'n 577.000 ha natuurgebied in beheer, een groei van meer dan 7.000 ha in een jaar tijd (EZ, 2013e). Deze stijging komt vooral door het afronden van de inrichting van 6.700 ha aan terreinen, die daarna in beheer zijn gegeven aan natuurbeschermingsorganisaties en Staatsbosbeheer. Het areaal agrarisch natuurbeheer binnen de EHS groeide nauwelijks in 2011. Als de uitbreiding van de EHS in hetzelfde tempo doorgaat als in 2011, dan kan worden verwacht dat de herijkte EHS in 2021 in haar geplande vorm is gerealiseerd.

Vanaf 2013 200 mln. euro extra beschikbaar voor natuurbeleid

De bezuinigingen op het natuurbeleid die het kabinet Rutte I wilde doorvoeren, zijn in het Lenteakkoord van VVD, CDA, D66, GroenLinks en de ChristenUnie gehalveerd (Ministerie van Financiën, 2012; PBL, 2012). In dit akkoord is 200 mln. euro extra voor natuur gereserveerd in 2013. In het regeerakkoord van het kabinet Rutte II (VVD en PvdA, 2012) worden deze extra uitgaven voor natuur gehandhaafd en zijn de 'oude' ambities ten aanzien van de EHS weer van stal gehaald. Dit betekent dat de verbindingzones weer onderdeel van de EHS worden. Wel wordt meer tijd voor de uitvoering genomen, in overleg met provincies en natuurbeschermingsorganisaties (Rutte en Samson, 2012). Ruim 65 mln. euro van de extra beschikbaar gekomen natuurgelden worden door de provincies in 2013 ingezet om het natuurbeheer op voldoende niveau te kunnen uitvoeren en de kwaliteit van de bestaande natuur te verbeteren. Met dit geld kunnen de vergoedingen voor beheer van natuur binnen en buiten de EHS (inclusief nationale cofinanciering agrarisch natuurbeheer) in 2013 weer op het oude niveau (84% normkostenfinanciering) van 2012 worden gebracht (EL&I, 2012b). Daarnaast zijn provincies van plan om in totaal 42 projecten te realiseren die bijdragen aan de robuuste EHS (EZ, 2013a). Robuuste natuurgebieden kunnen tegen een stootje en worden vooral door de dynamiek van het natuurlijk systeem zelf beheerd (PBL, 2012). Daaraan willen de provincies zo'n 127 mln. euro besteden. Die projecten moeten gericht zijn op het realiseren van de internationale doelen uit hoofde van Natura 2000, KRW en PAS (IPO, 2013). Verder wordt 7,5 mln. euro gereserveerd voor de natuur op Caribisch Nederland.

Kabinet komt met nieuwe visie op natuurbeleid

Nu de decentralisatie van het natuurbeleid een feit is, wil het kabinet een volgende stap zetten (EZ, 2013b). Het wil begin 2014 een nieuwe langetermijnvisie op het natuurbeleid aan het Parlement aanbieden. Met deze nieuwe visie hoopt het kabinet in te spelen op drie belangrijke ontwikkelingen, die volgens haar de toekomst van het natuurbeleid sterk beïnvloeden. Dat is ten eerste de actieve rol die burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties in het natuurbeheer willen en kunnen spelen. Te denken valt daarbij onder meer aan gemeenschapstuinen, collectieven van boeren en burgers die het landelijk gebied beheren, en bedrijven die investeren in een kleinere ecologische voetafdruk van hun producten. Ten tweede gaat het om de klimaatsverandering en de gevolgen daarvan voor ecosystemen. Ten slotte is er een groeiend inzicht dat er maatschappelijke en ecologische winst valt te boeken als de natuur intelligenter wordt gecombineerd met andere maatschappelijke belangen. 'Een natuur die van blijvende betekenis is voor ons maatschappelijk welzijn', luidt het streven. Het kabinet wil burgers, ondernemers, andere overheden en maatschappelijke organisaties betrekken bij de vormgeving van het nieuwe natuurbeleid. Daarom organiseert het in de zomer van 2013 een Natuurtop om samen met deze partijen te bezien hoe hun inzet bij het nieuwe natuurbeleid kan worden geoptimaliseerd.

Collectieven krijgen centrale rol bij vernieuwing agrarisch natuurbeheer

Vooruitlopend op de nieuwe natuurvisie wil het kabinet alvast een aantal acties op korte termijn ondernemen. Eén daarvan is een vernieuwing van het agrarisch natuurbeheer (EZ, 2013b). Het huidige subsidiestelsel voor agrarisch natuurbeheer wordt in nauw overleg met de provincies zodanig aangepast dat het beter aansluit bij internationale biodiversiteitsdoelen. Daarbij komt een gebiedsgerichte aanpak centraal te staan, waarin collectieven van agrariërs en andere partijen gezamenlijk het beheer in het gebied plannen. Met het nieuwe stelsel hoopt het kabinet de ecologische effectiviteit in verhouding tot de economische efficiëntie verder te verbeteren en de uitvoeringskosten te verminderen.

Afname areaal onder agrarisch natuurbeheer in 2010 gestopt

De afgelopen jaren nam het areaal onder agrarisch natuurbeheer langzaam af (Berkhout en Roza, 2012). Deze afname is in 2010 gestopt. Aan het eind van dat jaar beliep het areaal met agrarisch natuurbeheer een kleine 62.000 ha, waarvan bijna 45% collectief werd beheerd (DR, 2012). Het collectieve beheer vindt vaak plaats onder de vlag van een agrarische natuurvereniging (ANV). In totaal zijn er in ons land tussen de 125 en 150 ANV's (Prins en Smit, 2011). Dit collectieve beheer heeft het afgelopen 15 jaar een grote vlucht genomen en biedt zowel economische als ecologische voordelen. Collectief beheer leidt tot lagere transactiekosten, zowel voor de (leden van de) ANV als voor de overheid (Jongeneel et al., 2008). Ook kan ecologisch effectiever worden gewerkt

vanwege de schaalgrootte, wat met name bij weidevogelbeheer voordelen biedt. Agrarische natuurverenigingen werken overigens aan meer zaken dan alleen natuurbeheer. Ze vormen steeds vaker een 'gebiedspartner' en werken samen met bijvoorbeeld natuurorganisaties en lokale overheden, onder meer bij het ontwikkelen en/of beheren van delen van de Ecologische Hoofdstructuur.

Rli-advies kritisch over effectiviteit agrarisch natuurbeheer

Een recent advies van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur laat zich kritisch uit over het agrarisch natuurbeheer (Rli, 2013). Volgens de Rli wijst onderzoek uit dat dit beheer beperkt effectief is wat betreft de instandhouding van kwetsbare soorten. Stoppen met het gebruik van bestrijdingsmiddelen of het verhogen van de grondwaterstand zijn belangrijke randvoorwaarden om de effectiviteit te vergroten, maar deze maatregelen laten zich maar moeizaam rijmen met een economische rendabele landbouw (Rli, 2013). Het akkerrandenbeheer in Flevoland en Noordoost-Groningen blijkt wel effectief bij het beschermen van muizen en grauwe kiekendieven (ibidem), van hamsters in Limburg en van weidevogels in enkele grotere gebieden (zie ook Kleijn, 2012).

De Raad beveelt aan om de effectiviteit van agrarisch natuurbeheer te vergroten door:

- agrarisch natuurbeheer met voorrang in te zetten in grote aaneengesloten gebieden;
- kansrijke vormen van agrarisch natuurbeheer zodanig aan te passen dat een positief effect op natuurwaarden mag worden verwacht;
- de deelnamebereidheid voor agrarisch natuurbeheer te vergroten.

Ook over de effectiviteit van andere onderdelen van het huidige natuurbeleid is de raad kritisch. Zo betwijfelt de Raad of het realistisch is zulke gedetailleerde doelen te stellen voor het Nederlandse natuurbeleid als nu het geval is. Ook stelt de Raad vragen bij de complexe uitvoeringsstructuur en de versnipperde inzet van middelen.

Initiatiefnota Mooi Nederland schetst twee soorten te beschermen gebieden

Binnen het Parlement leven ook nieuwe ambities ten aanzien van het natuurbeleid. In de initiatiefnota *Mooi Nederland* (Jacobi et al., 2013) geven de Tweede Kamer-fracties van de PvdA, D66 en Groen Links hun visie op de natuurbescherming in Nederland. Zij willen de lappendeken die er nu bestaat van allerlei verschillende soorten gebieden inperken tot twee categorieën. De eerste categorie noemen zij 'Top Natuur'. Die zou moeten bestaan uit de klassieke natuurgebieden, zoals de Natura 2000-gebieden, waarvoor het beschermingsregime van de Vogel- en Habitatrichtlijn leidend is. De tweede categorie bevat Mooi Nederland-gebieden. Dit zijn gebieden met een grote cultuurhistorische, ecologische of landschappelijke waarde. De initiatiefnemers van Mooi Nederland denken het beheer in de Mooi Nederland-gebieden te kunnen financieren met een deel van het geld uit het extra potje van 200 mln. euro dat sinds 2013 jaarlijks voor het natuurbeleid beschikbaar is gesteld.

4.3.2 Natura 2000 en PAS

Nederland heeft onder het vorige kabinet aan de Europese Commissie om ecologische redenen verzocht vijf gebieden te schrappen van de lijst van Natura 2000-gebieden. De Europese Commissie heeft dit verzoek voor drie gebieden - Boddenbroek, Groot Zandbrink en Teeselinkven - ingewilligd (EZ, 2013d). De twee andere betrokken gebieden (deelgebied Achter de Voort en deelgebied Polder van Stein) blijven deel uitmaken van Natura 2000, omdat de Europese Commissie de onderbouwing van het verzoek onvoldoende vond. Verder zullen de in ontwerp aangewezen Natura 2000-gebieden Gelderse Poort, Uiterwaarden IJssel, Uiterwaarden Nederrijn en Uiterwaarden Waal bij de definitieve aanwijzing worden samengevoegd tot 'Rijntakken'.

In veel gebieden die op de nominatie staan definitief aangewezen te worden als Natura 2000-gebieden zijn de consequenties van die aanwijzing nog niet duidelijk. Binnen drie jaar na definitieve aanwijzing moet er een beheerplan voor een gebied zijn. Momenteel wachten veel beheerplannen voor hun afronding op de Programmatische Aanpak Stikstof (PAS). Deze moet een oplossing bieden voor de stikstofproblematiek en de daardoor stagnerende vergunningverlening op veebedrijven. De PAS kan ervoor zorgen dat de natuurkwaliteit behouden wordt en de economische ontwikkeling van onder andere de landbouw mogelijk blijft. De PAS zet daarom onder meer in op het creëren van ontwikkelingsruimte: ruimte om stikstofdepositie toe te delen aan economische activiteiten in en rondom Natura 2000-gebieden. Het is de bedoeling dat de PAS als onderdeel van de gewijzigde natuurbeschermingswet op 1 januari 2014 in werking treedt (EZ, 2013c).

Baten PAS hoger dan lasten

De landelijke maatregelen uit de PAS, die op de agrarische sector zijn gericht, betreffen het aanscherpen van de eisen voor het emissiearm aanwenden van dierlijke mest, het verminderen van de stalemissie door de aanscherping en uitbreiding van de 'AMvB Huisvesting' voor nieuwbouw of uitbreiding van bestaande stallen, en voer- en managementmaatregelen in met name de melkveehouderij. Ze moeten resulteren in een afname van 10 kton ammoniakemissie per jaar. De kosten van deze landelijke maatregelen worden geschat op € 21 mln. per jaar tussen 2013-2020. Daarnaast kunnen provincies nog extra gebiedsgerichte maatregelen voor de landbouw treffen, waarvan de kosten circa € 5 mln. per jaar bedragen.

De PAS creëert daarnaast ontwikkelingsruimte, waarmee de mogelijkheid wordt gecreëerd om stikstofdepositie toe te delen aan economische activiteiten in en rondom Natura 2000-gebieden, zodat economische ontwikkeling mogelijk blijft. Deze ontwikkelingsruimte wordt in twee segmenten verdeeld over stikstofemitterende sectoren (EZ, 2013c). In het eerste segment is ontwikkelingsruimte gereserveerd voor projecten die van groot maatschappelijk regionaal en nationaal belang zijn, zoals het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport. In het tweede segment is in

ontwikkelingsruimte voorzien voor de overige stikstofemitterende activiteiten, waarbij er landelijk 5,6 kton ammoniakemissie voor de landbouwsector beschikbaar is.

Leneman et al. (2012) hebben de kosten en baten van de PAS tegen elkaar afgewogen en concluderen dat de PAS economisch voordelig is. Van 2013 tot 2020 vallen de economische baten jaarlijks zo'n 100-200 mln. euro hoger uit dan de kosten. De veehouderij bij de stikstofgevoelige Natura 2000-gebieden kan zich blijven ontwikkelen, wat met name gunstig is voor de rundveehouderij omdat die het best in staat is om de ontwikkelingsruimte in te vullen. Verder pakt de PAS voordelig uit omdat ondernemers minder onderzoekskosten voor het verkrijgen van een Natuurbeschermingswetvergunning hoeven te maken.

4.3.3 Ganzenbeleid

Het aantal overwinterende ganzen in ons land neemt al jaren toe (SOVON, 2012). Ze voelen zich thuis op het hoogproductieve boerenland in Nederland met kwalitatief hoogwaardig voedsel. De ganzen zorgen echter ook in toenemende mate voor overlast en schade. Daarom hebben de provincies en zeven maatschappelijke belangenorganisaties op het gebied van de land- en tuinbouw, het natuurbeheer en het grondbezit - de G7 - eind 2012 een akkoord over de uitvoering van het ganzenbeleid gesloten (G7, 2012). Het akkoord beoogt rust voor overwinterende ganzen, reductie van het aantal ganzen die jaarrond in Nederland verblijven, en bestrijding van ganzen die hier van nature niet thuishoren. Rust voor ganzen die alleen 's winters in Nederland verblijven moet worden bereikt met rustgebieden. Dat betekent dat de huidige foerageergebieden komen te vervallen. De rustgebieden worden aangewezen door de provincie op basis van schadehistorie. Op deze manier wordt gehoopt dat de schade door ganzen kan worden geconcentreerd. De populatie van grauwe ganzen en brandganzen, die het hele jaar in Nederland verblijven, moet zover worden ingekrompen dat de schade door deze vogels weer daalt tot het niveau van 2005 (grauwe gans), respectievelijk dat van 2011 (brandgans). Er moet nog worden bepaald welke streefwaarden voor de populatieomvang van deze ganzen daarbij horen. Het Ganzenakkoord wordt in de loop van 2013 verder uitgewerkt.

Ook regionaal vraagt de toename van de ganzenpopulatie aandacht. Ganzen vormen in toenemende mate een bedreiging voor de veiligheid van het vliegverkeer op Schiphol. Eén van de maatregelen om de aanwezigheid van ganzen in de buurt van het vliegveld te verminderen, is het zo snel mogelijk onderwerpen van resten van de graanoogst. Het ministerie van I&M heeft hiervoor een vergoedingsregeling voor agrariërs in het leven geroepen (Rijk, 2012).

4.4 Impact van windmolens op landschap en landbouw

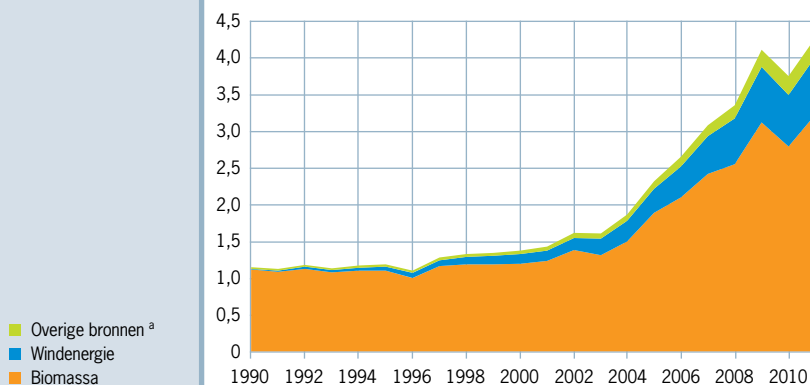
Het kabinet Rutte II heeft in het regeerakkoord 'Bruggen slaan' de ambitie geuit om in 2020 een aandeel duurzame energie van 16% te realiseren (VVD & PvdA, 2012), terwijl het vorige kabinet nog een ambitie van 14% in 2020 had geformuleerd (VVD & CDA, 2010). Het Energierapport uit 2011 heeft voor het bereiken van deze energiedoelstelling een belangrijke rol toebedeeld aan windenergie (EL&I, 2011b). Duurzame, of beter gezegd, hernieuwbare energie is energie uit wind, waterkracht, zon, bodem en biomassa. Deze energie is afkomstig van natuurlijke processen en kan steeds opnieuw worden aangevuld. Fossiele energie en kernenergie vallen daarom niet onder hernieuwbare energie (CBS, 2013a).

Windenergie steeds belangrijkere bron van hernieuwbare energie

Het aandeel hernieuwbare energie in het totale energieverbruik is tussen 1990 en 2011 gestegen van 1,1% naar 4,3% (figuur 4.1). Biomassa is veruit de belangrijkste bron van hernieuwbare energie, gevolgd door windenergie. Deze laatste vorm van hernieuwbare energie is sinds 1990 het snelst toegenomen: in 2011 was het verbruik hiervan ruim 80 keer zo groot als in 1990. In diezelfde tijd is het verbruik van biomassa 3,5 keer zo groot geworden en dat van de overige bronnen, zoals waterkracht en zonne-energie, 17,5 keer. Door deze veranderingen is het aandeel van windenergie in alle hernieuwbare energie toegenomen van 1% in 1990 tot 18% in 2011.

Figuur 4.1

Aandeel (% van totaal) van hernieuwbare energie in het totale energieverbruik naar bron, 1990-2011

a Overige bronnen: waterkracht, zonne-energie, bodemenergie en buitenluchtwarmte.

Bron: CBS et al. (2013).

Nederland telt zo'n 2000 windmolens

In 2011 stonden er in Nederland 1.882 windturbines op land en lag het gerealiseerde vermogen van deze windturbines op 2.088 MW (CBS, 2013b). Windmolens op land staan vooral in de windrijke kust- en IJsselmeerprovincies. Van alle provincies levert Flevoland verreweg het meeste vermogen (612 MW), gevolgd door Groningen, Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland, Friesland en Noord-Brabant. De overige vijf provincies zijn gezamenlijk goed voor 60 MW (tabel 4.2). Op zee zijn tot op heden twee windmolenparken aangelegd, die in 2011 samen 228 MW realiseerden. Daarmee lag het totale vermogen van Nederlandse windturbines in 2011 op 2.316 MW.

Afspraken tussen Rijk en provincies over toename vermogen windparken

Om een duurzame energieproductie van 16% in 2020 te realiseren, hebben het Rijk en het Interprovinciaal Overleg (IPO) eind januari 2013 afspraken gemaakt over wind op land. Provincies garanderen ruimte voor 6.000 MW wind op land, waarvan ze 5.715 MW vóór 31 december 2013 ruimtelijk en planologisch vastleggen (Rijksoverheid, 2013a). De verdeling over provincies is weergegeven in tabel 4.2. In absolute zin neemt Flevoland de grootste toename van het vermogen voor zijn rekening. Verder valt op dat de vijf provincies die niet aan de kust liggen, van plan zijn een vermogen te realiseren dat maar liefst 11,5 keer zo groot is als in 2011. Van de 690 MW die deze laatste provincies in 2020 moeten realiseren, komen de grootste aandelen voor rekening van Drenthe (280 MW) en Gelderland (210 MW). De doelstelling voor Overijssel is 80 MW, voor Utrecht en Limburg elk 60 MW (IPO, 2012).

Tabel 4.2		Wind op land: gerealiseerd vermogen (MW) 1990-2011 en doelstelling voor 2020						
	Gerealiseerd vermogen				Doel- stelling	Groei vermogen 2011-2020		
Provincie	1990	2000	2010	2011	2020	MW	%	
Flevoland	8	137	604	612	1.370	758	9,4	
Groningen	1	57	362	363	850	487	9,9	
Noord-Holland	10	63	306	326	580	254	6,6	
Zuid-Holland	8	44	244	263	730	467	12,0	
Zeeland	11	46	208	223	550	327	10,6	
Friesland	12	70	158	160	525	365	14,1	
Noord-Brabant	0	27	70	82	420	338	19,9	
Overige provincies ^a	1	2	58	60	690	630	31,2	
Nederland	51	446	2.010	2.089	5.715	3.626	11,8	

a De overige provincies zijn Drenthe, Gelderland, Overijssel, Utrecht en Limburg.

Bron: CBS (2013b) voor cijfers 1990 – 2011 en IPO (2012) voor doelstelling 2020.

Zoekgebieden voor windparken aangewezen

Op 28 maart 2013 heeft het Rijk de ontwerp-Rijksstructuurvisie Windenergie op Land naar de Tweede Kamer gestuurd (Rijksoverheid, 2013a). Deze structuurvisie legt planologisch vast welke prestatieafspraken het Rijk en de provincies hebben gemaakt en welke zoekgebieden geschikt zijn voor grootschalige windenergie. Het kabinet heeft gekozen voor zoekgebieden waar het relatief hard waait en waar weinig mensen wonen, zoals grote haven- en industriegebieden, landelijke gebieden, in en langs grote wateren en langs wegen en spoorlijnen. Concreet gaat het om Eemshaven, Delfzijl, Drentse Veenkoloniën, de N33 bij Veendam, Wieringermeer, IJsselmeer-Noord, Flevoland, Noordoostpolderdijk, Rotterdamse haven, Goeree-Overflakkee en Krammersluizen. Exacte locaties zijn nog niet bekend, maar de verwachting is dat de windparken in deze 11 gebieden voor de helft bijdragen aan de doelstelling van 6.000 MW aan windenergie op land (Rijksoverheid, 2013b). Als er zoekgebieden (deels) afvallen (vanwege de planologische procedures of een andere reden), dan zoeken provincies naar planologische alternatieven, die ze uiterlijk de eerste helft van 2014 vastleggen.

Eén op de 160 landbouwbedrijven heeft windmolen

De landbouwsector is al sinds de vroege jaren 1970 betrokken bij de realisatie van windenergie. In 2010 stonden er volgens de Landbouwtelling op 450 landbouwbedrijven één of meerdere windturbines opgesteld. Dat is een stijging van 64 ten opzichte van 2007 (tabel 4.3). Deze windturbines hadden gezamenlijk een vermogen van tussen de 400 en 650 MW. Daarmee had de landbouw een aandeel van zo'n 20% tot 30% in het totale vermogen in 2010.

Het percentage agrariërs in Nederland met een windmolen in (gedeeltelijk) eigendom is tussen 2007 en 2010 gestegen: van gemiddeld één windmolen op 200 bedrijven naar één op de 160 bedrijven. De verschillen tussen provincies zijn opvallend: in Flevoland heeft maar liefst 1 op de 10 bedrijven een windturbine, in Friesland 1 op de 50 en in Noord-Holland en Groningen 1 op de 100. In de overige provincies ligt het percentage aanzienlijk lager.

Tabel 4.3

Aantal agrarische bedrijven met windturbines, 2007-2010

Provincie	Bedrijven met een windturbine		Verschil 2007-2010	Bedrijven met een windturbine als % totaal aantal landbouwbedrijven	
	2007	2010		2007	2010
Flevoland	185	194	9	9,0	10,3
Friesland	90	116	26	1,5	2,0
Noord-Holland	66	53	-13	1,2	1,1
Groningen	18	32	14	0,5	1,0
Zeeland	8	14	6	0,2	0,4
Gelderland	4	18	14	0,03	0,2
Zuid-Holland	2	8	6	0,02	0,1
Utrecht	1	3	2	0,03	0,1
Drenthe	4	2	-2	0,1	0,1
Limburg	0	2	2	0,0	0,04
Noord-Brabant	4	5	1	0,03	0,04
Overijssel	4	3	-1	0,04	0,03
Nederland	386	450	64	0,5	0,6

Bron: CBS Landbouwtelling.

Aandeel landbouwsector in productie windenergie daalt

Ondanks de stijging van het aantal agrarische bedrijven met een windturbine, is het aandeel van de landbouw in de productie van windenergie geslonken. Dit komt omdat de productie van windenergie buiten de landbouw harder is gegroeid. Hiervoor zijn drie redenen aan te voeren. Ten eerste is er een trend van opschaling van solitaire windturbines naar windparken. Dat betekent dat landbouwers intensiever moeten samenwerken om gezamenlijk een windpark te ontwikkelen en dat kan de drempel verhogen om erin te investeren. Ten tweede neemt het vermogen van windturbines steeds meer toe, waardoor het benodigde investeringsbedrag navenant stijgt. Deze twee ontwikkelingen zijn er mede debet aan dat projectontwikkelaars en energiemaatschappijen een steeds grotere rol hebben gekregen in de productie van windenergie (Terbijhe et al., 2009). De derde reden is van een geheel andere orde: windmolenprojecten worden vaak ondergebracht in een aparte onderneming, bijvoorbeeld om het gedeelde eigendom van een project vorm te geven. Deze aparte ondernemingen worden door het CBS, in overeenstemming met internationale afspraken, gezien als energiebedrijven. Participatie van landbouwbedrijven in deze ondernemingen, samen met andere landbouwbedrijven, energiebedrijven of investeringsmaatschappijen, blijft daarmee buiten de registratie (Agentschap NL en LEI, 2011). Dat betekent dat het daadwerkelijke aandeel van de landbouw flink hoger zal liggen dan het door het CBS geregistreerde aandeel. Los hiervan blijft de agrarische sector als groot grondgebruiker

(in 2008 ongeveer 55% van de oppervlakte van Nederland, zie CBS, 2013c) sowieso een belangrijke rol spelen bij het beschikbaar stellen van grond (Terbijhe et al., 2009).

Vooraf grote landbouwbedrijven en jonge ondernemers investeren in windturbines

Bijna de helft van de agrarische windmolens staat op akkerbouwbedrijven, gevolgd door melkveebedrijven (30%). Het zijn vooral de grote bedrijven en de jongere ondernemers die in windenergie investeren: ruim 30% is jonger dan 40 jaar en bijna 75% jonger dan 50 jaar. Reden hiervoor is de grote kapitaalbehoefte. Het zijn investeringen voor de langere termijn en jonge ondernemers met een langere planningshorizon zullen daarom eerder aan windenergie beginnen dan oudere (Oltmer et al., 2009).

Windenergie vergt na realisatie weinig tijd en aandacht van een ondernemer, zeker in vergelijking met andere vormen van energiewinning, zoals mestvergisting. Daarnaast is het, door de toegenomen automatisering, mogelijk om bijvoorbeeld via sms een melding te krijgen wanneer de turbine stilvalt. Bovendien heeft een agrarische ondernemer in zijn werkzaamheden vaak zicht op de windturbine. Bij problemen kan hij dan direct actie ondernemen om de windturbine weer te starten of onderhoudsmedewerkers in te lichten. Een windturbine vergt vooral in de voorbereiding veel tijd, arbeid en inzet van een ondernemer (Oltmer et al., 2009). Voor zover bekend, hebben windmolens geen fysieke effect op agrarische activiteiten op het bedrijf, zoals grazend vee in de nabijheid van de windmolens of de groei van gewassen. Vanzelfsprekend heeft de plaatsing van windmolens op landbouwgrond wel een vermindering van dit areaal tot gevolg.

Inkomsten landbouw uit windenergie

Het is lastig om in het algemeen iets te zeggen over de gemiddelde geldopbrengst per windturbine of per MW, omdat deze sterk afhankelijk is van verschillende factoren. Te denken valt daarbij aan locatie, windsnelheden, rendement, stroomcontract met de energieafnemer, technische staat en leeftijd van de turbine, fiscale voordelen en subsidiemogelijkheden. Voor wat betreft dat laatste: initiatiefnemers (agrariërs, projectontwikkelaars en energiemaatschappijen) kunnen een beroep doen op de Energie-Investeringsaftrek (EIA) en de Stimuleringsregeling Duurzame Energie (SDE). De EIA is een langlopende fiscale maatregel, die ondernemers de mogelijkheid biedt om voor bepaalde duurzame investeringen, zoals windturbines, een bedrag af te trekken van de fiscale winst (41,5% van de investering). Hierdoor hoeft de ondernemer minder belasting te betalen. De SDE voorziet in subsidies op de productie van duurzame energie, door het kostprijsverschil met de 'grijze' elektriciteitsprijs te compenseren (Van der Heijden, 2013). De kostprijs van windenergie ligt namelijk hoger dan die van fossiele energie. Zonder subsidie hebben bedrijven daarom, bij het huidige prijsniveau op de energiemarkt, onvoldoende prikkel om te investeren in de productie van windenergie. Terbijhe et al. (2009) stellen, op basis van literatuuronderzoek en interviews, dat de

gemiddelde opbrengst voor een agrarisch bedrijf rond de 30.000 euro per jaar ligt. Dat komt neer op zo'n 40.000 euro per MW, aangezien agrarische bedrijven gemiddeld over een windmolen van 0,75 MW beschikken. De verschillen tussen bedrijven zijn echter groot (Oltmer et al., 2009). In de toekomst zullen windmolens groter worden, zowel qua vermogen als qua investering. Daar hoort ook een hogere jaaropbrengst bij: gemiddeld ongeveer 60.000 euro per MW (Terbijhe et al., 2009). Ook als de agrariër de windturbine niet zelf exploiteert, maar zijn grond verhuurt of verpacht, kan dat hem aardig wat opleveren. Volgens Ten Klooster en Van de Bilt (2009) ligt de pacht tussen circa 5.000 euro en 23.000 euro/MW/jaar, met 14.000 euro/MW/jaar als mediaan (alle bedragen inclusief onroerendzaakbelasting).

Omdat de inkomsten uit windenergie een constante bron vormen, draagt het bij aan de continuïteit van het bedrijf. Dit geldt vooral als de verdiensten worden gebruikt om de agrarische tak verder uit te bouwen en te moderniseren. Of de opbrengsten uit windenergie daadwerkelijk terugvloeien naar het bedrijf verschilt van bedrijf tot bedrijf. Volgens schattingen wordt over het algemeen tussen de 60 en 90% van de opbrengsten weer geïnvesteerd in het agrarisch bedrijf (Oltmer et al., 2009).

Regelgeving voor bouw windmolens complex en versnipperd

Wie een windturbine of windpark wil bouwen, krijgt te maken met wet- en regelgeving. Een initiatiefnemer kan bijvoorbeeld pas subsidie (zoals SDE) aanvragen en overgaan tot realisatie van windmolens, als de vergunning voor de bouw daarvan is verleend. Dat is bepaald geen gemakkelijke opgave, want de regelgeving is complex en versnipperd (Van der Heijden, 2013). In de regel geldt dat de bouw van windturbines moet passen binnen het bestemmingsplan en dat er ten minste een omgevingsvergunning voor het bouwen nodig is. Als het bestemmingsplan die ruimte niet geeft, dan is er ofwel een herziening van het bestemmingsplan nodig, ofwel een omgevingsvergunning om gronden en bouwwerken in strijd met het bestemmingsplan te gebruiken (Van der Heijden, 2013). Daarnaast bestaat een aantal algemene regels ten aanzien van geluidshinder, slagschaduw en lichtschittering, externe veiligheid en verstoring van de werking van radarstations. Verder moet er bij de bouw van windturbines ook worden voldaan aan de regelgeving op het gebied van milieu en natuur. Zo is er een omgevingsvergunning met beperkte milieutoets vereist. Om verstoring van beschermde soorten, in het bijzonder vleermuizen en vogels, te voorkomen is een ontheffing op grond van de Flora- en faunawet (Ffw) of een vergunning op grond van de Natuurbeschermingswet 1998 (Nbw) noodzakelijk. Bij een windproject van ten minste 10 windturbines of een gezamenlijk vermogen van ten minste 15 MW geldt een MER-plicht.

Plaatsing windmolens stuit op verzet lokale protestgroepen

Er is dus een omvangrijk en complex pakket aan wet- en regelgeving, waarmee initiatiefnemers op het gebied van windenergie te maken krijgen. Daarnaast stuit het plaatsen van windturbines, zowel op land als op zee, met de regelmaat van de klok op verzet van omwonenden en andere belanghebbenden. Die tegenstand kent vele facetten, onder meer horizonvervuiling, de hierboven geschetste effecten op natuur en milieu (met name op vogels en vleermuizen) en geluidshinder. Een voorbeeld zijn de Veenkoloniën, waar protestgroepen als Tegenwind N33 ageren tegen geluidsoverlast, waardedaling van nabije woningen, slagschaduw, gezondheid en verstoring van het landschap (Trouw, 2012). In zekere zin gaat het hier om een klassiek geval van NIMBY ('not in my backyard', oftewel 'niet in mijn achtertuin'). Mensen zien over het algemeen het belang van windenergie of hernieuwbare energie wel in, maar willen daar zelf geen hinder van ondervinden. Door dergelijke lokale protesten valt nog te bezien of de kabinetsdoelstelling ten aanzien van hernieuwbare energie in 2020 word gehaald.

Landbouw, milieu en dierenwelzijn

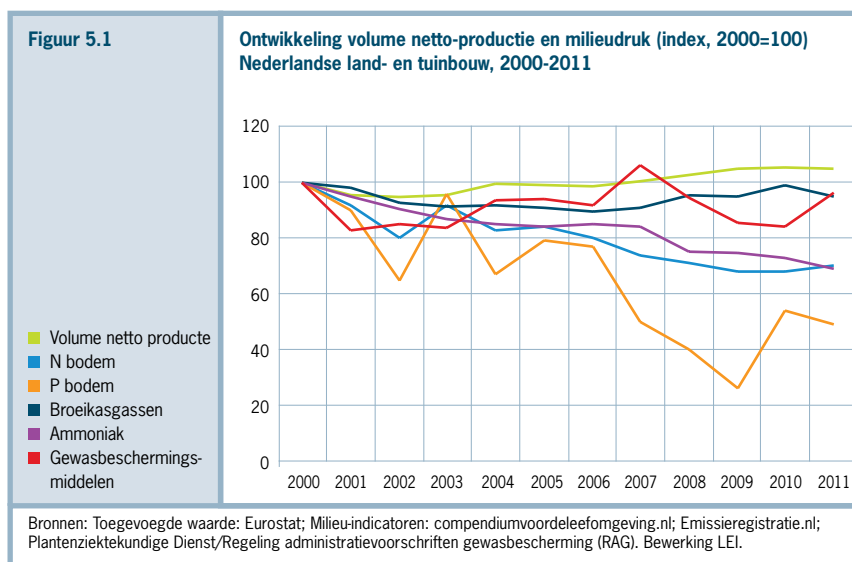

5.1 Algemeen beeld milieudruk landbouw

Het beeld van de milieudruk van de primaire land- en tuinbouw is voor de verschillende indicatoren zeer uiteenlopend (figuur 5.1). De uitstoot van broeikasgassen en van ammoniak is gedaald in 2011. De overschotten fosfaat en stikstof zijn daarentegen vrijwel stabiel. Het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen nam toe. Globaal gezien lijkt de vermindering van de milieudruk de laatste jaren wat te stagneren.

De jaarlijkse variaties in de milieudruk zijn deels het gevolg van veranderingen in de natuurlijke omstandigheden. Regenachtige zomers, zoals in 2011, leiden tot een toename in het gebruik van schimmelbestrijdingsmiddelen om zo de gevreesde aardappelziekte *Phytophthora* te bestrijden. Een zachte winter drukt het energieverbruik en daarmee de CO₂-uitstoot.

Op wat langere termijn bezien is duidelijk sprake van een verlaging van de milieudruk van de Nederlandse land- en tuinbouw, zeker gezien ook de stijging van de productie. Zo is het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen sinds het midden van de jaren tachtig ongeveer gehalveerd. De emissie van ammoniak is met twee derde afgenomen sinds

1990, wat vooral te danken is aan minder emissie bij het toedienen van dierlijke mest op bouw- en grasland en meer export en verwerking van vooral pluimveemest. De emissie van broeikasgassen ligt in 2011 zo'n 16% onder het niveau van 1990. De overschotten van fosfaat en stikstof zijn, na aanvankelijke dalingen sinds 1990, weer enigszins aan het stijgen. Dit is vooral een gevolg van een toename van de veestapel; daarnaast is van belang dat de export en verwerking van mest op het maximum zit. Met name voor mest en mineralen geldt dat het halen van de milieudoelstellingen de komende jaren nog veel inspanningen zal vergen. Deze ontwikkelingen komen in de volgende paragrafen uitgebreid aan bod.

5.2 Gewasbescherming

5.2.1 Verbruik gewasbeschermingsmiddelen

Het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen door de Nederlandse land- en tuinbouw is tussen het midden van de jaren tachtig en de eeuwwisseling ongeveer gehalveerd (tabel 5.1), in lijn met de doelstelling uit het MeerJarenPlan Gewasbescherming (MJP-G) van 1991 (LNV, 1991). In de periode van 2001 tot 2007 steeg het verbruik licht, tussen 2007 en 2010 was weer sprake van een afname. In 2011 is de afzet echter met bijna 15% gestegen ten opzichte van 2010 (CBS, PBL, Wageningen UR 2012). De stijging deed zich voor in alle categorieën van middelen, maar was procentueel het sterkst in de onkruid- en schimmelbestrijding, de twee grootste categorieën in actieve stofgebruik. Opvallend is ook dat sinds 2010 het gebruik van grondontsmetters weer toeneemt, een categorie waarbij in het verleden juist een spectaculaire daling was bereikt door middelverboden.

Tabel 5.1		Verbruik gewasbeschermingsmiddelen in de Nederlandse land- en tuinbouw, 1984-2011						
	Verbruik (mln. kg actieve stof)							
Categorie	1984-88	1995	2000	2005	2007	2009	2010	2011
Onkruidbestrijding	4,60	3,98	3,50	3,50	3,57	2,68	2,64	3,03
Schimmelbestrijding	4,45	4,49	4,93	4,39	5,02	3,79	3,61	4,23
Insectenbestrijding	0,69	0,55	0,29	0,21	0,21	0,21	0,24	0,26
Grondontsmetting	10,25	2,39	1,40	1,41	1,66	1,43	1,35	1,54
Overige	1,31	1,20	1,26	1,20	1,62	1,60	1,76	1,89
Totaal ^a	21,30	12,61	11,38	10,70	12,08	9,71	9,60	10,95

a Inklusief een beperkte hoeveelheid (max. 2%) voor toepassing in openbaar groen, op verhardingen en particulier gebruik.

Bron: Plantenziektkundige Dienst/Regeling administratievevoorschriften gewasbeschermingsmiddelen (RAG).

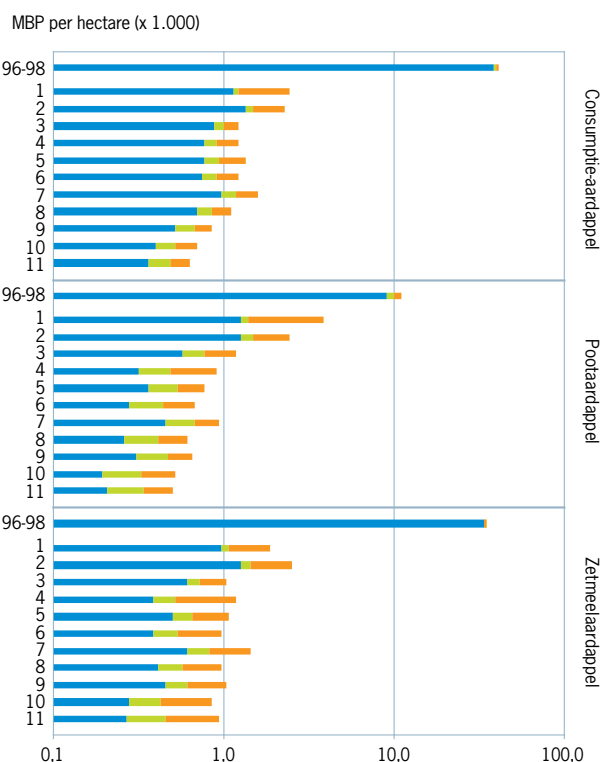
Ten opzichte van 1985 is de totale afzet in 2011 met 51% afgenomen, de vraag is dan ook of de toename in 2011 een incident is of dat er ontwikkelingen zijn waardoor een stijgende lijn te verwachten is. De zomer van 2011 was nat, wat de geconstateerde toename in middelengebruik tegen schimmels in ieder geval deels verklaart. Dit geldt in mindere mate voor grondontsmetting waarmee met name aaltjes worden aangepakt, omdat de ontwikkeling van aaltjes minder weersafhankelijk is. Er zijn echter ook geluiden dat de bodemgezondheid in diverse gebieden terugloopt, onder andere als gevolg van intensievere bouwplannen in de akkerbouw (Berkhout et al., 2011). Dit zou een opwaartse druk op het gebruik kunnen geven.

Aanpak Phytophthora infestans blijft een groot probleem

Bij de schimmelziekten gaat het vooral om *Phytophthora infestans*, die al decennialang een groot probleem vormt in de aardappelteelt. Onder meer door betere hygiëne en het aanpakken van ziektehaarden slaagt de sector erin om dit probleem geleidelijk meer te beheersen. Middels het Masterplan *Phytophthora* besteden LTO en het Productschap Akkerbouw hier uitdrukkelijk aandacht aan (PA, 2011).

Naar aanleiding van een hoge ziektedruk van *Phytophthora* in de jaren 1997 en 1998 werd door het landbouwbedrijfsleven een gezamenlijke aanpak geformuleerd om deze problematiek te lijf te gaan. Daarbij moest de milieubelasting als gevolg van de bestrijding van *Phytophthora* worden teruggebracht, maar tegelijkertijd de continuïteit van de aardappelteelt worden gewaarborgd. Dit betekende dat in 2006 een halvering van de milieubelasting moest worden bewerkstelligd. Later is de doelstelling aangescherpt, namelijk een reductie van de milieubelasting in 2010 tot 5% van die in 1998; die doelstelling is in 2011 bij alle aardappelen gehaald. Een belangrijke factor in dit succes was de instelling van het Lozingenbesluit Open Teelten en Veehouderij vanaf 1 maart 2000, waarin een groot aantal maatregelen is opgenomen om de drift (het verstuiven van gewasbeschermingsmiddelen) te beperken. Dit besluit had tot gevolg dat het gemiddelde driftpercentage afnam van 5,4% naar 0,5%. Die afname van het driftpercentage vertaalt zich rechtstreeks in een vermindering van het aantal milieubelastingspunten (mbp) in het compartiment 'oppervlaktewater' (Jager en Janssens, 2013) (figuur 5.2).

Figuur 5.2

Milieubelasting ^a per type aardappel, 2001-2011 ten opzichte van 1996-1998

a Jaarlijkse milieubelasting per type aardappel in milieubelastingspunten per milieucompartment per hectare, in de periode 2001-2011 en met de gemiddelde waarden uit 1996-1998 als referentie.

Bron: Jager en Janssens (2013).

Er zijn dus goede resultaten geboekt met de terugdringing van de milieubelasting bij de bestrijding van Phytophthora. Het probleem kan echter pas structureel worden opgelost als er voldoende (meervoudig, duurzaam) resistente aardappelrassen beschikbaar komen. Omdat de ziekte zich snel genetisch aanpast en onder steeds koudere en warmere omstandigheden toeslaat, blijft voorlopig de beschikbaarheid van een uitgebalanceerd middelenpakket essentieel.

Ook de biologische sector is erg gespist op Phytophthoraresistente rassen, omdat in die sector chemische correctiemiddelen ontbreken; het loof wordt gebrand als dat voor meer dan 5% aangetast is. Dit betekent dan ook direct het einde van het productieproces, zodat de kg-opbrengsten van vatbare rassen in natte jaren sterk achterblijven vergeleken bij resistente rassen of chemisch goed beschermde percelen (Tamm et al., 2004).

5.2.2 Beleid

Het oude gewasbeschermingsbeleid, vastgelegd in de *1e Nota Duurzame gewasbescherming* (LNV, 2004), is over de periode 1998 - 2010 geëvalueerd door het Planbureau voor de leefomgeving (PBL, 2012a). Daaruit bleek dat er in die periode forse verbeteringen zijn geboekt, met name op het terrein van voedselveiligheid. Zo was in 2008 het aantal overschrijdingen van de residunormen (de maximaal toegestane hoeveelheid chemicaliën op het voedsel) 70% lager dan in 2003, ruim meer dan de doelstelling van 50%. Een aantal andere beleidsdoelstellingen is echter niet (geheel) gehaald. Dat betreft met name het oppervlaktewater (de ecologische kwaliteit daarvan en het aantal knelpunten bij de drinkwaterbereiding uit oppervlaktewater) en de veiligheid voor de gebruikers van de middelen. Tegelijkertijd is wel voldaan aan een belangrijke randvoorwaarde van het beleid, namelijk dat de concurrentiepositie van de Nederlandse telers niet zou verslechteren (PBL, 2012). Een deel van de telers leeft de regelgeving onvoldoende na en heeft te weinig aandacht voor de risico's die het werken met gewasbeschermingsmiddelen met zich meebrengt. Dit verklaart in belangrijke mate waarom de doelstellingen op het gebied van de waterkwaliteit en de arbeidsveiligheid niet zijn gehaald (PBL, 2012).

Aanvullend beleid geformuleerd

Op basis van de evaluatie van de 1e Nota is in de *2e Nota Duurzame Gewasbescherming Gezonde groei, duurzame oogst* aanvullend beleid geformuleerd; de nota is in mei 2013 aangeboden aan de Tweede Kamer (EZ en lenM, 2013a,b). Het Nationaal Actieplan voor duurzaam gebruik van gewasbeschermingsmiddelen, dat Nederland in 2012 heeft ingediend bij de EU-Commissie, vormt hier een onderdeel van (EL&I, 2012a, Buurma et al., 2012).

In de 2e Nota laat het kabinet als ambitie zien 'dat uiterlijk 2023 voldaan is aan alle (inter)nationale eisen op het gebied van milieu- en water, voedselveiligheid, menselijke gezondheid en arbeidsomstandigheden. Het kabinet wil tegelijkertijd een blijvend economisch perspectief voor de land- en tuinbouw realiseren door de concurrentiekracht te versterken. De maatregelen in de Nota zijn er op gericht deze ambitie te verwezenlijken door intensieve samenwerking tussen kabinet, bedrijfsleven, kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties en andere overheden' (EZ en lenM, 2013a).

Deze ambitie wordt geconcretiseerd in een aantal speerpunten:

1. Geïntegreerde gewasbescherming voor alle telers vanaf 2014.
2. Verbetering van de oppervlaktewaterkwaliteit (geen overschrijdingen meer van respectievelijk de drinkwaternorm en de milieukwaliteitsnormen).
3. Verbod op het professioneel gebruik van gewasbeschermingsmiddelen (waaronder glyfosaat) voor onkruidbestrijding op verhardingen in de openbare ruimte en op sport- en recreatieterreinen vanaf 2018.

4. Zo veel mogelijk voorkomen van eventuele risico's en effecten van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen op de biodiversiteit, waaronder bijen.
5. Verder terugdringen van residuen op voedsel, onder andere in verband met risico's vanuit cumulatie (meerdere stoffen tegelijk).
6. Verbetering van de verplichte risico-inventarisatie en evaluatie (RI&E) en de naleving daarvan.
7. Voldoende afdekking van de risico's voor omwonenden en passanten in de toelating en eventueel aanvullende maatregelen om blootstelling te verminderen.
8. Verdere verduurzaming van de teelt. Innovatie, ontwikkelen, verspreiden en toepassen van kennis zijn daarbij volgens het kabinet sleutelwoorden (EZ en IenM, 2013b).

De 2e Nota richt zich onder andere op de verbetering van het oppervlaktewater. Tegen die achtergrond zijn de bedrijfskundige, economische en milieukundige effecten van enkele emissiebeperkende en/of biodiversiteitsbevorderende maatregelen doorgerekend (Buurma et al., 2012). De betaalbaarheid van de benodigde maatregelen voor bedrijven in de verschillende plantaardige sectoren bleek te verschillen. De kosten kunnen hoog oplopen als breed werkende insecticiden moeten worden vervangen door selectieve alternatieven, die het schadelijk effect op bijen en nuttige insecten aanzienlijk verminderen. Ook aan zuivering van spuiwater in de glastuinbouw en aanleg van meerjarige akkerranden op akkerbouwbedrijven hangt een prijskaartje. Bij de aanschaf van nieuwe spuitsystemen kunnen de meerkosten dikwijls (meer dan) terugverdiend worden door besparing op middelengebruik. Een verbod van glyfosaat op verhardingen kost gemeenten en bedrijven veel geld, maar die maatregel levert juist waterwinbedrijven een flinke besparing op zuiveringskosten op (Buurma et al., 2012).

Vooruitlopend op de behandeling van de 2e Nota in de Tweede Kamer is daarnaast nog een ex ante-evaluatie uitgevoerd om inzicht te krijgen in de milieukundige en economische effecten van de maatregelen in de 2e Nota om het aantal normoverschrijdingen van bestrijdingsmiddelen in oppervlaktewater terug te dringen (Buurma et al., 2013). De vraag daarbij was nu of de voorgestelde emissie-technische maatregelen zullen leiden tot een afname van het aantal overschrijdingen met 50% in 2018 en 90% in 2023, zoals in de 2e Nota nagestreefd wordt.

De voorgestelde maatregelen in de 2e Nota blijken voldoende om de doelstelling van 50% reductie van normoverschrijdingen in 2018 te realiseren voor de sectoren glastuinbouw, bollen, akkerbouw en loonspuiten in mais, maar onvoldoende voor de sectoren fruit, bomen en vollegrondsgroente. De oorzaken van de normoverschrijdingen verschillen. Naast generieke maatregelen, liggen daarom sectorspecifieke maatregelen voor de hand. Zo blijkt in de bloembollenteelt de ontsmetting van bollen de doorslaggevende activiteit te zijn bij de overschrijding van normen.

Met aanvullende maatregelen kan in glastuinbouw, akkerbouw, loonspuiten in mais en bollen de doelstelling van 90% reductie van normoverschrijdingen in 2023 worden

gerealiseerd. Bij bomen, fruit en vollegrondsgroente wordt 50-70% reductie gerealiseerd met dezelfde aanvullende maatregelen. In deze sectoren kan dan verbreding van teeltvrije zones en/of een verbod op de probleemmiddelen (middelen met een groot aantal hoge normoverschrijdingen) leiden tot realisatie van het doel.

Vermindering chemieafhankelijkheid

Met een vermindering van de chemieafhankelijkheid worden meerdere vliegen in een klap geslagen: de veiligheid van werkers in de sector, omwonenden en consumenten neemt toe, de milieubelasting vermindert en de biodiversiteit wordt bevorderd. Ook wordt de kans op resistentie kleiner (PBL, 2012a). Er is een breed scala aan mogelijkheden om de chemieafhankelijkheid te verminderen, zoals niet-chemische bestrijdingsmethoden, ontwikkelen van resistente rassen, preventieve maatregelen, stimuleren bodemgezondheid etcetera. Deze mogelijkheden zijn in de praktijk bekend en worden deels ook toegepast (Van der Wal et al., 2011).

Toch zou er nog meer kunnen gebeuren, maar de kosten en een verhoging van de risico's bij de teelt worden door de telers vaak als een probleem gezien. In de praktijk wordt daarom vrij snel overgegaan op chemische bestrijding, terwijl de niet-chemische mogelijkheden nog niet zijn uitgeput (PBL, 2012a). Biologische bestrijding met inzet van bijvoorbeeld natuurlijke vijanden en biologische landbouw blijven daardoor in omvang beperkt. Met name in de akkerbouw hebben telers de neiging om via technologische weg de milieubelasting te willen beperken (Berkhout et al., 2011). De inzet van sterk driftreducerende spuitdoppen en precisietechnieken spreekt hen aan en leidt inderdaad (bij goed gebruik) tot een aanzienlijke daling van het middelengebruik en de milieubelasting (Buurma et al., 2013). Daardoor zijn zulke maatregelen ook kostentechnisch aantrekkelijk. Bij toenemende schaalgrootte en weersvariaties is deze voorkeur voor sterk gemechaniseerde en geautomatiseerde aanpak goed te begrijpen.

Overigens is een goede start van het teeltseizoen van groot belang om de middelenbehoefte in de rest van het seizoen te beperken. In dit kader is het gebruik van gezond en goed beschermd (bijvoorbeeld gepilleerd) uitgangsmateriaal (zaai-, poot- en plantgoed) essentieel. Naast de verantwoordelijkheid van telers ligt hier ook een taak voor producenten en toelatingsinstanties van gewasbeschermingsmiddelen.

5.2.3 *Discussie over risico's gebruik gewasbeschermingsmiddelen*

Rond het gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen spelen verschillende discussies. Zo heeft de Gezondheidsraad desgevraagd aan de regering geadviseerd een onderzoek in te stellen naar mogelijke gevolgen voor de gezondheid van mensen, die wonen in gebieden waar veel chemische middelen worden gebruikt (Gezondheidsraad, 2011a). Aanleiding voor dit advies was een televisie-uitzending begin 2011, waarin in het bijzonder de bloembollengebieden werden genoemd. Dit advies zou oorspronkelijk eind

2012 uitkomen, maar dat is uitgesteld tot de zomer van 2013. Dit thema is een van de speerpunten geworden in de *2e Nota Duurzame Gewasbescherming* (EZ en lenM, 2013b).

Een andere kwestie betreft de vraag in hoeverre een vrij nieuwe soort insectenbestrijdingsmiddelen - de neonicotinoïden en dan in het bijzonder het veelvuldig toegepaste imidacloprid in bijvoorbeeld de teelt van koolzaad - verantwoordelijk is voor de inkrimping van de bijenstand. Algemeen wordt erkend dat dit laatste een zeer zorgelijk verschijnsel is, met name vanwege de betekenis van bijen voor de voedselproductie. Het PBL stelt dat de neonicotinoïden vermoedelijk een rol spelen bij de bijensterfte, doordat ze andere factoren die de bijenpopulatie negatief beïnvloeden, zoals de varraomijt, versterken (PBL, 2012: 67/68).

Een deel van de problemen met imidacloprid hangt samen met onzorgvuldige toepassing van de middelen. De gebruiksvoorschriften waren weliswaar goed omschreven in de toelatingsprocedure, maar ze kwamen onvoldoende terug in de etiketvoorschriften, waarmee de gebruiker werkt. De producenten hebben aangekondigd dit te zullen verbeteren (Natuur & Milieu, 2013).

De discussies hebben ondanks dit initiatief geleid tot een Europees moratorium op het gebruik van neonicotinoïden voor een periode van twee jaar (De Boonkwekerij, 29 april 2013). Het moratorium geldt niet voor alle middelen uit deze groep, maar voor de werkzame stoffen imidacloprid, clothianidin en thiamethoxam. Niet alle toepassingen van deze werkzame stoffen zullen worden stopgezet. Het gaat met name om zaadtoepassingen van de insecticiden in door bijen bevroten gewassen, zoals koolzaad. Gebruik in de glastuinbouw krijgt waarschijnlijk een uitzondering. Tijdens en na het moratorium worden de effecten van deze middelen op honingbijen en andere bloemzoekende insecten onderzocht. Tegen dit moratorium was verzet bij de producenten van deze middelen. Hun redenering hierbij was dat een moratorium zou leiden tot een frequenter gebruik van alternatieve middelen en mogelijk nog meer schade aan de bijenstand (Friesch Dagblad 30 april 2013).

5.3 Broeikasgassen

5.3.1 Internationale afspraken over vermindering emissies

In 2012 liep het Kyoto-protocol af. Tijdens de VN-klimaatconferentie in december 2012 in Doha hebben de 195 deelnemende partijen afgesproken om het huidige protocol te verlengen tot 2020. De doelstelling voor deze periode is om de uitstoot van broeikasgassen met 18% terug te brengen ten opzichte van 1990. Omdat maar een beperkt aantal landen meedoet aan het Kyoto-protocol (waaronder de EU en Australië), is het effect van deze nieuwe afspraak op het verminderen van de broeikasgasemissies beperkt. De deelnemende landen vertegenwoordigen 12% van de mondiale uitstoot (IPS, 2012).

In Doha zijn ook afspraken gemaakt over onderhandelingen in de periode 2013-2015 om tot een nieuw klimaatinstrument te komen, dat met ingang van 2020 in werking moet treden. Dit nieuwe klimaatinstrument zou van toepassing moeten zijn op meer landen dan het Kyoto-protocol. Ook zou het instrument niet alleen moeten gaan over vermindering van de uitstoot van broeikasgassen, maar ook over aanpassingen aan de gevolgen van klimaatverandering (I&M, 2012).

Het Nederlandse voornemen, uit het regeerakkoord uit 2010, is om de emissie van broeikasgassen met 20% te verminderen ten opzichte van 1990. Dat komt neer op een uitstoot van circa 170 Mton CO₂-equivalenten in 2020. Om dit doel te realiseren zal de uitstoot van emissies in de periode 2012-2020 jaarlijks met gemiddeld 1,5% moeten dalen. Dat is aanmerkelijk meer dan de gemiddelde 0,4% afname per jaar sinds 1990. In de Klimaatbrief 2011 (I&M, 2011) spreekt het kabinet de verwachting uit dat deze ambitie haalbaar is, zelfs zonder aankoop van buitenlandse emissierechten. Deze verwachting is enerzijds gebaseerd op het feit dat de sectoren en bedrijven die deelnemen aan het Europese Emissiehandel Systeem (ETS) per 2020 21% minder CO₂-equivalenten mogen uitstoten. Door het ingebouwde plafond in het ETS 'is de realisatie van deze doelstelling een gegeven' (I&M, 2011). Voor de niet-ETS sectoren is de doelstelling een vermindering van de emissie met 16% in 2020 ten opzichte van 1990; met het huidige beleid is deze doelstelling haalbaar. De bedrijven in de primaire land- en tuinbouw vallen onder de sectoren die niet deelnemen aan het ETS, grote tuinbouwbedrijven daargelaten.

5.3.2 Ontwikkeling emissies

In 2011 bedroeg de uitstoot van broeikasgassen in Nederland 194 Mton CO₂-equivalenten (tabel 5.2). Ten opzichte van een jaar eerder is dit een daling met ruim 7%, die vooral is toe te schrijven aan een lager energieverbruik als gevolg van de zachte wintermaanden in 2011 (PBL, 2013). De emissie van de twee andere grote broeikasgassen methaan en lachgas was in 2011 min of meer stabiel ten opzichte van 2010. Met deze uitstoot blijft Nederland binnen de afspraak van het Kyoto-protocol, op basis waarvan Nederland in 2012 maximaal 200 Mton CO₂-equivalenten mag uitstoten.

De primaire land- en tuinbouw heeft een aandeel van rond de 12 à 13 % in de totale uitstoot van broeikasgassen in Nederland. De afname van de uitsluit van CO₂ in 2011 ten opzichte van 2010 is vooral te danken aan een lagere CO₂-uitstoot in de tuinbouw.

De gestage daling sinds 1990 van de uitstoot van lachgas, vooral afkomstig uit (kunst)mest, is met name toe te schrijven aan het mestbeleid, waardoor het gebruik van (kunst)mest per ha sterk is afgenomen (zie tabel 5.4). Voor de broeikasgassen kooldioxide en methaan, was tot circa halverwege het eerste decennium van deze eeuw eveneens sprake van een gestage afname van de emissies. De (hernieuwde) groei van de veestapel heeft sindsdien bijgedragen aan de toename van de methaanemissie (zie

Tabel 5.2

Emissie broeikasgassen (mrd. CO₂-equivalenten) Nederlandse land- en tuinbouw, 1990-2011

	1990	1995	2000	2005	2009	2010	2011
CO ₂	7,6	8,2	7,4	6,9	7,4	8,6	8,0
CH ₄	10,6	10,6	9,5	9,1	10,3	10,3	10,0
N ₂ O	11,8	11,6	9,5	8,0	7,4	7,3	7,0
Totaal land- en tuinbouw	30,0	30,4	26,4	24,0	25,1	26,2	25,0
Totaal Nederland	212,0	223,4	213,2	211,0	198,9	210,4	194,0
In % totale emissie	14,2	13,6	12,4	11,4	12,6	12,5	12,9

Bron: www.emissieregistratie.nl, bewerking LEI.

ook tabel 6.2, hoofdstuk 6). De toename in de uitstoot van kooldioxide is vooral een gevolg van de gestegen CO₂-emissie in de tuinbouw, zowel voor de teelt als voor de productie van elektriciteit (zie ook §5.4).

De emissies vertonen jaarlijks aanzienlijke schommelingen. Gemiddeld is de emissie van de land- en tuinbouw sinds 1990 met 0,9% per jaar afgenomen. Hoe de emissie zich de komende jaren zal ontwikkelen hangt af van verschillende factoren zoals de ontwikkeling van de rundveestapel na het wegvallen van de melkquota, de verdere invulling van het mestbeleid en de omvang van de energieopwekking in de glastuinbouw. De uitstoot van broeikasgassen van het totale agrocomplex bedroeg in 2010 47,5 miljard kg CO₂-equivalenten. Binnen het totale agrocomplex heeft de primaire land- en tuinbouw met een aandeel van circa 60% de grootste bijdrage (Van Leeuwen, 2012). Het aandeel van de tuinbouwsector en van de distributiesector in de totale emissie is de laatste jaren omhooggegaan, voor de overige onderdelen is juist sprake van een lichte daling.

5

5.4

Glastuinbouw en energie

De Nederlandse glastuinbouw is zowel verbruiker als leverancier van energie. Het energiegebruik is daardoor een belangrijk thema voor de Topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen. Bovendien zijn belangrijke maatschappelijke onderwerpen als het effect op het klimaat, slinkende voorraden fossiele brandstof, leveringszekerheid en het imago van de glastuinbouw van belang, waardoor de glastuinbouw en de overheid gemeenschappelijke belangen hebben om het verbruik van fossiele brandstof te reduceren. In het Convenant *Schone en zuinige agrosectoren* (Agroconvenant, 2008) zijn voor de glastuinbouw de volgende doelen en ambities overeengekomen voor 2020:

- verbetering van de energie-efficiëntie met gemiddeld 2% per jaar;
- een reductie van de CO₂-emissie voor de teelt vanaf 1990 met 1 Mton tot 5,8 Mton; de ambitie is om deze emissie verder te reduceren tot 4,8 Mton;
- een nationale reductie van de CO₂-emissie met warmtekrachtinstallaties van 2,3 Mton;
- een aandeel duurzame energie van 20%.

Voor het bereiken van de doelen werken glastuinbouw en overheid samen in het programma *Kas als Energiebron* (KaE). De ambitie is om vanaf 2020 in nieuwe kassen klimaatneutraal en economisch rendabel te telen. KaE omvat een zevental transitiepaden (Jaarplan, 2012): zonne-energie, aardwarmte, biobrandstoffen, teeltstrategieën, licht, duurzame(re) elektriciteit en duurzame(re) CO₂.

CO₂-emissieruimte voor 2020 ambitieuzer dan streefwaarden 2008-2012

Voor de glastuinbouw is er een vereveningssysteem voor CO₂-emissie, ook wel het CO₂-sectorsysteem genoemd. Dit systeem wordt momenteel verder ontwikkeld naar een meer individuele benadering. Naast het Agroconvenant is er tussen de sector en de overheid een streefwaarde voor de CO₂-emissie voor de teelt overeen gekomen van 6,6 Mton per jaar in de periode 2008-2012 (Brief, 2007). In 2011 is vervolgens het Convenant CO₂-emissieruimte binnen het CO₂-sectorsysteem afgesloten tussen de Nederlandse overheid en de sector voor de periode 2013-2020 (Convenant, 2011). Hierin is voor het laatste jaar 2020 een emissieruimte opgenomen voor de totale CO₂-emissie van 6,2 Mton. De CO₂-emissieruimte voor het eerste jaar 2013 wordt vastgesteld op basis van de resultaten van de Energiemonitor Glastuinbouw 2010-2012. Bezien vanuit de werkelijke emissies is de emissieruimte voor de totale CO₂-emissie in 2020 duidelijk ambitieuzer dan de streefwaarde voor de teelt in 2008-2012.

De streefwaarde en de emissieruimte zijn geen doelen zoals in het Agroconvenant. Bij een hogere werkelijke CO₂-emissie ten opzichte van de streefwaarde en de emissieruimte dient de sector aan de overheid te betalen overeenkomstig de marktwaarde van de CO₂-emissierechten. Op deze wijze worden de kosten voor de milieubelasting geïnternaliseerd.

Energie-efficiëntie verder verbeterd

De energie-efficiëntie - de verhouding tussen het verbruik van primaire brandstof en productievolume - was in 2011 52% beter dan in 1990 (tabel 5.3) (Van der Velden en Smit, 2012). Dit komt zowel door reductie van het primair brandstofverbruik per m² met 33%, als door een toename van de fysieke productie per m₂ met 40%. De warmtekracht(wk)-installaties dragen veel bij aan de verbeterde energie-efficiëntie; ruim een derde van de verbetering sinds 1990 is hieraan toe te schrijven. In 2011 is de energie-efficiëntie verslechterd met 2 procentpunten. Dit is deels toe te schrijven aan een lagere verkoop van elektriciteit, waardoor het primair brandstofverbruik is toegenomen. Daarentegen is de fysieke productie per m₂ in 2011 verbeterd. Het uiteindelijke doel is een verbetering van de energie-efficiëntie met 57% in 2020 ten opzichte van 1990. Of dit haalbaar is, is mede afhankelijk van de vraag of de elektriciteitsverkoop door de wk-installaties in de komende jaren op peil blijft.

CO₂-emissie

Bij de CO₂-emissie dient onderscheid te worden gemaakt tussen de totale CO₂-emissie en de CO₂-emissie voor de teelt. Het verschil is de emissie die samengaat met de verkoop van elektriciteit door de glastuinbouw.

Zowel de totale CO₂-emissie als die voor teelt namen in 2011 af (tabel 5.3). De CO₂-emissie voor de teelt is gedaald tot 5,6 Mton en ligt daarmee 0,2 Mton onder het doel voor 2020 uit het Agroconvenant. De totale CO₂-emissie is gedaald tot 7,8 Mton en ligt 1,6 Mton boven de CO₂-emissieruimte voor 2020 (6,2 Mton).

De totale CO₂-emissie wordt beïnvloed door (1) de buitentemperatuur, (2) het gebruik van wk-installaties en de bijbehorende verkoop van elektriciteit, (3) de inkoop van (fossiele) warmte, (4) de inkoop en productie van duurzame energie, (5) de reductie van de energievraag door energiebesparende opties en (6) de toename van de energievraag door het intensiveringsproces (Van der Velden en Smit, 2012). De daling van de totale CO₂-emissie is in 2011 voor 0,5 Mton toe te schrijven aan de hogere buitentemperatuur; *dit effect komt voort uit het gebruik van de IPCC-methode voor het meten van de CO₂-emissie, waarbij geen rekening wordt gehouden met verschillen in buitentemperatuur tussen de jaren, bij de energie-efficiëntie gebeurt dit wel.* Indien de CO₂-emissie wordt gecorrigeerd voor de eerste vier factoren, blijft het effect over van de laatste twee. Daaruit blijkt een toename van de emissies voor de periode 2006-2011. Dit betekent dat in deze periode het effect van het intensiveringsproces groter is dan het effect van energiebesparing c.q. vraagreductie. Zowel het intensiveringsproces als de energiebesparing is een continu proces in de glastuinbouw. Het intensiveringsproces omvat onder andere de verschuiving naar meer energievragende gewassen, telen in de winterperiode met belichting en het gebruik van koeling (zie ook kader groei elektriciteitsconsumptie).

Tabel 5.3

CO₂-emissie teelt en totaal, energie-efficiëntie en aandeel duurzame energie glastuinbouw, 1990-2020

	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	Doel 2020
CO ₂ -emissie teelt (mln. ton) ^a	6,8	6,6	6,1	5,1	5,4	5,9	5,6	5,8
CO ₂ -emissie totaal (mln. ton) ^a	6,8	6,7	6,5	7,1	7,2	8,3	7,8	-
Energie-efficiëntie (index) ^b	100	84	68	44	48	46	48	43
Aandeel duurzame energie (%)	-	0,1	0,4	1,3	1,5	1,6	1,8	20

a De CO₂-emissie voor de teelt is de totale CO₂-emissie minus de verkoop van elektriciteit buiten de glastuinbouw;

b primair brandstofverbruik per eenheid product t.o.v. 1990.

Bron: Van der Velden et al. (2012).

Warmtekrachtinstallaties leveren zo'n 10% van de Nederlandse elektriciteitsvraag

De glastuinbouw is een belangrijke elektriciteitsproducent en netto (verkoop minus inkoop) leverancier van elektriciteit (Van der Velden en Smit, 2012). De elektriciteit wordt geproduceerd met warmtekrachtkoppeling. Bij deze vorm van elektriciteitsproductie wordt de vrijkomende warmte benut, in tegenstelling tot elektriciteitscentrales waar meer dan de helft van het brandstofverbruik verloren gaat als afvalwarmte.

Het vermogen in de glastuinbouw om elektriciteit op te wekken nam in 2011 toe tot bijna 3.000 MWe. In de jaren 2009-2011 werd gemiddeld 11 tot 12 miljard kWh elektriciteit opgewekt, wat neerkomt op zo'n 10% van de totale Nederlandse elektriciteitsconsumptie. Door benutting van de warmte uit de wk-installaties is in 2011 ten opzichte van 1990 de nationale CO₂-emissie met 2,2 Mton gereduceerd. Dit is iets minder dan het doel in het Agroconvenant (2,3 Mton).

De wk-installaties hebben een belangrijke invloed op de energiekosten en de energie-efficiëntie van de glastuinbouw. In de periode 2002-2010 is de aardgasprijs die de tuinders betalen meer dan verdubbeld. De netto-energiekosten (inkoop minus verkoop) liggen in 2010 echter maar zo'n 20% hoger dan in 2002 (Van der Velden en Smit, 2012). Met de wk-installaties en de bijbehorende verkoop van elektriciteit heeft de glastuinbouw de toename van de energiekosten dan ook kunnen beperken. In 2011 is de aardgasprijs gestegen en de prijs van elektriciteit gedaald. De netto energiekosten voor de glastuinbouw zijn daardoor gestegen (Van der Velden en Smit, 2012).

De verwachting is dat de elektriciteitsprijs verder zal dalen vanwege de bouw van nieuwe elektriciteitscentrales en verbeterde internationale transportmogelijkheden, waardoor het aanbod groter wordt. Hierdoor zullen de netto energiekosten voor de glastuinbouw op de korte termijn verder toenemen. Dit geeft een prikkel voor energiebesparing en het gebruik van duurzame energie, en de intensivering van de productie wordt geremd. Daarentegen zal door de dalende elektriciteitsprijs de verkoop van elektriciteit afnemen, hetgeen een negatieve invloed heeft op de energie-efficiëntie. De totale CO₂-emissie van de glastuinbouw zal hierdoor dalen, maar de nationale emissie (inclusief die uit elektriciteitscentrales) zal extra stijgen omdat de vrijkomende warmte in de centrales niet wordt benut. Door de dalende elektriciteitsprijs wordt de belichting en dus ook het intensiveringsproces gestimuleerd.

Groei elektriciteitsconsumptie

Het elektriciteitsgebruik van de glastuinbouw groeit. In 2011 werd zo'n 6,2 miljard kWh gebruikt, tegen 4,2 miljard kWh in 2005. Hiervan werd in 2011 82% gebruikt voor belichting. Van de resterende 18% van de elektriciteitsgebruik gaat 10% naar de energievoorziening in en om het ketelhuis, 3% naar algemene elektrische apparatuur, 3% naar apparatuur in de kas en 2% naar apparatuur in de waterruimte.

De groei van het elektriciteitsgebruik zit vooral bij de belichting, maar ook bij de overige apparatuur. Driekwart van het belichte areaal is in gebruik voor bloemkwekerij (bloemen en planten), een kwart voor groente. Bij de groente groeit het areaal met belichting. De groei van het elektriciteitsgebruik voor de belichting komt vooral door de toenemende belichtingsintensiteit (W/m^2) en in mindere mate door de stijging van het belichte areaal (ha) en de gebruiksduur (uur/jaar). Bij de overige apparatuur vertoont het elektriciteitsgebruik voor de energievoorziening in en om het ketelhuishuis en in de kas een groei. Dit komt door het toegenomen gebruik van duurzame en efficiëntere energiebronnen. Deze energiebronnen zijn duurzamer, maar gebruiken vaak meer elektriciteit. In de kas is het klimaat verder geoptimaliseerd en is het interne transport toegenomen. Beide brengen extra elektriciteitsgebruik met zich mee.

In de toekomst zal de elektriciteitsconsumptie door de glastuinbouw verder groeien. Dit hangt samen met de verwachte verdere toename van de belichting, maar ook met het naar verwachting toenemend gebruik van duurzame(re) energiebronnen, mechanisering en de verdere optimalisering van het kasklimaat. De verdere groei van de belichting komt voort uit de vraag naar kwaliteitsproducten in de winterperiode waarvoor duidelijk hogere prijzen worden betaald.

Bron: Van der Velden en Smit (2013).

Duurzame energie

Het aandeel duurzame energie nam in 2011 met 0,2 procentpunt toe tot 1,8% (tabel 5.3) (Van der Velden en Smit, 2012). Naast de groei van de hoeveelheid duurzame energie, het aantal bedrijven en het areaal waar duurzame energie wordt gebruikt, is het aandeel duurzame energie ook toegenomen door de daling van het totaal energiegebruik in de glastuinbouw. Dit laatste hangt vooral samen met de hogere buitentemperatuur. Duurzame energie omvat in oplopende volgorde van gebruik: duurzaam gas, inkoop van duurzame warmte, aardwarmte, biobrandstoffen, inkoop van duurzame elektriciteit en zonnewarmte. Om de doelstelling uit het Agroconvenant te halen (aandeel van 20% in 2020) zal het gebruik van duurzame energie nog flink moeten toenemen.

5.5 Mest en mineralen

5.5.1 Mest- en mineralenproductie

De netto stikstofproductie in dierlijke mest (na aftrek van de gasvormige emissies, zoals ammoniak) daalde van 1990 (604 mln. kg) tot 2005 (423 mln. kg) met 30% (www.compendiumvoordeleefomgeving.nl). Daarna steeg de stikstofproductie, vooral door toename van het aantal dieren (vleesvee uitgezonderd). Verlaging van het stikstofgehalte in het voer had, na de afschaffing van het Minasstelsel en het invoeren van het gebruiksnormenstelsel in 2006, aanvankelijk weinig aandacht. In de melkveehouderij begon, onder invloed van de bedrijfsspecifieke excretie (bex), het stikstofgehalte in het rantsoen vanaf 2008 te dalen (Van den Ham et al., 2011a). De bex is een regeling waarmee de melkveehouder aantoont hoe hij, anders dan via de forfaitaire methode, voldoet aan de bemestingsnormen van het Gebruiksnormenstelsel (Van den Ham, 2011a). In 2011 daalde de totale stikstofproductie ten opzichte van 2010 met ongeveer 2%. Deze daling trad op bij alle sectoren, behalve in de varkenshouderij, waar de stikstofproductie steeg door toename van de dieren aantallen. Het door de EU aan Nederland opgelegde stikstof-excretieplafond (de brutostikstofproductie van 2002 van 504 mln. kg) werd na 2002 nooit overschreden.

De fosfaatproductie in dierlijke mest daalde van 1990 (260 mln. kg) tot 2005 (170 mln. kg) met 35%. Daarna trad een stijging op die er in resulteerde dat in de jaren 2008 t/m 2010 het fosfaatexcretieplafond (173 mln. kg, de fosfaatproductie van 2002) met 2 à 3% werd overschreden. De toename van het aantal dieren en de stijging van het fosforgehalte in het voer in vooral de varkenshouderij, zijn hiervan de oorzaak. Het niet overschrijden van het excretieplafond is één van de voorwaarden voor derogatie. In 2011 daalde de fosfaatproductie met ruim 9 mln. kg tot 170 mln. kg fosfaat, waarmee de fosfaatproductie weer onder het plafond kwam. Deze daling komt voor twee derde voor rekening van de rundveehouderij; die realiseerde deze daling voor bijna 75% (4,4 mln.kg) door lagere fosforgehalten in mengvoer en voor ruim 25% door minder dieren. Daarnaast daalde de fosfaatproductie van pluimvee door minder dieren en de fosfaatproductie van vleesvarkens door een betere voerconversie en een gemiddeld lager fosforgehalte in bijproducten (CBS, 2012).

De aanvoer van mineralen op Nederlandse landbouwgrond neemt af doordat steeds meer mest, vooral van pluimvee, wordt geëxporteerd. Van 2006 tot 2012 nam de export met 65% toe, van 17 mln. kg fosfaat naar 28 mln. kg (De Koeijer et al., 2011; DR loket, 2013). Na 2008 stokt de vermindering van de aanvoer van stikstof en fosfaat op landbouwgrond (tabel 5.4). De reden is dat de export en verwerking van droge mest op het maximum zit, de export en verwerking van drijfmest nog niet op gang komt en de bemesting met kunstmest vermoedelijk niet ver meer zal kunnen dalen. De lage aanvoer van fosfaatkunstmest in 2009 werd veroorzaakt door de hoge kunstmestprijzen.

Tabel 5.4

Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurground, 1970-2011

	1970	1980	1986	1990 ^b	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011(v)
Stikstof (kg/ha)											
Aanvoer ^a, totaal	332	447	508	429	399	350	332	326	316	320	322
w.o. dierlijke mest	133	190	241	210	213	191	184	188	183	188	188
kunstmest	185	240	249	200	166	138	130	119	114	113	114
kunstmest	14	17	17	19	20	21	18	18	19	19	19
Afvoer	167	210	243	259	217	196	204	206	201	206	202
Verschil aan/afvoer	165	237	265	170	182	154	128	120	115	115	119
Idem, index 1970=100	100	144	161	103	110	93	78	73	70	70	72
Fosfaat (kg/ha)											
Aanvoer ^a, totaal	135	160	176	160	126	110	96	92	80	97	94
w.o. dierlijke mest	80	115	128	114	89	79	73	75	71	77	73
kunstmest	50	39	41	38	31	25	19	14	5	16	17
kunstmest	5	7	7	8	6	6	4	4	4	4	5
Afvoer	50	66	73	74	70	65	67	69	64	66	67
Verschil aan/afvoer	85	94	103	86	57	45	29	23	15	31	28
Idem, index 1970=100	100	111	121	101	67	53	34	27	18	36	33

a Na aftrek geëxporteerde mineralen en exclusief voorraadveranderingen;

b cijfers voor 1990, 2000, 2005, 2008 en 2009 zijn herzien op basis van nieuwe inzichten.

Bron: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl.

Kwaliteit grondwater

De nitraatconcentratie van het water dat onder landbouwbedrijven uit de wortelzone uitspoelt, is vanaf 1992 tot 2011 aanzienlijk gedaald, vooral op zand en klei. Maar er zijn nog overschrijdingen. In de gebieden Zand-noord en Zand-midden wordt de nitraatdoelstelling, maximaal 50 mg per liter, gemiddeld ruimschoots gehaald, in Zand-zuid en in de Lössregio is dat niet het geval, hoewel ook hier een verbetering optrad (Baumann et al., 2012). De verschillen tussen genoemde regio's kunnen voor een groot deel worden verklaard uit verschillen in stikstofoverschot en bodemgebruik, het aandeel grond met een diepe grondwaterstand en verschillen in neerslagoverschot. Daarnaast is de nitraatconcentratie van het water onder akkerbouwbedrijven en hokdierbedrijven hoger dan onder melkveebedrijven door een hoger stikstofbodemoverschot, een groter aandeel bouwland en diepere grondwaterstanden (Schoumans et al., 2012).

Het is daarom nodig meer specifiek per regio en sector te kijken naar opties die tot verbetering kunnen leiden. Zo is het de vraag hoe effectief nagewassen na bijvoorbeeld snijmais in de praktijk zijn in het verminderen van de nitraatuitspoeling. Ook wordt al meerdere jaren gewezen op een hoger berekend aanbod op de mestmarkt dan

geregistreerd volgens de Vervoerbewijzen Dierlijke Mest (VDM's). Een afdoende verklaring voor dit verschil is nog niet gevonden (Luesink et al., 2011). Het is nodig dat de oorzaken worden opgespoord, zodat duidelijk wordt of dit verschil in mestaanbod in werkelijkheid niet bestaat, of dat sprake is van een steeds toenemende hoeveelheid mest in opslag, of dat (een deel van) het verschil op andere wijze op het land wordt gebracht, of dat er minder wordt geproduceerd. Op bedrijven met derogatie (minimaal 70% grasland) lag de nitraatconcentratie in de zandregio (Zand-noord, Zand-zuid en Zand-midden) in 2011 net beneden de 40 mg/l water. Landelijk gezien ligt de nitraatconcentratie in het water dat uitspoelt uit de wortelzone de laatste jaren gemiddeld onder de norm van 50 mg/l. In de zand- en lössregio's nemen de nitraatconcentraties tussen 2007 en 2011 nog steeds significant af, hoewel de bodemoverschotten voor stikstof zich de laatste jaren stabiliseren (Buis et al., 2011).

5.5.2 Huidig en toekomstig mestbeleid

Het mestbeleid van de overheid stelt door middel van gebruiksnormen grenzen aan de hoeveelheid stikstof en fosfaat die met meststoffen aan landbouwgrond kan worden toegediend. Vanaf 2010 is de fosfaatgebruiksnorm afhankelijk van de fosfaattoestand van de bodem. Bij een hoge fosfaattoestand mag minder fosfaat worden toegediend dan bij een neutrale of een lage fosfaattoestand (DR loket, 2013). Volgens de gegevens die de landbouwers bij de Dienst Regelingen hebben opgegeven, heeft 20% van de landbouwgrond een neutrale, 10% een lage en 70% een hoge fosfaattoestand. Daarbij krijgt de landbouwgrond waarvan de fosfaattoestand niet bekend is volgens de regelgeving de gebruiksnormen voor fosfaattoestand hoog (Van den Ham et al., 2011a). De fosfaatgebruiksnorm voor grond met een hoge fosfaattoestand is 10 kg per hectare lager dan voor grond met een neutrale fosfaattoestand. Op grond met een lage fosfaattoestand kan 5 kg (grasland) tot 20 kg (bouwland) meer fosfaat worden geplaatst dan op grond met een neutrale fosfaattoestand (2013).

De omvang van de veestapel wordt nu nog beperkt door de melkquotering (melkveehouderij) en door de dierrechten (varkens- en pluimveehouderij). Beide instrumenten zullen, op basis van de huidige Meststoffenwet en Europese besluitvorming, in 2015 worden beëindigd. Dat kan leiden tot een opwaartse druk op de mestproductie en daarmee op het mestoverschot en de mestmarkt.

Nieuw mestbeleid

Het ministerie van Economische Zaken (EZ) wil, samen met het landbouwbedrijfsleven, via drie sporen het toekomstig mestbeleid vorm geven (EL&I, 2011):

1. Een nieuw stelsel ter realisering van een duurzaam evenwicht tussen mestproductie en mestafzet op macro- en microniveau: verplichte mestverwerking en gegarandeerde afzet van het resterende overschot (wetsvoorstel verantwoorde mestafzet).

2. De hoeveelheid nutriënten in mest door voermaatregelen verminderen, het zogenaamde voerspoor. De overheid verwacht dat het bedrijfsleven hierbij het initiatief neemt.
3. Hoogwaardige producten (mineralenconcentraten) uit dierlijke mest met de kwaliteit van kunstmest niet langer onder dierlijke mest laten vallen, maar onder kunstmest. Het kabinet spant zich daarvoor in Europa in.

De ambitie voor het voerspoor is dat de graasdierhouderij en de varkenshouderij in 2013 via de voeding ieder 10 mln. kg fosfaat minder produceren ten opzichte van het peiljaar 2009. De varkenshouderij heeft ten opzichte van 2010 tot nu toe 2 mln. kg gerealiseerd. Verwacht wordt dat het resterende deel in 2013 niet wordt gehaald. Als redenen voor de vertraging wordt gewezen op het lang uitblijven van de definitieve voerspoorverordening en het feit dat verbetering van de fosfaatefficiëntie onder de varkenshouders niet leeft (Boerderij Vandaag, 2013a). De rundveehouderij realiseerde door voedingsmaatregelen in 2011 ten opzichte van 2010 4,4 mln. kg minder fosfaatsuitscheiding (CBS, 2012). De fosfaatsuitscheiding van 2010 is echter hoger dan die van 2009, waardoor er ten opzichte van 2009 nog niets is gerealiseerd.

Rundveehouders merken een lagere fosfaatsuitscheiding direct in de omvang van het bedrijfsoverschot en dus in de hoeveelheid af te voeren mest. Varkenshouders zonder of met weinig grond moeten toch (vrijwel) alle mest afvoeren, los van de fosfaatgehalten in de mest. De kosten van mestafvoer zijn niet afhankelijk van het fosfaatgehalte in de mest. LTO Nederland heeft aangekondigd dat, bij het niet realiseren van de doelen van het voerspoor, er ook in de rundveehouderij verplichte maatregelen komen en in de varkenshouderij sancties (LTO Nederland, 2011). De huidige stand van zaken is dat LTO Nederland nog bezig is deze inzet te realiseren (Van Bruggen, 2013).

5

5.5.3 Ex ante-evaluatie wetsvoorstel verantwoorde mestafzet

Uit de ex ante-evaluatie van het wetsvoorstel verantwoorde mestafzet, blijkt dat invoering van verplichte mestverwerking op middellange termijn het tekort aan afzetmogelijkheden voor dierlijke mest kan oplossen en daarmee de druk op de mestmarkt opheft. Opheffing van de druk op de mestmarkt staat of valt echter met de mate waarin tijdig voldoende mestverwerkingscapaciteit wordt gerealiseerd en met de mate waarin de doelstellingen van het voerspoor worden gerealiseerd.

Zonder mestverwerking stijgen de kosten van mestafzet. Dat gaat vooral ten koste van de concurrentiepositie van de varkenshouderij en, in mindere mate, de graasdierhouderij. Voor de pluimveehouderij zijn er geen gevolgen omdat daar vrijwel alle mest al wordt verwerkt en geëxporteerd. De akkerbouw profiteert van de hogere mestdruk doordat ze geld toe krijgt bij het afnemen van mest (De Koeijer et al., 2012).

De voortgang van mestverwerking

De plannen die er zijn om mestverwerking van de grond te krijgen, wachten op zekerheid. Voor de nog benodigde mestverwerkingscapaciteit zijn voldoende plannen, maar het is zeer de vraag of die allemaal voor 2015 kunnen worden gerealiseerd. Veel initiatieven staan nog in de kinderschoenen, bij veel initiatieven is nog geen vergunning verleend en in een aantal gevallen moet de vergunning nog worden aangevraagd. Ook is niet altijd duidelijk hoe de eindproducten afgezet gaan worden (Boerderij Vandaag, 2013b). In Zuid-Nederland, waar de meeste mest moet worden verwerkt, komt mestverwerking moeilijk van de grond doordat gemeenten en provincies terughoudend zijn met het verlenen van vergunningen (Boerderij Vandaag, 2013c). Daarnaast komt de financiering van mestverwerkingsprojecten die wel zijn vergund, door onzekerheden moeilijk tot stand. De staatssecretaris houdt de mogelijkheid achter de hand de dierrechten in 2015 niet af te schaffen en ze voor de melkveehouderij in te voeren als mestverwerking onvoldoende van de grond komt.

De staatsecretaris wil in 2013 een ex ante-beleidsevaluatie laten uitvoeren van de mestverwerkingsplannen van het bedrijfsleven (EZ, 2013). Deze evaluatie zal mede bepalen of de mestverwerkingsplannen voldoende perspectief bieden voor een goed evenwicht op de mestmarkt en dus of dierrechten nodig zijn of niet.

Discussie over de noodzaak van mestverwerking

In maart 2013 ontstond discussie over de vraag of extra mestverwerking wel nodig is. Er zouden voldoende afzetmogelijkheden zijn zonder extra mestverwerking, uitgaande van een plaatsingsruimte van fosfaat van 140 mln. kg (Boerderij Vandaag, 2013d). Deze plaatsingsruimte betreft de theoretisch maximale plaatsingsruimte voor alle fosfaat als elke ha cultuurgrond geheel tot aan de norm wordt opgevuld. Een deel van de ondernemers doet dat niet omdat ze de aanvoer van extra mest niet nodig achten; vooral op grasland komt dat voor. Uit de laatste monitoringen mestmarkt blijkt dat de afgelopen jaren ongeveer 10 mln. kg van de potentieel beschikbare plaatsingsruimte niet werd benut. Bovendien wordt een deel van de plaatsingsruimte ingenomen door kunstmestfosfaat en overige organische meststoffen. Dat was de laatste jaren ongeveer 20 mln. kg fosfaat (De Koeijer et al., 2012). De hoeveelheid kunstmestfosfaat neemt wel af maar zal niet snel gelijk aan nul worden. Voor fosfaat uit dierlijke mest is er dan vanaf 2013 maximaal 120 à 125 mln. kg fosfaat aan plaatsingsruimte beschikbaar van de totaal beschikbare plaatsingsruimte van 140 mln. kg.

Extra mestverwerking kan de druk van hoge afvoerprijzen verminderen en de vraag naar en afzetmogelijkheden van mest(verwerkings)producten, ook naar het buitenland, een extra stimulans geven. Bij de geschiedenis van de afzet van pluimveemest is dat al gebleken: de afvoerprijzen zijn afgenomen na in gebruik name van DEP-centrale (Duurzame Energieproductie Pluimveehouderij) bij Moerdijk. De onzekerheid in het evenwicht tussen mestproductie en mestafzetmogelijkheden neemt met extra mestverwerking af.

5.6 Ammoniak

5.6.1 Ontwikkeling ammoniakemissie

In 1999 was de ammoniakemissie gehalveerd ten opzichte van 1990 (163 kiloton ammoniak versus 333 kiloton ammoniak). Deze vermindering kwam voornamelijk door het emissiearm toedienen van dierlijke mest en door vermindering van het aantal dieren. Bij rundvee (75% vermindering van de emissie) ging de afname van de ammoniakemissie die eerste 10 jaar sneller dan bij varkens en pluimvee (ruim 50% respectievelijk ruim 15% vermindering). In 2009 was nog een derde (108 kiloton) over van de ammoniakemissie van 1990, wat vooral was te danken aan afgenomen ammoniakemissie bij het toedienen van dierlijke mest op bouw- en grasland en meer export en verwerking van vooral pluimveemest (Compendium, 2013). De winst zat in dat tweede decennium meer bij varkens en pluimvee dan bij rundvee. Zo kwam de afname van de emissie uit stal en opslag bij varkens en pluimvee beter van de grond dan bij rundvee en verminderde de emissie bij het toedienen van varkens- en pluimveemest na 1999 sneller dan bij rundveemest. In 2011 was de emissie van ammoniak uit de landbouw gedaald naar 100 kiloton ammoniak, waarvan 10 kiloton (een kwart minder dan in 1990) uit kunstmest. Samen met de ammoniakemissie uit niet-landbouwbronnen werd in 2011 in Nederland 117 kiloton ammoniak uitgestoten, 11 kiloton minder dan het plafond van de Europese National Emission Ceiling-richtlijn (NEC) van 128 kiloton (Van Bruggen et al., in voorbereiding). Dat plafond is nog steeds ongewijzigd maar voor de nabije toekomst zal er een aanpassing van dit plafond komen, vermoedelijk naar 100 kiloton.

5

Niet meer toestaan van de sleepvoetbemester

Sinds 2012 mogen op zand en löss sleepvoetbemers niet meer worden toegepast. Sleepvoetbemers leggen de mest in stroken tussen het gras waardoor een hogere emissie optreedt dan wanneer de mest in sleufjes in de grond wordt gebracht zoals bij zodenbemesten. Daarnaast wordt door de NVWA strenger op een goede uitvoering van het werk toegezien. Per 1 januari 2014 mogen sleepvoetbemers ook op veen en klei niet meer worden toegepast met het oog op een verdere beperking (10 mln. kg) van de ammoniakemissie in het kader van de Programmatisch Aanpak Stikstof (PAS). Op nat zand en op klei en veen verwachten zowel de NVWA als de praktijk knelpunten (Nieuwenhuis, 2012, *Boerderij Vandaag*, 2012b, Van den Ham et al., 2011b). Het zijn dezelfde knelpunten als die in de jaren tachtig werden genoemd voor de mogelijkheden van traditionele injectie, zoals schade aan de bodem en geen goed resultaat van het werk mogelijk zoals sleufjes die open blijven staan. Die knelpunten hebben er toen toe geleid dat alternatieven werden toegestaan waaronder de sleepvoetbemester (*Boerderij Vandaag* 2012, Wadman, 1988). Een minder goede uitvoering van het werk kan, gezien het verscherpt toezicht op de kwaliteit van het werk, leiden tot meer processen-verbaal.

5.6.2 Emissiearme huisvesting

Emissiearme huisvesting varkens en pluimvee

Het *Besluit Huisvesting* (in werking in 2008) en het aanvullende gedoogbeleid verwoord in het *Actieplan Ammoniak en Veehouderij* (in werking in 2010) (VROM, 2009), beogen de ammoniakemissie uit stallen fors te verminderen.

Bijna de helft van de bedrijven met leghennen had in 2012 traditionele (niet-emissiearme) huisvesting, maar het aandeel dieren op deze bedrijven is relatief gering (14%). Twee derde van de leghennen bevindt zich op bedrijven met uitsluitend emissiearme huisvesting. Het aandeel vleeskuikens in emissiearme stallen nam toe van 37% in 2010 naar 68% in 2012 (Van Bruggen, 2012).

Emissiearme huisvesting van varkens komt vooral tot stand door het installeren van luchtwassers. Het aandeel vleesvarkens met emissiearme huisvesting nam toe van 50% (2010) naar ruim 60% (2012). Grote bedrijven (meer dan 2000 varkens of meer dan 750 fokzeugen) moesten vanaf eind oktober 2007 aan de IPPC-richtlijn voldoen (emissie reguleren via een integrale vergunning). Middelgrote varkensbedrijven (250 tot 2000 vleesvarkens of 100 tot 750 zeugen) moeten op 1 januari 2013 aan de emissie-eisen van het *Besluit huisvesting* (in werking sinds 2008) voldoen. Wanneer een bedrijf een techniek toepast die de ammoniakemissie verder beperkt dan wettelijk is vereist, mag de emissie van een traditionele stal hiermee worden gecompenseerd (intern salderen).

Vooraf grotere bedrijven beschikken geheel of gedeeltelijk over emissiearme huisvesting. In 2012 kwam echter op ruim 60% van de bedrijven met vleesvarkens en ruim 40% van de bedrijven met fokzeugen alleen traditionele huisvesting voor. Het aandeel dieren op deze bedrijven is relatief klein en varieert van 22% (zeugen) tot 28% (vleesvarkens) (Van Bruggen, 2012). In het kader van het gedoogbeleid *Actieplan Ammoniak Veehouderij* kunnen ondernemers die hebben aangegeven hun bedrijf op termijn te willen beëindigen, tot 2020 hun traditionele huisvesting houden. Ze moeten dan voor 1 april 2013 emissiebeperkende maatregelen nemen. Het gaat dan om maatregelen als verlaging van het eiwitgehalte in het voer, een andere inrichting van het mestkanaal, toepassing van koeling, veevoer met benzoëzuur en drijvende ballen etcetera. Minder dieren gaan houden behoort ook tot de mogelijke maatregelen. Deze regeling geldt zowel voor varkenshouders als voor pluimveehouders (Infomil, 2013). Van het totaal aantal bedrijven heeft 40% zich aangemeld voor de stoppersregeling, die geldt voor kleine en middelgrote bedrijven (Boerderij Vandaag, 2012a).

Misstanden bij het gebruik van luchtwassers

Handhavingssamenwerking Noord-Brabant constateerde in 2009 dat 40% van de voorgeschreven luchtwassers niet aanwezig was of uit stond en dat nog eens 45% andere tekortkomingen vertoonde. De Inspectie Leefomgeving en Transport constateerde in 2011 bij 72% van de luchtwassers tekortkomingen. Dat werd niet nader

gespecificeerd. Het RIVM berekende dat hierdoor in 2010 mogelijk 2,5 mln. kg meer ammoniak werd uitgestoten dan de tot dan toe vastgestelde 107 mln. kg. Door boven omschreven tekortkomingen wordt naar schatting in werkelijkheid slechts de helft van de potentiële emissiereductie door luchtwassers gerealiseerd (Vonk et al., 2012). Vooral in gebieden met veel varkens betekent dit dat sprake is van een hogere belasting van ammoniak op natuurgebieden dan waarmee bij de vergunningverlening rekening werd gehouden.

Emissiearme huisvesting op rundveebedrijven

Van de ammoniakemissie uit stallen en mestopslagen is 45% afkomstig van rundvee, waarvan 80% van melkkoeken en bijbehorend jongvee. In het Besluit huisvesting blijft traditionele huisvesting van rundvee toegestaan, maar nieuwbouw van een traditionele stal kan alleen in combinatie met weidegang. Emissiearme huisvesting kwam bij melkvee moeizaam van de grond omdat emissiearme stallen niet dierenwelzijnsvriendelijk waren (uitglijden door gladde vloeren). De laatste jaren is het aanbod van emissiearme vloeren in de melkveehouderij sterk toegenomen, waarbij de bezwaren uit een oogpunt van dierenwelzijn grotendeels zijn opgeheven. Mede daardoor is het aandeel emissiearme ligboxen-/loopstallen toegenomen van 1% in 2008 naar 7% in 2012. Samen met de grupstal met drijfmest, waaruit relatief weinig ammoniak vervluchtigt, komt het aandeel emissiearme stallen voor melkvee plus bijbehorend jongvee voor 2012 uit op 10%. Het aandeel melkvee in een emissiearme stal steeg van 5% in 2008 naar 10% in 2012 (Van Bruggen, 2012). Vergeleken met de varkens- en pluimveehouderij is dat bescheiden.

Toch is er op het gebied van vermindering van de stalemissie wel wat bereikt. Ten opzichte van 1990 is de emissie uit stal en opslag in 2011 bij melkvee gedaald met ongeveer een derde. Dat komt deels doordat het aandeel minerale stikstof in mest in 2011 ten opzichte van 1990 was gedaald met 10% (Van Bruggen, 2013). De oorzaak daarvan is een eiwitarmere rantsoen door minder bemesting (eiwitarmere gras) en meer snijmais. Het toepassen van de bex (bedrijfsspecifieke excretie) leidt tot een daling van de ammoniakemissie. De bedrijfsspecifieke excretie leidt tot minder ruw eiwit in het rantsoen, waardoor de mest minder stikstof in de vorm van ammoniak bevat. Vooral vanaf 2008 zien we daardoor ook een lager ureumgehalte in tankmelk (Van den Ham et al., 2011b). De totale N-excretie per koe nam sinds 1990 toe met ruim 10% door meer melk per koe. Het aantal dieren nam vanaf 1990 af met ruim 20% en het aantal stuks bijbehorend jongvee met 30% (Van Bruggen, 2013). Dat leidt ook tot een lagere ammoniakemissie. Van de in de weideperiode geproduceerde mest komt tegenwoordig meer in de stal terecht, vanwege de toename van het in de weideperiode opstallen van melkvee (Reijs et al., 2013).

Emissiefactoren voor melkveestallen

Momenteel geldt in het Besluit huisvesting een maximale emissienorm voor traditionele ligboxenstallen in combinatie met beweiding van 9,5 kg ammoniak per dierplaats per jaar (Van Bruggen, 2012). Nieuw onderzoek heeft aangetoond dat de ammoniakemissie hoger ligt: 12,0 kg per dierplaats bij acht uur weidegang en 13,5 kg bij permanent opstallen (Ogink, 2012). Omdat nog diverse correcties moeten worden uitgevoerd, zijn de consequenties voor de norm in het Besluit huisvesting nog niet duidelijk (Ogink, 2013).

5.7 **Diergezondheid en dierenwelzijn**

5.7.1 **Algemeen**

Per 1 januari 2013 is de Wet dieren in werking getreden, die het algemeen wettelijk kader vormt voor regels met betrekking tot vooral gehouden dieren. Pijlers van de wet zijn de intrinsieke waarde van het dier en een algemene zorgplicht in de omgang van mensen met gehouden dieren. De wet is een bundeling van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWWD), de Diergeneesmiddelenwet, de Wet op de dierenbescherming, de Wet op de uitoefening van de diergeneeskunde 1990 en de Kaderwet diervoeders. Ook onderdelen van de Landbouwwet en de Landbouwkwaliteitswet, zoals regels op het gebied van vleeskeuring en illegale groeibevorderaars, zijn erin opgenomen.

Dierenwelzijn omvat diverse aspecten, zoals voeding, huisvesting en verzorging (ook tijdens transport), gezondheid, mogelijkheden voor natuurlijk gedrag en ingrepen. Deze elementen komen terug in de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij, een samenwerkingsverband tussen overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties dat zich ten doel heeft gesteld een volledig duurzame veehouderij te realiseren in 2023. Het welzijn en de gezondheid van dieren is een van de zes speerpunten. Voor het ministerie van EZ is verduurzaming de kern van het veehouderijbeleid.

5.7.2 **Dierenwelzijn**

Duurzame stallen

De ambitie om eind 2011 5% integraal duurzame stallen te hebben en per eind 2012 6% is ruimschoots bereikt. Het aantal duurzame stallen neemt vooral toe door de wettelijke eisen op het gebied van dierenwelzijn (denk aan groepshuisvesting voor dragende zeugen) en milieu (emissiebeperking). De percentages variëren van 3,5% in de rundveehouderij tot 10% in de varkenshouderij en 17% in de pluimveehouderij (Duurzaamheidlandbouw.nl). De rundveehouderij blijft waarschijnlijk wat achter omdat er geen wetgeving is die verplicht tot nieuwbouw of renovatie.

Couperen van varkensstaarten

Eén van de doelen bij verduurzaming van de veehouderij is het uitbannen van routinematige ingrepen aan de dieren. Dat zal ook bijdragen aan een beter imago van de veehouderij.

Een ingreep die bij varkens nog veelvuldig wordt toegepast is het couperen van de staarten. In 1996 is in het Ingrenbesluit een verbod vastgelegd voor het routinematig couperen van staarten bij varkens, tenzij het risico op een uitbraak van staartbijten te groot is (zie EU-richtlijn 2001/93/EG). In de praktijk besluiten dierenartsen en varkenshouders echter nog vaak tot couperen om problemen te voorkomen. Hierbij wordt het uiteinde van het staartje van jonge biggen met een elektrisch apparaat afgeknipt, waarna het wondje meteen wordt dichtgeschroeid.

Staartschade door staartbijten kan leiden tot lagere productieresultaten, kosten door extra handelingen en dierbehandelingen en secundaire schade aan het karkas door een verhoogde kans op infecties. Zonderland et al. (2011) ramen de schade van staartbijten voor de Nederlandse varkenssector op ruim 8 miljoen euro per jaar, bij een gemiddelde prevalentie van staartschade onder de gespeende biggen en vleesvarkens van 2,12%. Als gestopt wordt met het couperen van staarten zou de prevalentie van staartschade sterk kunnen toenemen. Om dit te voorkomen zijn naar verwachting ingrijpende verbeteringen van het management nodig (onder andere klimaat, afleidingsmateriaal), die de chronische stress verlagen waardoor het afweermechanisme beter gaat functioneren. Dit kan tevens leiden tot een verdere verbetering van dierenwelzijn, diergezondheid en vermindering van het antibioticagebruik.

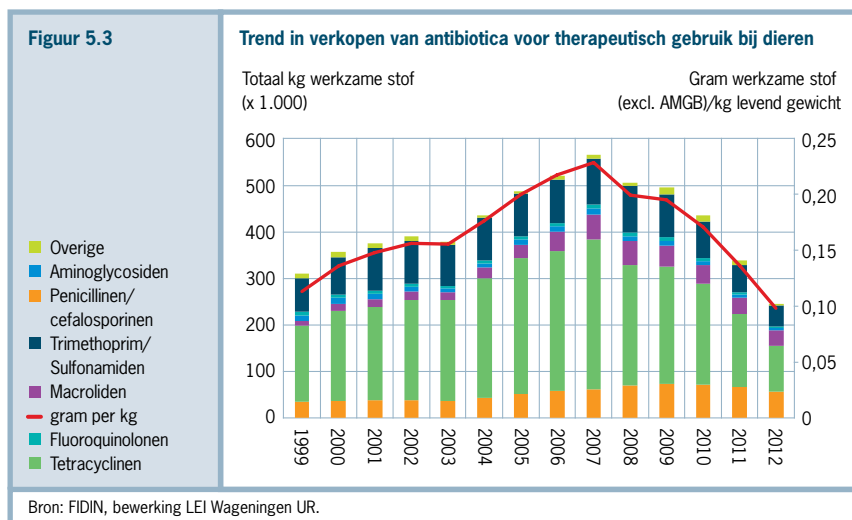
In oktober 2012, 12 jaar na het van kracht worden van het ingrenbesluit, is op initiatief van LTO Nederland en de Dierenbescherming de werkgroep Krulstaart opgericht om oor- en staartbijten in de varkenshouderij aan te pakken. De werkgroep bestaat naast de initiatiefnemers uit vertegenwoordigers van diverse schakels van de varkensvleesketen, dierenartsen, fokkerij, slachterij, diervoederindustrie en overheid. De werkgroep wil op termijn dieren houden zonder ingrepen die noodzakelijk zijn om de schade beperken. In 2013 zal daarvoor een plan worden gepresenteerd.

5.7.3 Antibioticagebruik

De antibioticaresistentie is in Nederland nog heel laag, maar neemt wel toe. Het gevaar voor toenemende resistentie komt in de eerste plaats uit de humane gezondheidszorg, vooral in andere landen. Er zijn nog veel landen waar antibiotica voor mens en dier zonder recept verkrijgbaar zijn. Mensen die reizen naar landen in bijvoorbeeld Afrika of Azië, waar veel meer resistentie is dan in Europa, lopen een grote kans om resistente bacteriën mee terug te nemen. Dat risico is nog veel groter na een ziekenhuisopname in zo'n land. Veterinair antibioticagebruik lijkt nog slechts een beperkte rol te spelen; zelfs de resistente ESBL-bacteriën (Extended Spectrum Beta-Lactamase), die door de

Gezondheidsraad worden gezien als het grootste gevaar uit de veehouderij, zijn in Nederland vooral een ziekenhuisprobleem.

Toch is grootschalig en onzorgvuldig antibioticagebruik in de veehouderij wel degelijk een risicofactor voor de volksgezondheid, die terecht serieuze aandacht heeft gekregen. Humane gezondheid, diergezondheid en het milieu kunnen tenslotte niet los van elkaar worden gezien ('One Health'-benadering). Veehouderijsectoren werken volop aan verbeteringen, ook in het belang van een goede diergezondheid en dierenwelzijn. In de afgelopen jaren is er al veel verbeterd: de hoeveelheid in Nederland verkochte antibiotica voor gebruik bij dieren was in 2012 bijna de helft lager dan in 2009 en is daarmee op een historisch laag niveau gekomen (zie figuur 5.3). De doelstelling van een halvering van de totale verkopen in 2013 ten opzichte van 2009 is dus al nagenoeg bereikt.

In de veehouderij was een praktijk gegroeid met veel gemakkelijk, routinematig antibioticagebruik. Die structurele medicatie is in de afgelopen vijf jaar weer grotendeels verdwenen. Veel bedrijven hebben inmiddels een meer acceptabel niveau van antibioticagebruik gerealiseerd. Toch ligt het gebruik van antibiotica in de meeste veehouderijsectoren nog wel duidelijk hoger dan bij de mens (in Europa). De Nederlandse veehouderij kan de komende jaren verder bijdragen aan het terugdringen van resistentie door het gebruik ook terug te brengen op de minderheid van de veehouderijbedrijven die nu nog veel antibiotica gebruiken. Veel veehouders en dierenartsen zijn ervan doordrongen dat zo min mogelijk en zorgvuldig gebruik van antibiotica belangrijk is, maar communicatie daarover zal nodig blijven. Ook zullen sommige veehouders gebaat zijn bij extra kennis en vaardigheden om de diergezondheid op hun bedrijf te verbeteren, in nauwe samenwerking met de dierenarts en andere adviseurs. De verwachting is dat op

veel bedrijven voldoende verbetering kan worden gerealiseerd door extra aandacht voor preventieve gezondheidszorg, vaccinaties, hygiëne en natuurlijk goede huisvesting en voeding. Daarnaast kan een verdere groei van biologische veehouderij of andere alternatieve houderijsystemen bijdragen aan een vermindering van het antibioticagebruik. De eerste ervaringen van producenten van langzaam groeiende vleeskuikens wijzen op een aanzienlijke vermindering van het antibioticagebruik.

5.7.4 Kippen met uitloop

Met enige regelmaat laait in de pluimveesector een discussie op over uitbraken van vogelgriep door trekvogels, die vooral buiten lopende kippen zouden besmetten. Door een ophokplicht kan dit risico worden verkleind. Zo'n ophokplicht is een complex onderwerp, omdat het niet alleen over diergezondheid gaat, maar ook over economie (verlies van markten), dierenwelzijn (uitloop), volksgezondheid (besmetting van mensen door zieke dieren) en maatschappelijk draagvlak (enerzijds dierenwelzijn en anderzijds 'ruimen' van besmette bedrijven).

Ook in het voorjaar van 2013 wordt gediscussieerd over een ophokplicht. Na twee uitbraken van laag pathogene vogelgriep (LPAI, milde variant) binnen één week stuurt de pluimveesector eind maart een verzoek aan het ministerie van EZ om met spoed voor enkele maanden een ophokplicht in te stellen voor kippen met uitloop. Doel daarvan is maximale preventie om meer uitbraken te voorkomen. Leghennen op uitloopbedrijven hebben een 11 keer grotere kans op een LPAI-besmetting dan andere leghennen, met name door contact met watervogels, zoals wilde eenden (CVI, 2012).

De laatste jaren zijn veel leghennenhouders in Nederland omgeschakeld van kooihuisvesting naar alternatieve houderijsystemen, waardoor het besmettingsrisico is toegenomen. Tabel 5.5 geeft de verdeling over de houderijsystemen in 2012.

Tabel 5.5		Verdeling leghennen over de houderijsystemen, 2012		
Houderijsysteem	Aantal bedrijven	Aantal leghennen (x.1000)	Aantal eieren (x mln)	Aandeel eieren (%)
Scharrel	521	18.514	6.524	64
Uitloop	185	4.456	1.465	14
Biologisch	127	1.439	395	4
Verrijkte kooi/kolonie	100	5.161	1.798	18
Totaal	933	29.570	10.182	100
Bron: PPE (2013).				

Gezondheid en welzijn

Het voordeel van ophokken is dat daarmee uitbraken voorkomen kunnen worden. Iedere uitbraak leidt tot het 'ruimen' van duizenden kippen en mogelijk ondermijning van het maatschappelijk draagvlak voor de pluimveehouderij. Verder is er het risico dat een mild virus zich ontwikkelt tot een gevaarlijker variant, met als gevolg nog veel meer ruiming en mogelijk directe risico's voor de volksgezondheid.

Wetenschappers op het gebied van gezondheid en dierenwelzijn komen tot uiteenlopende conclusies. Er zijn deskundigen die de nadruk leggen op beheersbaarheid en hygiëne en menen dat het op grote schaal buiten houden van dieren grote gezondheidsrisico's met zich mee brengt. Vanuit de biologische landbouw wordt vaak gewezen op robuustheid, met als argument dat de gebruikte rassen sterker zijn dan de gangbare rassen, en daardoor minder vatbaar voor ziektes.

De Commissie van deskundigen vogelgriep concludeerde eind maart 2013 dat een afschermplicht in april, mei en juni naar schatting 29% van de introducties van milde vogelgriep zou kunnen voorkomen (Rijksoverheid, 2012a). Aangezien de afgelopen jaren de helft van de besmettingen plaatsvond op bedrijven zonder uitloop, stelt de commissie dat ook hygiënemaatregelen op die bedrijven van groot belang zijn, om indirect contact tussen gehouden vogels en (ontlasting van) wilde vogels te voorkomen.

Economische belangen

De economische gevolgen van een eventuele ophokplicht zijn niet eenduidig en sterk afhankelijk van de reactie van de handelspartners. De afgelopen jaren sloten diverse landen buiten de EU na een uitbraak van LPAI direct de grenzen voor importen uit Nederland, niet alleen uit de driekilometerzone rond het getroffen bedrijf, maar uit het hele land of een hele provincie. Volgens de geldende handelsafspraken mag een land alleen producten uit de beperkingsgebieden weigeren en niet uit een hele provincie, maar sommige landen houden zich daar niet aan. De schade door het Russische importverbod voor pluimveeproducten uit Gelderland en Flevoland lijkt mee te vallen, omdat er nog wel broedeieren en eendagskuikens uit andere provincies kunnen worden geëxporteerd. Als er echter ook een uitbraak van LPAI in Noord-Brabant zou komen - waar ruim een kwart van het aantal kippen in Nederland wordt gehouden - zou de economische schade kunnen oplopen tot (vele) miljoenen euro's.

Een ophokplicht verkleint de kans op zulke schade, maar kan tegelijk een bedreiging zijn voor de afzet van biologische eieren en vrije uitloop-eieren naar Duitsland. In 2012 werden in totaal 10,2 miljard eieren geproduceerd in Nederland (PPE, 2013), waarvan twee derde werd geëxporteerd in de vorm van consumptie-eieren en eiproducten. Van de tafeleieren gaat meer dan 70% naar Duitsland. In tabel 5.6 is weergegeven om welke economische belangen het gaat.

Tabel 5.6

Bruto productiewaarde en exportwaarde (mln. euro) voor deelsectoren reproductie, pluimveevlees en eieren, 2011

	Bruto productiewaarde	Exportwaarde
Reproductiesector (fokkerij, broederijen, vermeerderingsbedrijven)	300	72 124 broedeieren kuikens
Vleessector (slachterijen, verwerkers)	550	1.310
Eierketen	350	452 189 consumptie-eieren eiprodukten
Totaal	1.200	2.147
Bron: PPE (2012).		

Het ministerie van EZ stelde in april dat het instellen van een ophok- of afschermplicht, waarbij de pluimveeproducten de uitloopstatus behouden, Europees rechtelijk alleen mogelijk is wanneer de overheid dit oplegt en wanneer er een veterinaire noodzaak voor is (EZ, 2013d). EZ oordeelde dat er geen veterinaire noodzaak was en besloot daarom niet tot een ophokplicht.

5.7.5 Welzijn vermarkten

In de pluimveehouderij zijn in het najaar van 2012 op verzoek van Nederlandse retailers gesprekken begonnen over een betaalbare 'kip van morgen' voor de binnenlandse markt, als antwoord van de retail en de pluimveesector op de grote maatschappelijke druk waar de vleeskuikenhouderij mee te maken heeft. Belangrijke items in de discussie over de productiesystemen in de pluimveehouderij zijn dierenwelzijn ('plofkip'), antibioticagebruik en 'megastallen'.

De 'kip van morgen' past in het besluit van het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL) om vanaf 2020 alleen nog duurzaam vlees in te kopen. Een eerste schatting van de brancheorganisatie van pluimveeslachterijen Nepluvi is dat de kostprijs van filet van de 'kip van morgen' maximaal 1,50 euro per kilo hoger zal zijn die van gangbare kipfilet. Daarbij is verondersteld dat de meerkosten van de productie vrijwel volledig moeten worden terugverdiend via de filet (www.boerderij.nl/Pluimveehouderij). PPE geeft aan dat etikettering volgens het sterrensysteem van de Dierenbescherming te beperkt is voor duurzame kip. In het Beter Leven-systeem krijgt een kip alleen een ster als de stal een uitloop heeft, wat minder duurzaam is vanuit het perspectief van milieu (CO₂-emissie, ammoniakemissie). De 'kip van morgen' is het resultaat van een afweging van dierenwelzijn, milieu, dier- en volksgezondheid en economische haalbaarheid voor de consument.

Belangenorganisaties hebben verschillend op het initiatief gereageerd: de Dierenbescherming vindt het positief dat in de pluimveehouderij een beweging ontstaat waarin marktconcepten met aandacht voor dierenwelzijn meer ruimte krijgen, terwijl Wakker Dier ontevreden is en stelt dat één Beter Levenkenmerk-ster voor het dierenwelzijn het absolute minimum is. De supermarkten zullen ook diervriendelijker kip met het Beter Leven kenmerk in de schappen blijven aanbieden zodat de consument een eigen keuze kan maken.

Een vergelijkbaar initiatief is in ontwikkeling voor varkensvlees. Op initiatief van CBL is voorjaar 2013 met verschillende partijen in de varkenshouderijketen het overleg gestart over de eisen die gesteld moeten worden aan het basisassortiment vers varkensvlees.

Structuur land- en tuinbouw

6.1 Bedrijfsstructuur

6.1.1 Aantal bedrijven

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven is tussen 2011 en 2012 met bijna 1.600 afgenomen tot iets minder dan 69.000 (tabel 6.1). Dat komt neer op een daling van 2,2%, wat lager is dan de gemiddelde jaarlijkse afname vanaf de eeuwwisseling (2,9%). Tussen de sectoren bestaan aanzienlijke verschillen. De daling van het aantal bedrijven in de graasdierhouderij (inclusief melkveehouderij) is beperkt, in de overige sectoren is sprake van een forse vermindering. Hoe intensiever en minder grondgebonden de sector is, des te sterker is de daling. De afname in de meest grondgebonden sectoren (akkerbouw en graasdierhouderij) bedroeg tussen 2000 en 2012 bijna een vijfde, tegen een daling van ruim twee vijfde in de tuinbouw en intensieve veehouderij. De sterkste krimp vond overigens plaats bij de gecombineerde bedrijven (bijna 60%), een bevestiging van de specialisatie die samen met de schaalvergroting kenmerkend zijn voor de structurele ontwikkelingen in de land- en tuinbouw vanaf de jaren vijftig.

Tabel 6.1

Land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype ^a, 2000-2012

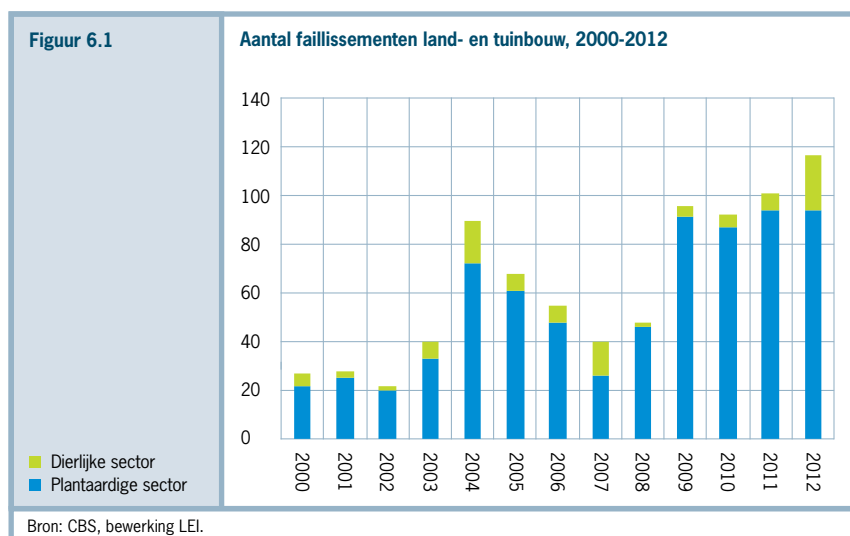
	Aantal bedrijven				Verskil (%) 2011-2012
	2000	2005	2011	2012	
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	8.804	6.644	4.317	4.049	-6,2
Opengrondstuinbouwbedrijven	10.489	8.686	7.362	7.073	-3,9
Akkerbouwbedrijven	14.799	13.060	11.953	12.016	0,5
Melkveebedrijven	23.280	19.713	17.236	16.902	-1,9
Overige graasdierbedrijven	20.208	19.191	18.466	18.477	-0,1
Intensieve veehouderijbedrijven	12.058	9.243	7.446	6.994	-6,1
Gecombineerde bedrijven	7.751	5.213	3.612	3.329	-7,8
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	97.389	81.750	70.392	68.810	-2,2

^a Gebaseerd op de Standaardopbrengst (SO), de opvolger van de Nederlandse grootte-eenheid (nge) als maat voor de economische omvang van agrarische bedrijven.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Over een wat langere periode bezien, verschilt het tempo van afname van het aantal bedrijven in de meer en minder grondgebonden sectoren niet zo veel. Zo is tussen 1980 en 2010 het aantal bedrijven in de meer grondgebonden sectoren met 48% afgenomen, en in de minder grondgebonden sectoren met 55%. De belangrijkste krachten achter de continue daling van het aantal bedrijven zijn de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden, de opvolgingssituatie en (arbeidsbesparende) technische ontwikkelingen. De vrij sterke vermindering van het aantal niet-grondgebonden bedrijven vanaf de eeuwwisseling heeft onder meer te maken met beleid op het gebied van milieu en dierenwelzijn (opkoopregelingen, dierrechten, vereiste investeringen) en de marktontwikkelingen (afzetmogelijkheden en prijzen).

De daling van het aantal bedrijven is in hoofdzaak het gevolg van de min of meer vrijwillige bedrijfsbeëindiging bij generatiewisseling door de matige inkomensperspectieven. Gedwongen beëindiging in de vorm van een faillissement komt nog steeds weinig voor. Vanaf 2000 zijn ruim 800 faillissementen in de land- en tuinbouw uitgesproken, bijna 3% van de totale daling van het aantal bedrijven. De sterke toename van het aantal faillissementen in de gehele Nederlandse economie na het uitbreken van de economische crisis in 200,8 is ook terug te zien in de land- en tuinbouw (figuur 6.1). Veruit de meeste faillissementen worden uitgesproken in de plantaardige sectoren (over de laatste vier jaar circa 90%). Waarschijnlijk zullen dat met name glastuinbouwbedrijven zijn.

6.1.2 Aantal dieren

De rundveestapel is in de periode 2000-2012 met 5% afgenomen (tabel 6.2). Tot 2007 bedroeg de daling circa 8%, vooral als gevolg van een vast landelijk melkquotum en een

Tabel 6.2

Aantal dieren * (1.000 stuks), 2000-2012

	Aantal bedrijven				Verskil (%) 2011-2012
	2000	2005	2011	2012	
Rundvee, totaal	4.069	3.799	3.885	3.879	-0,2
w.v. melkkoeien	1.504	1.433	1.470	1.484	1,0
jongvee melkproductie	1.335	1.154	1.208	1.194	-1,2
vlees- en weidevee	447	382	301	293	-2,7
vleeskalveren	783	829	906	908	0,2
Overige graasdieren	1.601	1.785	1.606	1.572	-2,1
w.v. schapen	1.305	1.361	1.088	1.043	-4,1
geiten	179	292	380	397	4,5
paarden en pony's	117	133	137	132	-3,6
Varkens, totaal	13.118	11.312	12.429	12.234	-1,6
w.v. fokzeugen	1.129	966	978	938	-4,1
biggen	5.102	4.563	5.297	5.180	-2,2
vleesvarkens	6.505	5.504	5.905	5.874	-0,5
Kippen, totaal	104.015	92.914	96.919	95.273	-1,7
w.v. leghennen	32.573	30.513	34.134	32.675	-4,3
vleeskuikens	50.937	44.496	43.912	43.846	-0,2

a Peildatum 1 april.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

stijgende melkproductie per koe. Vanaf 2007 is vooruitlopend op de afschaffing van de quotering in 2015 het melkquotum jaarlijks verruimd met in totaal zo'n 8 à 9%. De gemiddelde melkproductie per koe is in die periode minder snel gestegen, waardoor het aantal melkkoeien vanaf 2007 is toegenomen. Het totaal aantal overige graasdieren is tussen 2000 en 2012 met bijna 2% afgenomen. Tegenover de forse vermindering van het aantal schapen (met een vijfde), stond een ruime verdubbeling van het aantal geiten. De groei werd tussen 2009 en 2010 onderbroken door de uitbraak van Q-koorts en de daarop volgende ruiming van geiten. Tussen mei 2009 en mei 2010 nam hierdoor het aantal geiten met circa 6% af.

De totale varkensstapel is vanaf de eeuwwisseling met 7% gedaald tot ruim 12 mln. stuks in 2012. De twee opkoopregelingen ter vermindering van het mestoverschot (Regeling beëindiging veehouderijtakken) leidden in de periode 2001-2004 tot een inkrimping van 15%. Daarna trad een gedeeltelijk herstel op met in de laatste jaren een vrij stabiel aantal dieren, mede dankzij de begrenzing in de vorm van varkensrechten. Het totaal aantal kippen is tussen 2000 en 2012 met 8% afgenomen. De opkoopregelingen maar vooral de vogelpest in 2003 zorgden voor een forse vermindering van het aantal kippen, van ruim 100 mln. tot circa 80 mln. in 2003. Ook in deze sector wordt de omvang van het aantal dieren begrensd door dierrechten (pluimveerechten).

6.1.3 Ruimtelijke inpassing grootschalige veehouderij

Nu de reconstructie van de zandgebieden definitief van de baan is - de Reconstructiewet zandgebieden wordt medio 2013 ingetrokken - is het de vraag hoe het verder moet met de inpassing van de (grootschalige) ontwikkeling van de intensieve veehouderij. De Reconstructiewet zandgebieden uit 2002 had immers onder meer als doel de groei van intensieve veehouderijbedrijven mogelijk te maken door het aanwijzen van landbouwonwikkelingsgebieden (LOG's). Mede door de grote maatschappelijke weerstand tegen grote en intensieve veehouderijbedrijven, is de reconstructie van de zandgebieden veel minder van de grond gekomen dan beoogd.

Noord-Brabant streeft nu naar de 'ontwikkeling van een moderne, zorgvuldige veehouderij', een aanpak die navolging krijgt in Overijssel en Gelderland.

Ontwikkelruimte voor duurzame groei intensieve veehouderij in Noord-Brabant ...

Nadat in het decentralisatieakkoord uit september 2011 Rijk en provincies overeengekomen waren dat de reconstructie van de zandgebieden geen taak meer is van de Rijksoverheid, besloot Noord-Brabant in maart 2012 om op termijn de reconstructieplannen in te trekken (ELI, 2012). Het reconstructiebeleid van de provincie is ondergebracht in onder meer de Verordening Ruimte (ibidem).

De discussie over de inpassing van de veehouderij leidde tot het Verbond van Den Bosch, een alliantie waarin partijen betrokken bij de vleesproductieketen samen werken aan verduurzaming. De basis voor deze alliantie is gelegd met het advies van de Commissie-Van Doorn, die in september 2011 een stappenplan presenteerde voor de verduurzaming van de gangbare veehouderij in Brabant op basis van een integrale, ketenbrede aanpak (Commissie-Van Doorn, 2011). Een van de pijlers daarvoor is, naast een gecoördineerde ketenaanpak en het sluiten van belangrijke grondstofkringlopen, de lokale inpasbaarheid.

In aanvulling op de acties die voortvloeien uit het advies van de Commissie-Van Doorn, heeft de provincie de denklijn 'Ontwikkelruimte moet je verdienen en is niet onbegrensd' opgesteld (Provincie Noord-Brabant, 2013). Deze denklijn is in maart 2013 door Provinciale Staten aangenomen. Vanuit de gedachte dat het strikt toepassen van bouwblokgroottes de duurzame ontwikkeling van de veehouderij in de weg kan staan, is het idee ontstaan van 'ontwikkelruimte'. Veehouders die willen uitbreiden, kunnen dat alleen als ze extra maatregelen nemen op het gebied van volksgezondheid, dierenwelzijn, diergezondheid, natuur en milieu. De - te ontwikkelen - Brabantse Zorgvuldigheidsscore Veehouderij (BZV) moet gaan fungeren als objectieve maatlat voor het meten van deze verduurzaming. Op termijn maakt de BZV de huidige zonering uit de Reconstructiewet overbodig (Provincie Noord-Brabant, 2013). De huidige bouwblokgroottes voor de intensieve veehouderij blijven wel gehandhaafd, uitbreiding boven deze bouwblokgroottes 'is alleen mogelijk in bijzondere situaties in het spoor van de BZV' (Provincie Noord-

Brabant, 2013:14). Voor de melkveehouderij wordt een maximum bouwblok opgenomen in de Verordening Ruimte van 1,5 ha, voerplaten niet meegerekend.

... en andere reconstructieprovincies

Een vergelijkbaar proces voltrekt zich in Gelderland en Overijssel. Anticiperend op het wegvallen van de Reconstructiewet, wil Gelderland elementen uit de reconstructiezonering opnemen in de nieuwe omgevingsvisie en -verordening. De Gelderse visie is dat 'extra ontwikkelingsruimte wordt geboden aan die bedrijven die extra verduurzamingsmaatregelen treffen' (Provincie Gelderland, 2012:9). Bedrijven die kunnen aantonen dat hun uitbreiding ruimtelijk aanvaardbaar is, bijdraagt aan de verbetering van het dierenwelzijn, aan de vermindering van de milieubelasting en aan verbetering van de volksgezondheid, kunnen in aanmerking komen voor een groter bouwblok dan de 1 hectare die nu is toegestaan in verwevingsgebieden en de 1,5 hectare in LOG's. Hoe dit getoetst gaat worden, moet nog nader worden ingevuld. Nieuwvestiging buiten LOG's blijft verboden.

Voor melkveebedrijven die doorgroeien naar een omvang van meer dan twee arbeidskrachten, wil de provincie Gelderland de eis van grondgebondenheid opleggen. 'Het ontstaan van zeer grote melkveehouderijbedrijven die hun ruwvoer over grote afstanden moeten aanvoeren en de mest weer moeten afvoeren achten wij echter niet duurzaam (Provincie Gelderland, 2012: 6)'. Het bedrijf moet binnen een beperkte afstand beschikken over voldoende cultuurgrond om in de ruwvoerbehoefte van de veestapel te kunnen voorzien. Hoe dit begrip juridisch vormgegeven zal worden is nog niet duidelijk. Medio mei wordt besloten over de Omgevingsvisie 2013.

In Overijssel wil de provincie eveneens inzetten op het bieden van ontwikkelingsruimte aan veehouderijbedrijven, niet alleen in LOG's maar ook daarbuiten. In deze 'Sturen op kwaliteit'-aanpak, is er niet op voorhand een maximale omvang van de veehouderijbedrijven. Op zogenaamde duurzame locaties dient de ontwikkeling van de intensieve veehouderij - in lijn met de Omgevingsvisie - gepaard te gaan met het behoud en de versterking van de ruimtelijke kwaliteit (Provincie Overijssel, 2012a). De zonering uit de reconstructie kan daarbij komen te vervallen. Het debat over deze visie vindt in de zomer van 2013 plaats (Provincie Overijssel, 2012b).

In de provincies Utrecht en Limburg wordt vooralsnog vastgehouden aan de bestaande reconstructieplannen. Wel is in Limburg onderzocht welke alternatieven er zijn voor zonering van de intensieve veehouderij (Runia en Maronier, 2013). Of dit zal leiden tot aanpassingen in de ruimtelijke plannen voor Limburg moet worden afgewacht.

6.1.4 Biologische landbouw

Aan de groei van het aantal gecertificeerde biologische landbouwbedrijven - met 2,7% per jaar tussen 2008 en 2011 - kwam in 2012 een einde (tabel 6.3). Per saldo bleef het aantal

Tabel 6.3		Biologische land- en tuinbouw, 2000-2011					
	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Aantal gecertificeerde bedrijven	1.121	1.377	1.395	1.413	1.462	1.511	1.509
Areaal gecertificeerd (1.000 ha)	33,0	48,8	50,4	51,9	53,9	55,2	58,1
Aandeel in areaal cultuurgrond (%)	1,7	2,5	2,6	2,7	2,9	3,0	3,2
Bron: Stichting SKAL, bewerking LEI.							

bedrijven in dat jaar vrijwel gelijk: 49 bedrijven traden toe tot de biologische sector en 51 biologische bedrijven zijn beëindigd. Van het totaal aantal landbouwbedrijven in Nederland produceert 2,2% op biologische wijze.

Het biologisch areaal is in 2012 met 2.900 ha gegroeid (5,3%) tot ruim 58.000 ha, ruim 3% van het totale areaal cultuurgrond (tabel 6.3). De toename van het areaal vond plaats in de provincies Drenthe, Flevoland, Utrecht en Zeeland. In Groningen, Noord-Holland, Noord-Brabant en Limburg nam het areaal af. Drenthe is nu de provincie met de grootste oppervlakte biologische landbouw, gevolgd door Flevoland.

Zo'n drie kwart van het biologische areaal bestaat uit grasland en groenvoeder- gewassen. Op de bedrijven worden 51 duizend runderen, 60 duizend varkens, 20 duizend schapen, 26 duizend geiten en 2,2 miljoen kippen biologisch gehouden. In de veestapels variëren de aandelen van 0,5% voor varkens tot ruim 7% bij melkgeiten. Ten opzichte van 2011 is de biologische veehouderij over de gehele linie gegroeid. Vooral het aantal biologisch gehouden kippen is met 20% toegenomen. Bij de geiten (vooral melkgeiten), runderen (vooral melkvee) en de varkens bedroeg de toename tussen 1 april 2011 en 1 april 2012 per diersoort 4 tot 5%. Bij de teelt van gewassen daalde het biologisch areaal voor de akkerbouw met ruim 1%. Het biologisch areaal tuinbouw open grond en tuinbouw onder glas steeg echter met respectievelijk 3% en 8% (CBS, 2013).

6.2 Arbeid

6.2.1 Werkgelegenheid

De werkgelegenheid in de primaire land- en tuinbouw - uitgedrukt in het aantal regelmatig werkzame arbeidskrachten - is vanaf de eeuwwisseling met 30% gedaald, van 281.000 in het jaar 2000 tot 198.000 in 2012. In deze periode is het aantal gezinsarbeidskrachten per saldo vrijwel evenveel afgenomen als het aantal vaste medewerkers, waardoor het aandeel van deze laatste groep op het totaal aantal regelmatig werkzame arbeidskrachten constant is gebleven op 30%. De inkrimping van het vaste personeel is voor een deel gecompenseerd door een toename van de flexibele

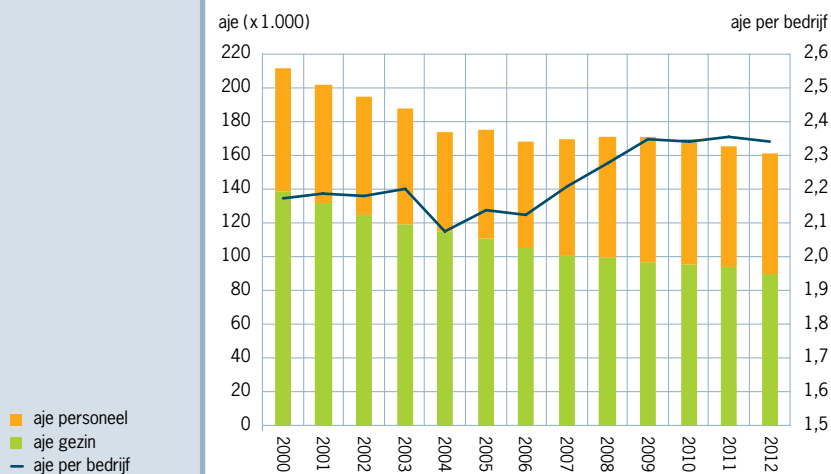
arbeid. Vooral in de tuinbouw wordt naast gezinsleden en vaste medewerkers een beroep gedaan op tijdelijke krachten, zoals scholieren, huisvrouwen en werknemers uit Midden- en Oost-Europa. Deze kunnen in dienst zijn van de agrarische bedrijven zelf, of worden ingehuurd via derden, meestal uitzendbureaus.

Het arbeidsvolume in de primaire land- en tuinbouw - de werkgelegenheid uitgedrukt in voltijdbanen - is afgenomen van 212.000 arbeidsjaren (aje) in 2000 tot 161.000 in 2012 (figuur 6.2), een afname van een kwart. Van deze aje werd 56% geleverd door de bedrijfshoofden en meewerkende gezinsleden, 27% door vaste medewerkers en 17% door personeel met een tijdelijk dienstverband. Zoals hiervoor is aangegeven, neemt het aandeel van het gezin af en stijgt het aandeel van het personeel met een tijdelijk dienstverband. Het aantal arbeidsjaren (aje) van de laatste groep steeg van 15.000 in 2000 (7% van het totaal aantal aje) tot 27.000 in 2012 (17% van het totaal). Het arbeidsvolume van tijdelijk personeel is overigens een raming, gebaseerd op de opgave in de landbouwtelling van het totale aantal werkdagen.

De benodigde arbeid per bedrijf neemt enerzijds toe door de groei van de bedrijfsomvang en daalt anderzijds door toename van de arbeidsproductiviteit. Het eerste effect is wat groter, waardoor over een langere periode bezien de gemiddelde arbeidsbezetting (aje) per bedrijf geleidelijk is gestegen, van 1,9 begin jaren negentig tot 2,3 aje per bedrijf de laatste jaren (figuur 6.2).

Figuur 6.2

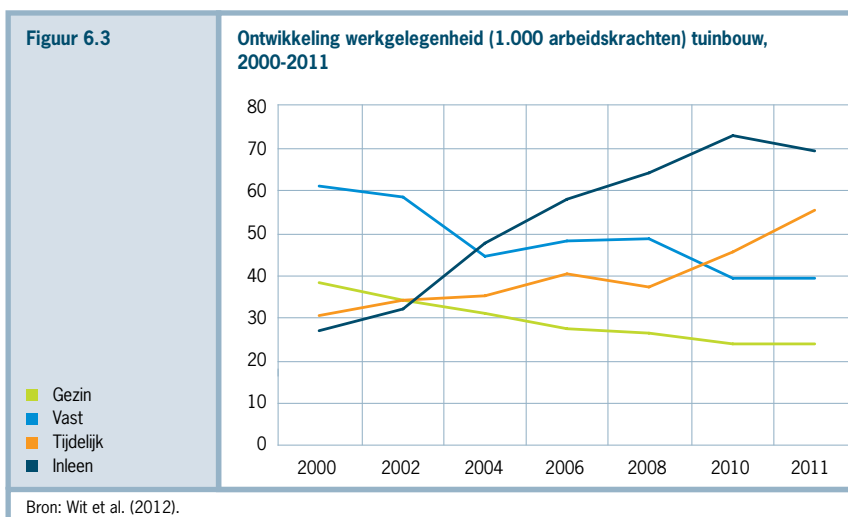
Arbeidsvolume (aje) en arbeidsbezetting (aje per bedrijf), 2000-2012

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Groei werkgelegenheid tuinbouw

De totale werkgelegenheid in de tuinbouwketen - bedrijven in de primaire sector, groot- en detailhandel en de groenvoorzieners (hoveniers) - in aantallen personen inclusief uitzendkrachten, groeide in 2011 met 1,5% tot bijna 400.000 mensen (De Wit et al., 2012a). De werkgelegenheid in de primaire sector (opengrondsteelten en glastuinbouw) is in 2011 met 3% gestegen tot 188.000 mensen. Vanaf de eeuwwisseling is de werkgelegenheid in de primaire sector met een vijfde toegenomen, een groei die geheel voor rekening komt van de open teelten. Inmiddels is deze sector de glastuinbouw gepasseerd als grootste werkgever. In 2011 waren bijna 100.000 personen werkzaam in de open teelten, tegen 90.000 in de glastuinbouw.

Sinds 2000 is het aantal flexibele arbeidskrachten (uitzendkrachten en tijdelijke contracten) in de primaire sector meer dan verdubbeld, waardoor het aandeel van deze arbeidskrachten is gestegen van 37% tot 66%. Het aantal werkzame personen met een vast dienstverband daalde in dezelfde periode met 35% (figuur 6.3). Hierbij moet worden opgemerkt dat de vaste arbeidskrachten veelal volledige, jaarrond banen hebben, terwijl de inzet van flexibele arbeidskrachten met name in opengrondsectoren beperkt is tot de piekperiode.

6.2.2 Arbeidsomstandigheden

Ziekteverzuim loopt op

Het ziekteverzuim in de agrarische- en groensector is tussen 2008 en 2012 gestegen van 3,3% tot 3,8% (tabel 6.4) volgens gegevens van Stigas, een adviesorganisatie voor

Tabel 6.4

Ontwikkeling ziekteverzuim (%) ^a, 2008-2012

	2008	2009	2010	2011	2012
Land- en tuinbouw ^b naar bron					
Stigas	3,3	3,5	3,7	3,8	3,8
CBS	2,3	2,7	2,6	3,0	2,8
Nederland, totaal (CBS)	4,1	4,1	4,2	4,2	4,0

a Inclusief verzuim na een jaar ziekte;

b inclusief agrarische dienstverlening en bosbouw.

Bron: CBS en Stigas.

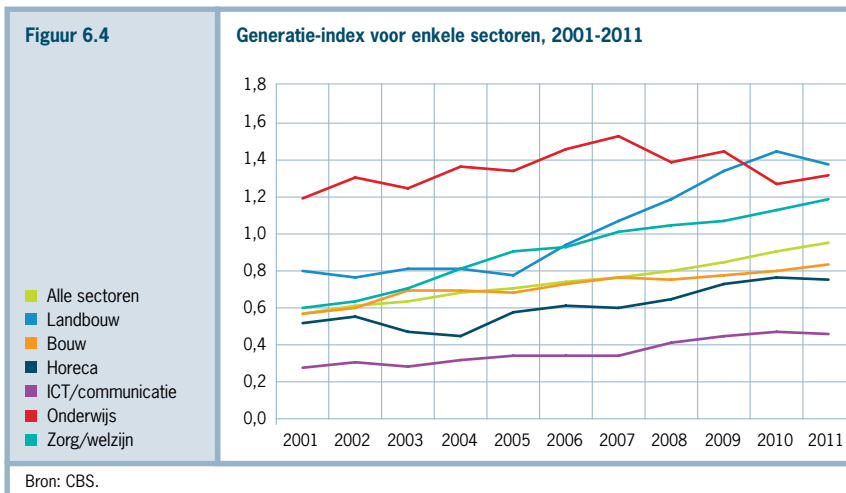
werkgevers en werknemers in de agrarische en groene sectoren over gezond en veilig werken (De Rooij en De Graaff, 2012). Voor een vergelijking met andere sectoren zijn in tabel 6.4 ook de CBS-cijfers over het ziekteverzuim in de landbouw, bosbouw en visserij en in alle sectoren van de Nederlandse economie opgenomen. Het ziekteverzuim in de agrarische sector is weliswaar in de afgelopen jaren licht gestegen, maar het ligt nog altijd ruim onder het Nederlands gemiddelde. De agrarische sector behoort dan ook tot de sectoren met het laagste ziekteverzuim. De Stigas- en CBS-cijfers voor de land- en tuinbouw komen niet overeen omdat ze betrekking hebben op verschillende populaties.

Binnen de land- en tuinbouw ligt het ziekteverzuim het hoogst op de glastuinbouw- en paddenstoelbedrijven (4 à 5%) en het laagst op de fruitteeltbedrijven (1,5%). De stijging van het ziekteverzuim in bepaalde sectoren hangt samen met de groei van de bedrijfsomvang (meer vreemd personeel). Hoe groter het bedrijf, hoe hoger het verzuim, zo is het landelijke beeld.

Ook de leeftijd van de werknemers speelt een rol in het ziekteverzuim. Volgens Stigas nam de ziekteduur tussen 2010 en 2011 in bijna alle leeftijdscategorieën toe, maar hoe ouder hoe groter de toename. Oudere werknemers hebben in 2011 meer problemen gehad om weer te beginnen met werken. Dit komt mogelijk niet alleen door de leeftijd, maar ook door het feit dat de eigen werkgever minder mogelijkheden heeft om aangepast werk aan te bieden aan deze werknemers. Bovendien is het vinden van werk bij een andere werkgever moeilijker geworden (De Rooij en De Graaff, 2012). Volgens Stigas verdient deze constatering aandacht, gelet op de vergrijzing.

Toenemende vergrijzing

De vergrijzing in de agrarische sector, die sterker is dan in andere sectoren, is duidelijk te zien wanneer de generatie-index van de land- en bosbouw en visserij naast andere sectoren wordt gezet (figuur 6.4). Deze index geeft de verhouding van het aantal 50- tot 60-jarigen in de werkzame beroepsbevolking ten opzichte van het aantal 30- tot 40-jarigen in de werkzame beroepsbevolking. Bij een index van 1 zijn beide groepen in evenwicht. Wanneer de verhouding groter is dan 1, dan zijn de 50- tot 60-jarigen in de meerderheid. De score van de agrarische sector is sterk opgelopen in de periode

2005-2010 en sinds 2010 heeft deze sector de hoogste score. Desondanks heeft de arbeidscampagne *It's Alive*, die voorheen gefinancierd werd door het Productschap Tuinbouw, geen private doorstart gekregen in 2013 (Vakblad voor de Bloemisterij, 2013).

Huisvesting arbeidsmigranten

De land- en tuinbouw kan niet zonder buitenlandse tijdelijke krachten. De Tijdelijke Tweede Kamercommissie 'Lessen uit recente arbeidsmigratie' heeft in 2011 onderzoek gedaan naar deze groep. Een van de belangrijkste conclusies was dat de huisvestingssituatie van deze groep tijdelijke werknemers verbeterd dient te worden. Met de ondertekening begin 2012 van de 'Nationale verklaring tijdelijke huisvesting EU-arbeidsmigranten' is hiermee een begin gemaakt. Er zijn echter door de aangewezen 9 regio's tot op heden (begin 2012) te weinig concrete afspraken gemaakt om tot meer en betere huisvesting voor arbeidsmigranten te komen (WR, 2013). Uiterlijk in juni 2013 wil de minister van Wonen en Rijksdienst dat er concrete afspraken zijn gemaakt over: het bepalen van de regionale opgave (toename aantal bedden/vervangende huisvesting), zorgen voor een evenwichtige verdeling van de huisvestingsopgave, bindende afspraken over wie doet wat tussen gemeenten, werkgevers en huisvesters en als laatste, het tempo waarmee de veranderingen worden gerealiseerd. Hoewel in de diverse regio's wel meer wordt samengewerkt, is het de vraag of een en ander gehaald gaat worden. Dit zijn veelal taai dossiers waarbij veel partijen betrokken zijn. De economische situatie maakt partijen ook onzeker over de investeringen op dit gebied.

6.3 Grond

6.3.1 Acreaal

Het totaal agrarisch areaal cultuurgrond in gebruik bij de geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven is in het afgelopen jaar met bijna 17.000 ha (-0,9%) gedaald tot 1,84 mln. ha (tabel 6.5). Dat ging in hoofdzaak ten koste van het areaal akkerbouw. Ook het areaal tuinbouw (open grond en onder glas) kromp, terwijl het areaal grasland en voedergrassen ongewijzigd is gebleven. De grootste verandering in het grondgebruik vanaf de eeuwwisseling is de afname van het areaal bouwland met 114.000 ha tot 521.000 ha in 2012, een daling van 18%. Met uitzondering van de groenten is het areaal van de belangrijkste gewasgroepen in de akkerbouw afgenomen. Hiermee kwam een eind aan de toename van het areaal akkerbouwgewassen. Tussen 1980 en 2000 groeide het areaal akkerbouw met circa 70.000 ha, mede als gevolg van de ruimte die ontstond voor de teelt van marktbaar gewassen in de beginperiode van de productiebeperking in de melkveehouderij.

Van het totaal areaal cultuurgrond is nu 54% in gebruik als grasland (blijvend, tijdelijk en natuurlijk grasland), 13% voor groenvoedergrassen, 28% voor overig bouwland, 5% voor opengrondstuinbouw en 0,5% voor glastuinbouw.

Tabel 6.5 Agrarisch grondgebruik ^a (1.000 ha) , 2000-2012

	Areaal				Verschil (%) 2011-2012
	2000	2005	2011	2012	
Grasland en voedergrassen	1.249,5	1.241,7	1.224,5	1.224,5	0,0
w.v. grasland	1.036,7	1.000,0	988,3	986,5	-0,2
snijmais	205,3	235,1	229,6	231,8	0,9
Akkerbouw	634,4	604,1	535,0	520,8	-2,7
w.v. granen	225,7	223,3	213,8	209,0	-2,3
aardappelen	180,2	155,8	159,7	149,9	-6,1
suikerbieten	110,9	91,3	73,3	72,7	-0,8
overig	117,6	133,7	88,2	89,2	1,1
Tuinbouw open grond	81,1	81,4	88,6	86,4	-2,4
w.v. groenten	22,4	22,4	25,1	24,2	-3,4
fruit	20,6	18,6	19,2	18,8	-2,3
bloembollen	22,5	23,0	24,1	23,5	-2,6
boomkwekerij	12,6	14,6	17,2	17,0	-1,1
Tuinbouw onder glas	10,5	10,5	10,2	10,0	-2,8
w.v. groenten	4,2	4,4	5,0	4,9	-2,5
sierteelt	5,9	5,6	4,7	4,6	-3,2
Cultuurgrond, totaal	1.975,5	1.937,7	1.858,4	1.841,7	-0,9

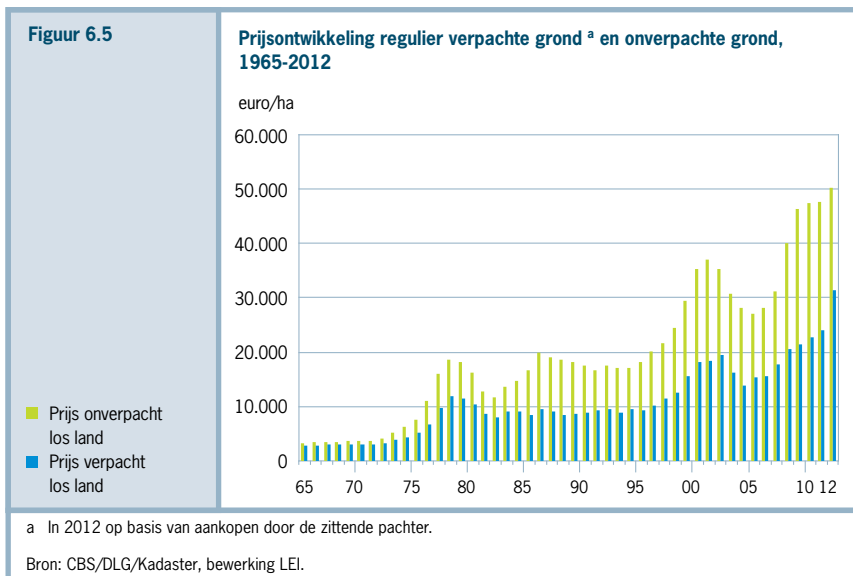
a Peildatum 15 mei.

Bron: CBS-Landbouwtelling.

6.3.2 Grondprijs

Trendmatige ontwikkeling agrarische grondprijs

De agrarische grondprijs is na de forse stijgingen in 2008 en 2009 in de afgelopen jaren nog iets verder toegenomen tot gemiddeld 50.000 euro per ha (figuur 6.5). De stijging van de grondprijs hangt samen met de schaalvergroting in de grondgebonden landbouw. Schaalvergroting blijkt in deze sector bij benadering parallel te lopen met uitbreiding van het bedrijfsareaal. De areaalvergroting verloopt trendmatig en in het verlengde daarvan de vrije waarde van landbouwgronden. Zonder schaalvergroting zou de prijs van onverpachte landbouwgrond mogelijk slechts de helft zijn van de huidige prijs. De verklaring hiervan is dat de opbrengstwaarde van extra grond voor bedrijven met groeiambities bij benadering tweemaal zo hoog is als de gemiddelde opbrengstwaarde van grond. In de grondgebonden landbouw zijn technische ontwikkelingen vaak alleen rendabel toepasbaar bij een grotere bedrijfsomvang (schaal).

Tijdelijk doorschieten agrarische grondprijs

Er zijn tijdelijk afwijkingen van de trendmatige ontwikkeling van de vrije grondprijs als gevolg van het doorschieten van die prijs, doorgaans gevolgd door een vergelijkbare daling. Doorschieten betekent dat de grondprijs tijdelijk boven zijn 'evenwichtswaarde' uitstijgt, waarna een correctie optreedt. Een dergelijke cyclus, waarin begrippen als verkopers- en kopersmarkt een belangrijke rol spelen, duurt doorgaans rond de tien jaar

en heeft zich in het verleden meermalen voorgedaan. De laatste keer tussen 1995 en 2005. De stijging van de grondprijs in de periode 2006-2012 tot 50.000 euro per ha houdt mede verband met de daling van de prijs van het melkquotum en de 'overloop' daarvan in de grondprijs als gevolg van de voorgenomen afschaffing van de melkquotering in 2015.

Koopprijs regulier verpachte gronden

In 2012 kochten zittende pachters voor gemiddeld 31.500 euro per ha de door hen regulier gepachte grond aan. Dit is 63% van de prijs van onverpachte grond, die in hetzelfde jaar 50.000 euro per ha bedroeg. De spreiding van door de zittende pachter betaalde prijzen voor de door hem regulier gepachte gronden is aanzienlijk. Enerzijds is dit het gevolg van de grote regionale prijsverschillen van onverpachte gronden en daarmee ook van verpachte gronden (de prijs van onverpachte grond is immers leidend voor die van verpachte grond). Anderzijds is de prijs afhankelijk van de door koper (en verkoper) ingeschatte resterende looptijd van de reguliere pachtovereenkomst. Is die looptijd onbepaald, dan is de prijs relatief laag. Als de zittende pachter op leeftijd is en geen opvolger heeft, mag een relatief korte resterende looptijd worden verwacht, en zal de prijs in verpachte staat oplopen richting de prijs in onverpachte staat.

Beleggen in grond

De prijs van landbouwgronden is gestegen ondanks de economische crisis. Dit maakt dat beleggers eerder dan voorheen een belegging in landbouwgronden overwegen. De vraag is welke risico's daaraan zijn verbonden. Het rendement van een belegging in landbouwgrond is opgebouwd uit ten minste drie componenten: netto-opbrengsten uit pacht of uit eigen bedrijfsvoering, waardeverandering van de grond bij voortgezet gebruik in de landbouw, waardeverandering van de grond bij een bestemmingswijziging. Bij een belegging in regulier verpachte landbouwgrond komt daar nog de waardevermeerdering bij als de grond vrij van pacht valt.

De jaarlijkse netto-opbrengsten van landbouwgrond zijn bescheiden. Als het om reguliere pacht of geliberaliseerde pacht van langer dan 6 jaar gaat, wordt de hoogte van de pachtopbrengsten wettelijk begrensd door het vigerende Pachtprijzenbesluit. Daar drukken voor de verpachter dan nog eigenaarslasten, beheerskosten en belastingverplichtingen op. De in de praktijk ontvangen pachtopbrengsten zijn overigens meestal lager dan genoemde wettelijke hoogst toelaatbare pachtbedragen, omdat lang niet alle verpachters elke verhoging in het verleden hebben doorgevoerd (zie tabel 6.6 en figuur 6.7). De hoogst toelaatbare pachtprijzen per pachtprijsgebied worden ontleend aan wat middelgrote en grotere akkerbouw- en melkveebedrijven de afgelopen vijf jaar gemiddeld met landbouwgrond hebben verdiend. Dat betekent dat ook de netto-opbrengsten per hectare uit eigen bedrijfsvoering aan de lage kant zijn.

Het is aannemelijk dat de schaalvergroting in de landbouw zal doorgaan en de

bepalende factor blijft achter de hoge waarde van grond bij voortgezet agrarisch gebruik. Voorts mag worden aangenomen dat de kans op verstedelijking op termijn weer zal toenemen. Alleen wanneer er voor de uitbreiding van melkveebedrijven in de toekomst dierrechten zouden moeten worden aangeschaft, zal de waardeontwikkeling van de grond stagneren of zelfs negatief kunnen zijn.

6.3.3 Pacht

Pachtnormen 2013

De nieuwe wettelijk hoogst toelaatbare pachtprizen voor los land voor bestaande contracten geven ten opzichte van 2012 zowel stijgingen als dalingen te zien. Met uitzondering van het pacht prijsgebied Veenkoloniën en Oldambt gaat de hoogst toelaatbare pacht prijs in de akkerbouwgebieden fors omlaag, terwijl deze in de belangrijkste melkveegebieden stijgt (tabel 6.6).

Tabel 6.6		Regionormen en veranderpercentages los bouw- en grasland vanaf 1 juli 2013	
Pachtprijsgebied	Hoogst toelaatbare pachtprizen		Veranderpercentage ^b (%)
	Regionorm (euro per hectare) ^a		
Bouwhoek en Hogeland	633		-11
Veenkoloniën en Oldambt	522		9
Noordelijk weidegebied	693		15
Oostelijk veehouderijgebied	573		5
Centraal veehouderijgebied	527		-15
IJsselmeerpolders	786		-28
Westelijk Holland	462		-10
Waterland en Droogmakerijen	373		-4
Hollands/Utrechts weidegebied	722		24
Rivierengebied	823		11
Zuidwestelijk akkerbouwgebied	522		-30
Zuidwest-Brabant	583		-6
Zuidelijk veehouderijgebied	671		6
Zuid-Limburg	751		5

^a Voor pachtcontracten die na september 2007 zijn afgesloten;
^b voor pachtcontracten die voor 1 september 2007 zijn afgesloten.

Bron: Informatienet.

Pachtarealen en pachtprizen

Reguliere pacht en geliberaliseerde pacht langer dan zes jaar vallen onder het Pachtprizenbesluit. Voor die pachtvormen gelden wettelijke hoogst toelaatbare

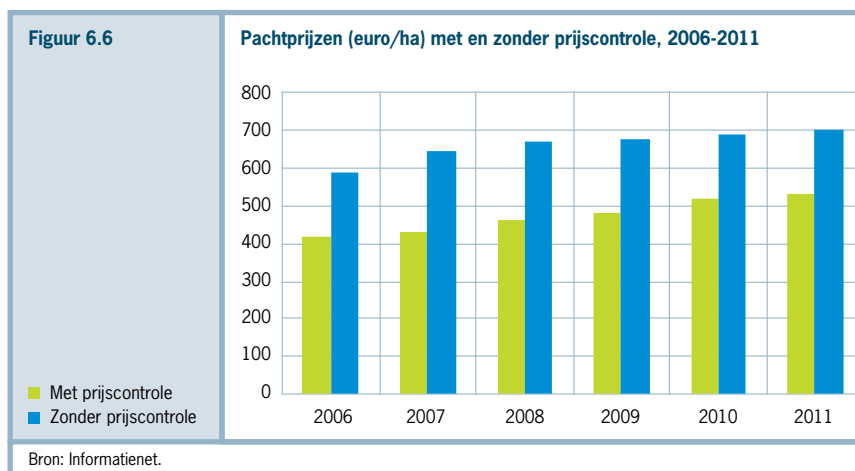
pachtprijzen voor 14 pachtprijsgebieden (prijsbeheersing) zoals weergegeven in tabel 6.6. Voor de overige pachtvormen is er geen prijsregulering, de verpachter en pachter bepalen zelf de prijs. Daarnaast worden in de praktijk veel mondelinge of schriftelijke overeenkomsten afgesloten voor de huur van agrarische grond die niet zijn geregistreerd door de grondkamer. Deze niet-officiële pachtovereenkomsten worden ook wel aangeduid met 'grijze pacht'. De grijze pacht is in tabel 6.7 opgenomen onder pacht zonder prijscontrole.

Tabel 6.7		Ontwikkeling pachtareaal naar prijsregulering, 2008-2012		
		2008	2010	2012
Cultuurgrond, totaal (ha)		1.929.216	1.872.357	1.841.699
Pachtareaal, totaal (ha)		790.281	771.459	749.211
Pachtareaal (%) met prijscontrole		48,3	45,8	44,6
Pachtareaal (%) zonder prijscontrole		51,7	54,2	55,4

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Tussen 2008 en 2012 is het totale areaal pacht met 5,2% afgenomen, iets meer dan de daling van 4,5% voor het totale landbouwareaal. De afname is het gevolg van de vermindering van het pachtareaal met prijscontrole (met 12%); het pachtareaal zonder prijscontrole steeg met 2%.

Pachtprijzen van pachtovereenkomsten zonder prijscontrole zijn 30 tot 40% hoger dan die met prijscontrole (figuur 6.6). De procentuele stijging van de prijs van pacht zonder prijscontrole was in de periode 2006-2011 evenwel gelijk aan die met prijscontrole.

Evaluatie pachtbeleid in gang gezet

Dit voorjaar is het startsein gegeven voor de evaluatie van het pachtrecht. De evaluatie richt zich op de vraag 'welke pachtvormen er nodig zijn in het kader van schaalvergroting, een gezonde bedrijfsstructuur en verantwoord grondgebruik in de agrarische sector', aldus de staatssecretaris van EZ (EZ, 2013c). De evaluatie zal dus niet alleen juridisch van aard zijn, maar juist ook een economische probleemstelling hebben. De kernvraag van evaluatie luidt vooralsnog: zijn de huidige pachtvormen een adequaat financieringsinstrument voor de landbouw?

Verpachters- en pachtersorganisaties hebben de afgelopen periode meer dan eens hun wensen ten aanzien van het pachtbeleid kenbaar gemaakt. Zo is het de verpachters een doorn in het oog dat geliberaliseerde pacht van langer dan zes jaar onder het Pachtprizenbesluit valt (FPG, 2011). Het maakt verpachters terughoudend om dergelijke pachtovereenkomsten aan te gaan, wat ook uit de statistieken blijkt. In 2012 is slechts 3.700 ha via deze pachtvorm gecontracteerd. De meeste verpachters kiezen noodgedwongen voor geliberaliseerde pacht van 6 jaar of korter, omdat bij die vorm de contractvrijheid volledig is. Inmiddels staat de teller voor deze pachtvorm op 55.000 ha.

Als de wettelijke prijsbeheersing (via het Pachtprizenbesluit) die nu geldt voor de geliberaliseerde pacht van langer dan zes jaar zou vervallen, dan zal naar verwachting de animo bij verpachters om landbouwgronden voor langere duur ter beschikking te stellen aanmerkelijk toenemen. Niet het minst omdat langlopende pacht voor verpachters die in box 3 van de inkomstenbelasting over hun belegging in landbouwgronden belasting afdragen, relatief voordelig is. Immers, de Belastingdienst waardeert verpachte grond lager naarmate de looptijd van de overeenkomst toeneemt. Pachters hebben op hun beurt baat bij een pachtvorm die langere tijd zekerheid biedt voor het gebruik van landbouwgronden. De motivatie om prijsbeheersing toe te passen bij reguliere pacht gaat niet of in veel mindere mate op voor geliberaliseerde pacht van langer dan zes jaar. De pacht prijsbeheersing voor reguliere pacht maakt de belangrijkste wettelijke bepalingen van deze pachtvorm - het continuatierecht en de indeplaatsstelling - effectief. Zonder de wettelijke prijsregulering zou een verpachter door een buitensporig hoge pacht te vragen, de pachter dan wel zijn opvolgend kind in feite kunnen dwingen het pachtrecht op te geven. Aangezien geliberaliseerde pacht dergelijke bepalingen niet kent, is prijsbeheersing vanuit dit oogpunt niet noodzakelijk.

Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland (LTO) constateert dat het reguliere pachtareaal zal blijven afnemen ten gunste van het vrije pachtareaal en stelt voor een tussenpachtvorm in het leven te roepen. Dat wil zeggen een vorm met minder pachtersbescherming dan reguliere pacht maar meer dan geliberaliseerde pacht (LTO, 2012). De pachtersbond BLHB wil terug naar de situatie van voor 1995. Dat wil zeggen geen vrije pachtvormen, herinvoering van het voorkeursrecht van koop voor de pachter en pachtnormen op basis van de kwaliteit van de grond en de productieomstandigheden. Daarnaast bepleit de bond een fiscale vrijstelling voor particuliere verpachters en

onderzoek naar de mogelijkheid van invoering van een 'insteekrecht' (vergelijkbaar met sleutelgeld) ter compensatie van de pachtdruk bij nieuwe pachtovereenkomsten, om zo de drempel voor aspirant-verpachters weg te nemen en daarmee de toegang tot de reguliere pacht te vergroten (BLHB, 2012). Het laatste punt is opmerkelijk, aangezien dat de mogelijkheid van een 'uitsteekrecht' met zich meebrengt: pachters worden betaald als ze meewerken aan de beëindiging van hun reguliere pachtovereenkomst.

6.4 Immateriële activa

Op de balans van land- en tuinbouwbedrijven staan niet alleen materiële maar ook immateriële activa (zie §6.5). Het gaat dan vooral om de productierechten (quota) die in EU-verband zijn vastgesteld ter beperking van de productie van melk en van suiker, de dierrechten en de toeslagrechten. Al deze rechten zijn in Nederland onder voorwaarden verhandelbaar; de prijzen van de rechten fluctueren op basis van aanbod en vraag. Voor al deze rechten worden wijzigingen voorbereid die van invloed zijn op de waarde ervan.

De dierrechten zijn in het kader van het mestbeleid (zie §5.5.3) vastgesteld en stellen zowel nationaal als op bedrijfsniveau een maximum aan het totaal aantal te houden varkens en pluimvee. Op basis van de huidige Meststoffenwet eindigen de varkens- en pluimveerechten per 1 januari 2015. Samen met de afschaffing van de melkquotering per april 2015, kan dit de doelen van het Nederlandse mestbeleid ondermijnen en leiden tot een toename van het mestoverschot. Het bedrijfsleven is uitgenodigd met plannen te komen voor voldoende mestverwerkingscapaciteit en voor aanvullende maatregelen om de aan de veehouderij gerelateerde milieudoelen te bereiken. Als dat mislukt, zal de overheid de omvang van de veehouderij begrenzen. Dat kan via mestplaatsingsovereenkomsten, waarbij de mestplaatsingsruimte het maximum van de productie op bedrijfsniveau bepaalt. Een andere optie is om de varkens- en pluimveerechten te handhaven. In dat geval wil de staatssecretaris ook voor rund-/melkvee een rechtenstelsel introduceren.

De toeslagrechten geven recht op het ontvangen van de jaarlijkse bedrijfstoeslag (ontkoppelde inkomenssteun), die door de EU wordt betaald (zie §2.1.2). In beginsel gelden de huidige toeslagrechten tot 2014, waarna ze worden omgevormd naar een gelijke premie per hectare (*flat rate*), die aan het einde van de komende GLB-periode moet worden bereikt (2019-2020). Vanwege de vertraging in de besluitvorming over de hervorming van het GLB (zie §2.1), heeft de Europese Commissie voorgesteld om de nieuwe toeslagrechten pas in 2015 in te laten gaan. In 2014 blijven de oude toeslagrechten gelden, zij het met een lager budget (EZ, 2013b).

Productierechten

Naar verwachting wordt de Europese quotering van melk in 2015 afgeschaft. Of dit ook geldt voor de suikerquotering, zoals de Commissie heeft voorgesteld, is twijfelachtig. Zo

heeft het Europees Parlement ingestemd met het amendement op het voorstel van de Europese Commissie om de huidige suikermarktordening tot en met de oogst 2019 te verlengen.

Voor de melkquotering wordt een 'zachte landing' nagestreefd door het geleidelijk verruimen van de quota. De voortgang hiervan blijkt uit de werkelijke productie in relatie tot de geldende quota en uit de prijs van de quota. Volgens de Commissie blijft de melkproductie in de EU als geheel onder het toegestane quotum en zijn de prijzen van zuivelquota dalend of nihil (EZ, 2012). Samen met een paar andere lidstaten (Denemarken, Ierland, Letland, Luxemburg en Oostenrijk) betaalde Nederland de afgelopen jaren echter superheffing omdat het boven het toegestane quotum uitkomt. Het melkjaar 2012/2013 is hierop overigens een uitzondering: Nederland heeft toen het melkquotum niet volgemolken. Dit is sinds het melkjaar 2005/2006 niet meer voorgekomen. Lidstaten die net als Nederland boven het quotum produceren hebben aangegeven dat aanvullende maatregelen moeten worden getroffen in de aanloop naar de afschaffing van de zuivelquotering. Diverse andere lidstaten hebben gepleit voor verlenging van de quotering.

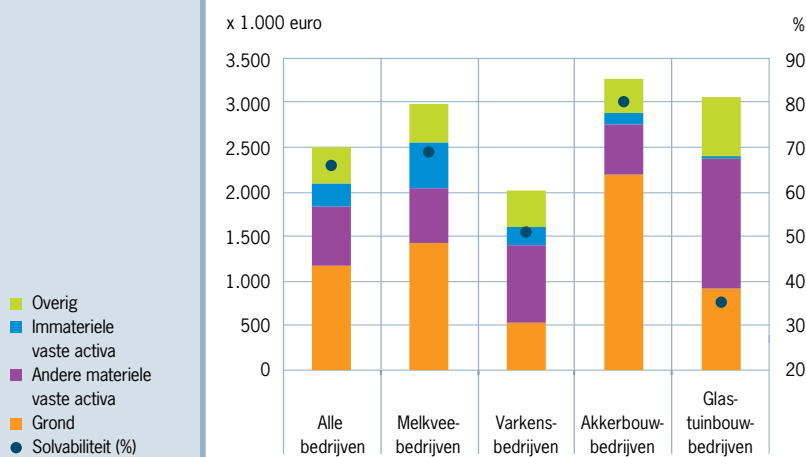
Sinds 2006, toen de afschaffing van de melkquotering al werd aangekondigd, is de prijs voor aankoop van melkquotum in Nederland fors gedaald. In de heffingsperiode 2012/2013 is de trendmatige structuurontwikkeling in de melkveehouderij verder gegaan (Productschap Zuivel, 2013). In deze periode is het aantal quotumhouders met 2,1% afgenomen van 18.528 naar 18.135. In de voorgaande heffingsperiodes was de afname respectievelijk 2,6% in 2011-2012 en 2,5% in 2010-2011. Groei van het aantal bedrijven komt alleen voor bij de categorie bedrijven boven de 800.000 kg (+6%). De bedrijven met een omvang groter dan 2 miljoen kg zijn vooral te vinden in Groningen, Friesland en Noord-Brabant. Door de algemene quotumverruiming van 1% is het quotum in alle provincies toegenomen. Na correctie met de algemene quotumverruiming is er vooral in Zeeland en in mindere mate in Groningen, Drenthe en Noord-Brabant, een procentuele toename van het quotum te constateren. Het aantal transacties voor permanente quotumoverdracht is opnieuw fors afgenomen. Ook het aantal transacties voor de tijdelijke overdracht (lease) is gedaald, maar de totale omvang ervan is gestegen.

6.5 Balans

De gemiddelde waarde van land- en tuinbouwbedrijven bedroeg begin 2012 2,5 mln. euro (figuur 6.7); vijf jaar geleden was dit nog ongeveer 1,8 mln. euro. De toename was vooral te danken aan de groei van de gemiddelde bedrijfsomvang en de hogere waarde van grond. In 2012 lag bijna de helft van de balanswaarde vast in grond. Vijf jaar geleden was dat nog 37%. Destijds maakten immateriële activa, vooral quota, nog 20% van het balanstotaal uit, tegenover minder dan 10% in 2012. Zowel het balanstotaal als de samenstelling ervan verschilt sterk tussen bedrijven en bedrijfstypen.

Figuur 6.7

Gemiddelde balans (euro/bedrijf) land- en tuinbouwbedrijven naar type, 1 januari 2012

Bron: Informatienet.

De akkerbouwbedrijven hebben met een gemiddelde waarde van 3,3 mln. euro het hoogste balanstotaal, dat vooral bepaald wordt door de waarde van de grond (twee derde van de totale waarde). De balanswaarde van zowel melkvee- als glastuinbouwbedrijven komt uit op gemiddeld circa 3 mln. euro. Ook in de melkveehouderij is de grond de grootste balanspost met een aandeel van bijna 50%. De waarde van melkquota op de balans is sinds 2006 gestaag aan het dalen door de aangekondigde afschaffing van het quoteringssysteem in 2015 (Van der Meulen et al., 2012). Met 2 mln. euro is de balanswaarde van varkensbedrijven het laagst. Een belangrijk deel van het kapitaal is daarbij vastgelegd in gebouwen.

Gemiddeld wordt ongeveer twee derde van het balanstotaal gefinancierd met eigen vermogen (figuur 6.8). De grondgebonden bedrijven werken gemiddeld met een grotere inzet van eigen kapitaal dan de niet-grondgebonden bedrijven. De akkerbouwbedrijven hebben met 80% de hoogste solvabiliteit. In de glastuinbouw ligt het percentage met 36% aanmerkelijk lager.

6.6 Bedrijfsopvolging

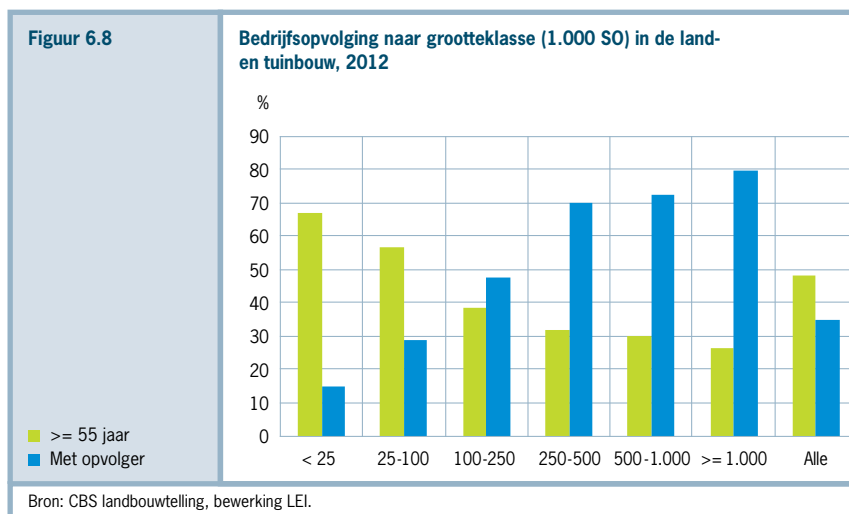
Belangrijke krachten achter de ontwikkeling van het aantal bedrijven zijn naast de (arbeidsbesparende) technische ontwikkelingen, de leeftijd van de bedrijfshoofden en de aanwezigheid van een opvolger (zie ook §6.1.1). Voor dat laatste aspect wordt veelal het opvolgingspercentage gebruikt, dat aangeeft op hoeveel bedrijven met een bedrijfshoofd boven een bepaalde leeftijd een opvolger aanwezig. Voor de 'bepaalde' leeftijd van het

bedrijfshoofd is 50 jaar gebruikelijk, maar door wijziging in de vraagstelling bij de Landbouwtelling is nu gekozen voor een leeftijd van 55 jaar. Dat heeft wel als voordeel dat er bij deze wat hogere leeftijd meer zekerheid zal zijn over de opvolging.

In de afgelopen vier jaar is de gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden iets gestegen (van 53 naar 55 jaar). Deze lichte vergrijzing is ook terug te zien in het aandeel van de bedrijfshoofden met een leeftijd van 55 jaar of ouder: van 45% in 2008 naar 48% in 2012 (figuur 6.9). Op de kleinere bedrijven, minder dan 0,1 mln. euro standaardopbrengst (SO), ligt de gemiddelde leeftijd rond de 60 jaar; op de overige bedrijven op ongeveer 50 jaar. Vier op de vijf kleine bedrijven behoren tot de overige graasdier- of akkerbouwbedrijven.

Meer belangstelling voor bedrijfsopvolging

Het opvolgingspercentage is na een lichte daling van 32% in 2000 tot 29% in 2008, gestegen tot 35% in 2012 (figuur 6.8). Dat heeft te maken met de ontwikkeling van bedrijfsresultaten, bedrijfsstructuur en economie in het algemeen, en de toekomstverwachtingen. De gemiddelde bedrijfsresultaten in de land- en tuinbouw zijn in de afgelopen tien jaar licht verbeterd, hoewel dat niet voor alle sectoren geldt. Die verbetering is mede het gevolg van de schaalvergroting, die vanaf de eeuwwisseling vooral in de niet-grondgebonden sectoren fors is geweest. Verder lijkt de land- en tuinbouw minder geraakt te worden door de economische crisis dan veel andere sectoren, en zijn de vooruitzichten voor de land- en tuinbouw op de langere termijn ook niet ongunstig. Daarnaast kan de interesse voor bedrijfsopvolging onder agrarische jongeren zijn gestimuleerd door de sterk stijgende werkloosheid, waardoor de mogelijkheden afnemen om voor een ander beroep te kiezen.

De animo om een bedrijf over te nemen wordt vooral bepaald door de bedrijfsomvang. Bij een toenemende omvang stijgt het opvolgingspercentage sterk, van 25% op de kleinere bedrijven (minder dan 0,1 mln. euro SO) tot 79% op de grote bedrijven (meer dan 1 mln. euro SO) (figuur 6.9). Vooral op de kleinere en de grotere bedrijven (meer dan 0,5 mln. SO) steeg de belangstelling voor opvolging. In het laatste geval zal dat vooral te maken hebben met de gunstige inschatting van de inkomensperspectieven binnen de land- en tuinbouw. Voor de kleinere bedrijven zal de oorzaak waarschijnlijk buiten de landbouw liggen. Gezien de minder gunstige economische situatie wordt voortzetting van het bedrijf interessanter, ook voor het kunnen blijven ontvangen van bedrijfstoelagen.

Ook het bedrijfstype speelt een rol in de belangstelling voor opvolging. Het opvolgingscijfer loopt uiteen van 18% op overige graasdierbedrijven, rond de 30% op de akker- en tuinbouwbedrijven, 43% op de intensieve veehouderijbedrijven, tot 64% op de melkveebedrijven. De reden van dat laatste vrij hoge cijfer is onder meer dat veel oudere ondernemers zonder potentiële opvolger al eerder gestopt zijn met melken, waarbij het bedrijf vaak wordt voortgezet als overig graasdier- of akkerbouwbedrijf. De overige graasdierbedrijven vormen dan ook een vrij grote groep vrij kleine bedrijven (ruim een kwart van het totaal aantal bedrijven) met een wat ouder bedrijfshoofd zonder opvolger. Ook een vrij grote groep akkerbouwbedrijven heeft deze kenmerken.

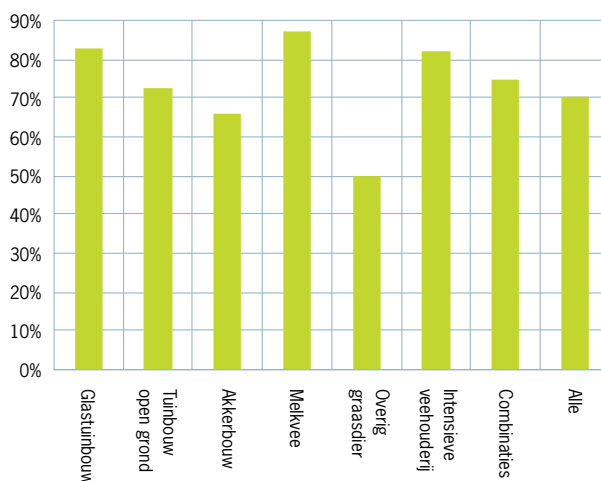
Continuïteitspercentage vrijwel niet veranderd

Een andere indicator voor de toekomstige ontwikkeling van het aantal bedrijven is het 'continuïteitspercentage'. Dit getal geeft een indruk van het deel van de bedrijven dat op de middellange termijn naar verwachting zal worden voortgezet. Hiertoe worden de bedrijven gerekend met een bedrijfshoofd jonger dan 55 jaar, de bedrijven met een bedrijfshoofd van 55 jaar of ouder met een opvolger, en de bedrijven die een rechtspersoon zijn. De aanwezigheid van een opvolger wordt op deze bedrijven niet gevraagd.

Het continuïteitspercentage bedroeg 71% in 2012, slechts 1 procentpunt hoger dan in 2008. Tussen de bedrijfstypen loopt het percentage uiteen van 50% voor de overige graasdierbedrijven tot 87% voor de melkveebedrijven (figuur 6.9). Die verschillen zijn voor een belangrijk deel terug te voeren op verschillen in bedrijfsomvang. Op de kleinere bedrijven (minder dan 0,1 mln. euro SO) bedraagt het percentage 52%, op de grotere bedrijven (meer dan 0,5 mln. SO) 94% en op de groep daartussen 85%.

Figuur 6.9

Continuïteitspercentages van land- en tuinbouwbedrijven, 2012

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

6.7 Bedrijfsovername

6.7.1 Inleiding

In de land- en tuinbouw gaan vrijwel alle bedrijven over binnen de familie. Het overnemen van een agrarisch bedrijf is niet eenvoudig. Problemen hierbij vloeien onder meer voort uit lage rendementen, toenemende omvang van bedrijven, verzakelijking van familierelaties en zware eisen aan bancaire kredietverlening.

Inkomens in de land- en tuinbouw vertonen per bedrijfstype en per jaar sterke verschillen en in vrijwel alle sectoren staat de rentabiliteit onder druk (Van der Meulen et al., 2012). De gerealiseerde inkomens in de land- en tuinbouw geven geen volledige vergoeding voor de inzet van eigen arbeid en kapitaal. Het gemiddelde rendement op het eigen vermogen in de land- en tuinbouw in de periode 2007-2011 is vrijwel nul (Van der Meer en Jager, 2013).

De toenemende bedrijfsomvang betekent dat de opvolger een hogere overnamesom gefinancierd moet krijgen. Toekomstige bedrijfshoofden hebben daardoor meer tijd nodig om het vermogen bijeen te brengen met als gevolg dat het zittende bedrijfshoofd langer doorwerkt op het eigen bedrijf. Zo werd in 2012 een vijfde van de land- en tuinbouwbedrijven gerund door ondernemers ouder dan 65 jaar. Bijkomende hindernis voor een succesvolle overname is het toegenomen aandeel van grond binnen de balans (zie §6.5). Extra grond vraagt om een grotere vermogensfinanciering bij de overname, waarbij de hoge grondprijs een obstakel kan zijn.

De hoogte van de overnamesom bij een overdracht binnen de familie wordt bepaald vanuit het perspectief van de opvolger, zodat deze na de overdracht een lonende bedrijfsvoering kan voeren. De huidige overnamesom ligt gezien het beperkte rendement onder de marktwaarde. Er moet dus sprake zijn van een zekere gunning aan de opvolger door de overige familieleden. Een meer zakelijke opstelling van familieleden leidt tot een opwaartse druk op de overnamesom.

Ten slotte stelt internationale regelgeving, vastgelegd in de Basel-akkoorden, zware eisen aan de kredietverlening door banken. Hierdoor worden kapitaal en liquiditeit schaarser voor de bedrijven.

Hulp voor jonge boeren

Om overnemende boeren te ondersteunen heeft de overheid de Jonge Landbouwersregeling vastgesteld. Een jonge boer (niet ouder dan 40 jaar) kan in de drie jaar na bedrijfsovername via deze regeling een investeringssubsidie aanvragen tot 20.000 euro. Voor 2013 is hiervoor een budget van ruim 5 miljoen euro beschikbaar.

De staatssecretaris van EZ steunt het voorstel van de Europese Commissie voor een verplichte vergoeding voor jonge boeren in de eerste pijler van het nieuwe GLB. In dit voorstel zijn lidstaten vanaf 2014 of 2015 verplicht om 2% van hun enveloppe voor directe betalingen te besteden aan een zogenaamde top-up voor jonge boeren. Voor Nederland betekent dit dat er jaarlijks 15 tot 16 miljoen euro beschikbaar komt voor de jonge ondernemers. Het geld wordt via de eerste pijler, via de directe inkomenssteun, uitgekeerd in de vorm van een top-up op de toeslagen.

6.7.2 Financiële analyse van het overnameproces

6

De bedrijfsovername in de land- en tuinbouw vindt meestal geleidelijk plaats, te beginnen bij de toetreding van de opvolger tot de bedrijfsleiding - waarbij veelal een maatschap wordt opgericht - en eindigend bij de uittreding van de oudere generatie. Vooral bij toetreding van de opvolger zal geïnvesteerd worden in groei en innovatie van het bedrijf. De uittreding van het oudere bedrijfshoofd wordt veelal gevolgd door wegvloeiën van eigen geld uit de onderneming. Dat moet aangevuld worden met meer familieleningen of vreemd kapitaal, wellicht met meer gepachte grond. Dat heeft onder andere invloed op de vermogensverhoudingen en kasstromen.

Om de financiële situatie in de verschillende stadia van het overnameproces te schetsen, zijn de bedrijven uit het Informatienet ingedeeld naar aantal jaren bedrijfsvoering. Daarbij zijn bedrijven die al langer dan 25 jaar geleden zijn overgenomen,

nader ingedeeld naar aanwezigheid van een jongere ondernemer (minstens 20 jaar jonger dan oudste ondernemer) of potentiële opvolger zoals vastgelegd in de Landbouwtelling 2012.

Alle land- en tuinbouwbedrijven

De recent overgenomen bedrijven zijn over het algemeen groter en moderner, maar hebben de slechtste eigenvermogenspositie (tabel 6.8). Naast herwaardering van activa moet de toename van het eigen vermogen vooral komen van de kasstromen uit het bedrijf. Die middelen zijn grofweg nodig voor drie bestemmingen: investeringen, reserveringen en gezinsbestedingen. Als voor nieuwe investeringen ook extra vreemd vermogen moet worden aangetrokken, dan kijken de financiers voor het beoordelen van de kredietaanvraag niet alleen naar het ondernemerschap en de kasstromen, maar ook naar de solvabiliteit van het bedrijf. De nieuwe investeringen in schaalvergroting en modernisering van de bedrijven zullen op termijn tot een grotere betalingscapaciteit kunnen leiden. Bedrijven met veel vreemd vermogen moeten immers een groter deel van de opbrengsten afdragen in de vorm van rente en aflossingen aan de vermogensverschaffers. Lange perioden met lage opbrengstprijzen kunnen vooral bij zwaar gefinancierde bedrijven tot liquiditeits- en continuïteitsproblemen leiden, zoals dat in de afgelopen jaren vooral in de tuinbouwsector is gebleken. Het voortbestaan van de bedrijven staat dan op het spel.

Tabel 6.8		Enkele kengetallen voor alle bedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011			
Duur bedrijfsvoering	Aandeel bedrijven (%)	Omvang (1.000 SO)	Solvabiliteit (%)	Schulden (euro/SO)	Familielening (%)
<10 jaar	13	427	60	2,52	12,2
10-15 jaar	17	457	65	1,92	6,6
15-25 jaar	29	387	64	1,83	6,4
>25 jaar met jonge ondernemer	19	361	68	2,35	2,2
>25 jaar zonder jonge ondernemer	21	284	76	1,33	5,8
Alle bedrijven	100	377	66	1,97	6,5
Bron: Informatienet.					

De melkvee- en akkerbouwbedrijven hebben veel kapitaal in grond. Door prijsstijgingen neemt de waarde van grond in de loop van de jaren toe en dat werkt positief uit op het eigen vermogen en de solvabiliteit van de bedrijven. Het aandeel van familieleningen in het vreemd vermogen in de grondgebonden sectoren is ook duidelijk groter dan gemiddeld. Dat kapitaal speelt in deze sectoren een belangrijke rol bij het mogelijk

maken van de bedrijfsovername. De rentevergoeding voor familieleningen is meestal lager dan voor andere langlopende (bank)leningen, waardoor meer geld binnen het bedrijf blijft.

Melkveebedrijven

In de melkveehouderij is circa 15% van de bedrijven in de laatste tien jaar overgenomen door een jongere ondernemer. Met gemiddeld 88 melkkoeien en 51 ha cultuurgrond zijn deze bedrijven groter dan gemiddeld. De langlopende schulden op deze bedrijven bedragen gemiddeld 1,1 mln. euro per bedrijf, waarvan 13% gefinancierd is met familieleningen (tabel 6.9). Hoewel de recent overgenomen bedrijven meer schulden hebben, zijn de factorkosten per 100 kg melk nauwelijks hoger dan gemiddeld, vooral dankzij het grote aandeel familiekapitaal, veel eigen arbeid en een hoge melkproductie per koe. Dat heeft een positief effect op het inkomen en de kasstroom uit bedrijf.

Tabel 6.9		Enkele kengetallen voor melkveebedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011				
Duur bedrijfsvoering	Omvang (1.000 SO)	Solvabiliteit (%)	Schuld/100 kg melk (euro)	Familielening (%)	Rentabiliteit (%)	Inkomen/oage ^a (1.000 euro)
<10 jaar	291	61	152	13	97	41
10-15 jaar	272	70	122	6	94	42
15-25 jaar	248	69	125	5	92	35
>25 jaar met jonge ondernemer	303	69	122	2	93	39
>25 jaar zonder jonge ondernemer	192	80	91	7	88	35
Alle bedrijven	264	69	125	6	93	38
a Onbetaalde arbeidsjaareenheid (voltijd baan).						
Bron: Informatienet.						

Akkerbouwbedrijven

In de akkerbouw is bijna 20% van de bedrijven in de laatste tien jaar overgenomen door een jongere ondernemer (tabel 6.10). Op deze bedrijven, maar ook op de bedrijven die tot 25 jaar geleden zijn overgenomen, is het aandeel van familieleningen duidelijk hoger dan in de andere sectoren. Dit houdt verband met het grote aandeel van grond binnen de bedrijfsvoering. Het rendement op investeringen in grond is beperkt en op grond kan niet worden afgeschreven. Banken zijn daarom terughoudend bij volledige financiering van grond, zodat de familielening een noodzakelijke aanvulling is als de eigen middelen ontoereikend zijn.

Tabel 6.10		Enkele kengetallen voor akkerbouwbedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011				
Duur bedrijfsvoering	Omvang (1.000 SO)	Solvabiliteit (%)	Schuld/ha (1.000 euro)	Familielening (%)	Rentabiliteit (%)	Inkomen/ oaje ^a (1.000 euro)
<10 jaar	171	80	11	23	86	27
10-15 jaar	233	74	12	19	88	13
15-25 jaar	213	81	8	21	91	33
>25 jaar met jonge ondernemer	172	83	7	5	95	47
>25 jaar zonder jonge ondernemer	131	79	9	8	83	19
Alle bedrijven	181	80	9	15	89	30
a Onbetaalde arbeidsjaareenheid (voltijdbaan).						
Bron: Informatienet.						

Glastuinbouwbedrijven

Bijna 20% van de glastuinbouwbedrijven is in de laatste tien jaar overgenomen door een jongere ondernemer (tabel 6.11). De langlopende schulden op deze bedrijven bedragen gemiddeld 2,3 mln. euro per bedrijf, waarvan 3% gefinancierd met familieleningen. De vrij hoge schulden leiden tot hoge rentelasten van bijna 100.000 euro per bedrijf. Daarnaast betaalden deze bedrijven in 2011 ruim 300.000 euro aan vreemd personeel, waardoor de betaalde factorkosten per bedrijf hoog zijn. Ook de hogere afschrijvingen van glasopstanden en installaties hebben bijgedragen aan de lagere inkomens uit bedrijf in vergelijking met de andere groepen. De geringe liquiditeitsmarge op deze groep bedrijven maakt ze gevoelig voor fluctuaties in de opbrengstprizen. Overigens zijn de verschillen met de groep bedrijven die tussen 10 en 15 jaar geleden zijn overgenomen vrij klein.

Tabel 6.11		Enkele kengetallen voor glastuinbouwbedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011				
Duur bedrijfsvoering	Omvang (1.000 SO)	Solvabiliteit (%)	Schuld/m ² (1.000 euro)	Familielening (%)	Rentabiliteit (%)	Inkomen/ oaje ^a (1.000 euro)
<10 jaar	1.550	24	81	3	95	-23
10-15 jaar	1.622	27	82	3	97	-7
15-25 jaar	1.057	45	61	3	97	20
>25 jaar met jonge ondernemer	1.463	38	68	1	101	53
>25 jaar zonder jonge ondernemer	806	52	45	2	94	19
Alle bedrijven	1.247	36	70	3	97	11
a Onbetaalde arbeidsjaareenheid (voltijdbaan).						
Bron: Informatienet.						

Varkensbedrijven

Ruim 10% van de varkensbedrijven is in de laatste tien jaar overgenomen door een jongere ondernemer (tabel 6.12). De overgenomen bedrijven zijn gemiddeld groter, werken meer met betaalde arbeid en hebben veel meer vreemd vermogen dan de bedrijven die al langer geleden zijn overgenomen. De solvabiliteit ligt duidelijk lager dan gemiddeld. De langlopende schulden bedragen gemiddeld 1,3 miljoen euro per bedrijf, waarvan 3,5% gefinancierd met familieleningen. De gemiddelde schuld is ruim 700 euro per omgerekend varken, ver boven het niveau van de andere groepen. Dat komt mede doordat de zeugenbedrijven in deze groep ruimer vertegenwoordigd zijn dan gemiddeld, waardoor ook de overige kosten (vooral voerkosten) per omgerekend varken relatief hoog zijn. Het gegeven dat het inkomen slechts een klein deel van de opbrengsten vormt, maakt de groep recent overgenomen bedrijven kwetsbaar voor schommelingen in de omzet.

Tabel 6.12		Enkele kengetallen voor varkensbedrijven naar duur bedrijfsvoering, 2011				
Duur bedrijfsvoering	Omvang (1.000 SO)	Solvabiliteit (%)	Schuld/ varken (1.000 euro)	Familielening (%)	Rentabiliteit (%)	Inkomen/ oaje ^a (1.000 euro)
<10 jaar	734	39	708	3	91	-18
10-15 jaar	540	50	449	7	91	0
15-25 jaar	502	49	500	5	92	1
>25 jaar met jonge ondernemer	697	50	559	1	89	-7
>25 jaar zonder jonge ondernemer	439	67	330	3	93	23
Alle bedrijven	549	51	503	4	91	1
a Onbetaalde arbeidsjaareenheid (voltijd baan).						
Bron: Informatienet.						

Resultaten en financiering land- en tuinbouw

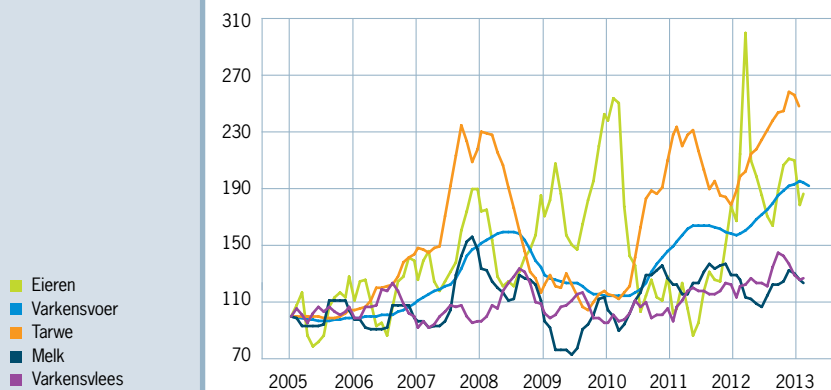
7.1 Sectorresultaten

Met 26,5 miljard euro was de brutoproductiewaarde van de land- en tuinbouw in Nederland in 2012 ruim 4% hoger dan in 2011 (tabel 7.1). De groei kwam, evenals in 2011, vooral tot stand door hogere prijzen over vrijwel de gehele linie. Het productievolume bleef vrijwel gelijk aan dat van het voorgaande jaar. Alleen in de rundveehouderij was er een lichte toename, terwijl dit de enige sector was waar de prijzen onder het niveau van 2011 lagen. De lagere prijs kwam volledig voor rekening van de melkprijs die daalde met circa 6%. De prijzen in de intensieve veehouderij lagen fors boven die van 2011, vooral door een explosie van de eierprijs, maar ook de prijs van varkens ging sterk omhoog (zie figuur 7.1). De veehouderij neemt in totaal bijna 40% van de productiewaarde voor haar rekening; de tuinbouw volgt daarna met 36%. Het aandeel van de akkerbouw (ruim 12%) neemt in vergelijking met 2011 iets toe door de hogere prijzen van granen en aardappelen. In de overige landbouw, goed voor de resterende 12%, gaat het vooral om agrarische dienstverlening.

De waarde van de aangekochte goederen en diensten nam, zowel door verbetering van de ruilvoet als door een stijging van de productiviteit, minder sterk toe dan de productiewaarde. De prijzen van veevoer stegen opnieuw na de forse toename in 2011; vooral aangekocht mengvoeder werd duurder. De prijsstijging van de overige productiemiddelen, waaronder energie, bleef op of onder de 3%. Dat komt mede omdat een groot aantal kostenposten bestaat uit diensten die grotendeels de inflatie volgen; die bleef in 2012 ook net onder de 3%, ondanks de extra toename als gevolg van de btw-verhoging in oktober.

Figuur 7.1

Ontwikkeling (index 2005=100) van de maandprijzen van enkele landbouwproducten, 2005-2013

Bron: LEI.

Tabel 7.1

Productiewaarde, kosten en inkomen (mln. euro) van de land- en tuinbouw, 2010-2012

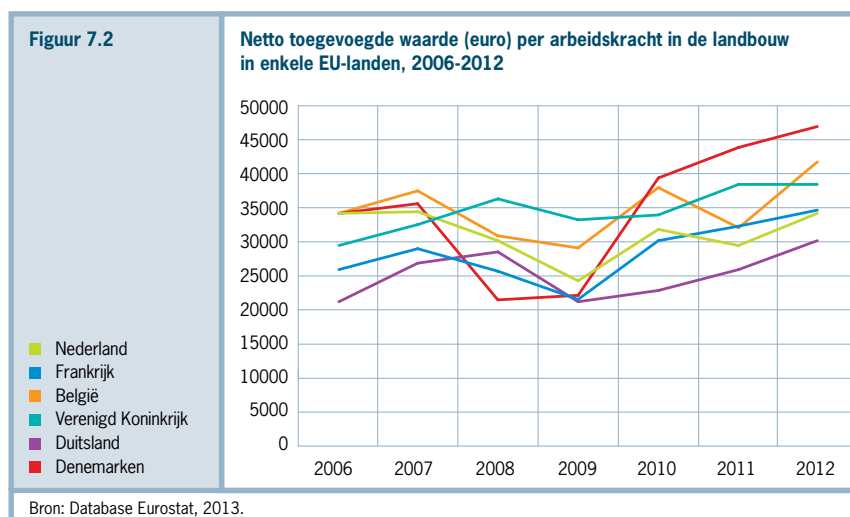
		Waarde (mln. euro)			Mutatie (%) 2012 t.o.v. 2011		
		2010	2011 (v)	2012 (r)	Volume	Prijs	Bedrag
Brutoproductiewaarde	(+)	24.850	25.433	26.511	-0,2	+4,5	+4,2
w.v. akkerbouwproducten		2.898	2.950	3.170	-0,4	+8,1	+7,5
tuinbouw		9.332	9.113	9.561	-0,4	+4,7	+4,9
rundveehouderij		4.827	5.319	5.194	+1,0	-3,3	-2,4
intensieve veehouderij		4.508	4.725	5.250	-0,7	+12,1	+11,1
overige landbouw		3.284	3.327	3.336	-0,4	+0,7	+0,3
Aangekochte goederen en diensten	(-)	16.176	17.402	17.844	-1,1	+3,7	+2,5
w.v. veevoeder		4.368	5.333	5.517	-2,0	+5,6	+3,4
energie		2.534	2.560	2.610	-1,0	+3,0	+2,0
Bruto toegevoegde waarde	(=)	8.674	8.030	8.668	+1,6	+6,2	+7,9
Afschrijvingen	(-)	3.252	3.273	3.272	-1,0	+1,0	-0,0
Saldo heffingen en subsidies	(+)	216	409	410			+0,2
Netto toegevoegde waarde	(=)	5.638	5.167	5.805			+12,3
Betaalde factorkosten	(-)	3.625	3.545	3.476			-1,9
Resterend inkomen	(=)	2.014	1.621	2.329			+43,7

Bron: CBS; raming 2012 LEI.

De bruto toegevoegde waarde nam door deze ontwikkelingen met bijna 8% toe ten opzichte van 2011. Omdat zowel de afschrijvingen als de subsidies vrijwel gelijk bleven, ging de netto toegevoegde waarde met ruim 12% omhoog tot 5,8 miljard euro. Door een vermindering van het aantal arbeidskrachten in de land- en tuinbouw daalden de betaalde loonkosten, waardoor ook het totaal aan betaalde factorkosten (loon, rente en pacht) verder daalde. Het resterend inkomen nam daardoor met meer dan 40% toe tot 2,3 miljard euro; het hoogste niveau van de laatste vijf jaar.

Het Nederlandse inkomen in EU-perspectief

De netto toegevoegde waarde per arbeidskracht bedroeg in 2012 in Nederland ruim 34.100 euro, een toename van bijna 16% ten opzichte van 2011. Weliswaar is dit een berekend bedrag, maar omdat het systeem van de landbouwrekeningen overal in de Europese Unie vergelijkbaar is, kan er een vergelijking gemaakt worden met andere landen. Qua niveau liggen de inkomens in Nederland ongeveer in de middenmoot van de EU-15, in de buurt van de Franse en Duitse boeren (figuur 7.2). In de EU-27 nam de netto toegevoegde waarde per arbeidskracht in 2012 met iets meer dan 1% toe tot gemiddeld 14.300 euro. Er is echter een groot verschil tussen de inkomens in de oude EU-15 (23.700 euro) en in de twaalf nieuwe lidstaten (4.900 euro).

Opvallend is het herstel van de Deense inkomens in 2010 en het hoge niveau dat daarna gehandhaafd is. In Denemarken draagt de productie van graan, varkensvlees en melk voor bijna 60% bij aan de totale productiewaarde. Juist deze producten hadden de laatste jaren een goede prijs. De tuinbouw, met sterk schommelende prijzen, is in Denemarken nauwelijks van belang en daardoor hebben ook de hoge energieprijzen

(slechts 6% van de kosten), geen negatieve invloed op de inkomens. De inkomens in Nederland en België daalden in 2011, in 2012 volgde een herstel. De daling in 2011 ontstond vooral door een relatief ongunstige verhouding tussen productiewaarde en waarde van aangekochte goederen en diensten. Waar het verschil in ontwikkeling in de andere lidstaten vrij gering was, was er in België en Nederland een fors verschil. Dit kwam vooral door een lagere productiewaarde in de plantaardige sector en dan met name die van de tuinbouw, die in beide landen een relatief groot aandeel heeft.

7.2 De gemiddelde resultaten van land- en tuinbouwbedrijven

Algemeen beeld

De resultaten van land- en tuinbouwbedrijven in deze en volgende paragrafen zijn gebaseerd op de gegevens van steekproefbedrijven uit het Informatienet, uitgezonderd de resultaten van 2012. Die betreffen ramingen - gebaseerd op ontwikkelingen van prijzen, productiehoeveelheden en dergelijke - omdat voor 2012 nog geen definitieve gegevens per bedrijf beschikbaar zijn. De steekproefpopulatie bestond in 2012 uit ongeveer 48.800 bedrijven. De overige ongeveer 20.000 door de Landbouwtelling geregistreerde bedrijven zitten onder de minimumgrens van 25.000 euro SO (Standaardopbrengst) die voor het Informatienet wordt gehanteerd. De laatste jaren zijn enige veranderingen in de uitgangspunten voor de berekeningen doorgevoerd (zie bijlage Begripsomschrijvingen).

Inkomensvorming in 2012

De Nederlandse land- en tuinbouw behaalde in 2012 een hoger gemiddeld inkomen dan in 2011 (tabel 7.2). Het geraamde herstel volgde op een in economisch opzicht tegenvallend 2011 (Van der Meulen et al., 2012). De betere resultaten zijn vooral het gevolg van de gemiddeld hogere opbrengstprijzen (zie ook §7.1). Niet alleen de opbrengsten uit landbouwproductie namen toe; ook de overige opbrengsten uit onder andere multifunctionele activiteiten, energieverkoop en werk voor derden vertonen een stijgende lijn en bedragen inmiddels zo'n 28.000 euro per bedrijf. Akkerbouwers zagen het inkomen stijgen tot rond het recordniveau van 2010 door flink hogere prijzen van aardappelen en uien, na een terugval in 2011. Ook de glastuinbouw profiteerde van hogere prijzen van groenten en bloemen en herstelde zich enigszins van het slechte jaar 2011. De varkenshouderij bereikte gemiddeld een beter resultaat doordat de biggen meer opbrachten. De hoge eierprijzen zorgden ervoor dat de leghennenhouders een uitstekend jaar noteerden. Voor de melkveehouderij was 2012 een minder jaar. Na twee jaren met inkomensstijging, zagen de melkveehouders het inkomen dalen door hogere voerkosten en een lagere melkprijs.

In tegenstelling tot de land- en tuinbouw is het inkomen van zelfstandigen in het midden- en kleinbedrijf (mkb) in 2012 gedaald. Daardoor was het gemiddelde inkomen in

de agrarische sector per ondernemer (circa 44.000 euro) hoger dan in het mkb, waar het rond de 30.000 euro per ondernemer lag. Het mkb had veel last van de economische crisis met een lagere omzet tot gevolg, waardoor ook de winst afnam (Van der Meulen et al., 2012).

Tabel 7.2		Resultaat en inkomen (1.000 euro per bedrijf per jaar) van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf ^a , 2001-2012			
		2001-2005	2006-2010	2011	2012(r)
Opbrengsten	(+)	275,0	388,2	496,7	534,0
w.v. landbouwproductie (%)		95,0	90,6	90,4	90,5
toeslagen en subsidies (%)		3,2	5,0	4,4	4,2
overige (o.a. verbreding) (%)		1,8	4,4	5,2	5,3
Betaalde kosten en afschrijvingen	(-)	239,1	345,5	455,4	470,0
Buitengewone baten en lasten	(+)	1,3	-0,3	0,0	0,0
Inkomen uit bedrijf	(=)	37,1	42,5	41,4	64,0
idem per onbetaalde aje		25,9	29,6	28,4	44,0
Inkomsten buiten bedrijf	(+)	11,8	19,1	19,5	19,0
w.v. arbeid		5,7	9,0	10,0	10,0
overig		6,1	10,1	9,5	9,0
Totaal inkomen	(=)	48,9	61,6	60,9	83,0
Belastingen	(-)	3,5	5,5	3,7	4,0
Privé-bestedingen	(-)	37,2	47,2	52,5	52,0
Besparingen	(=)	8,1	8,9	4,7	27,0

a In 2010 is de steekproefpopulatie aangepast; de ondergrens is verschoven van 16 ege naar 25.000 euro SO en de bovengrens (2000 ege) is komen te vervallen. Hierdoor is het gemiddelde geïmagineerde bedrijf groter en zijn de opbrengsten en kosten per bedrijf hoger.

Bron: Informatienet.

Matig inkomen in 2011

De agrarische bedrijven kregen in 2011 te maken met een duidelijke inkomensterugval ten opzichte van het voorgaande jaar. De prijzen van land- en tuinbouwproducten waren in 2011 gemiddeld weliswaar gestegen, maar duidelijk minder dan de productiekosten. Vooral de veevoederkosten namen in 2011 fors toe. Per saldo was 2011 een matig jaar met gemiddeld een lichte besparing van 4.700 euro per bedrijf. Het inkomen bleef iets achter bij het gemiddelde over de periode 2006-2010 (tabel 7.2). Dit gemiddelde werd negatief beïnvloed door het extreem slechte jaar 2009. Dat was vooral het gevolg van de lage opbrengstprijzen van veel belangrijke producten.

Het inkomen uit bedrijf wordt vooral bepaald door de opbrengsten van land- en tuinbouwproducten en de aan die productie verbonden kosten. Een deel van de opbrengsten, bijna 10%, kwam uit de opbrengsten van niet-agrarische activiteiten en uit subsidies (tabel 7.2). Bij de subsidies gaat het vooral om de Europese bedrijfstoelagen.

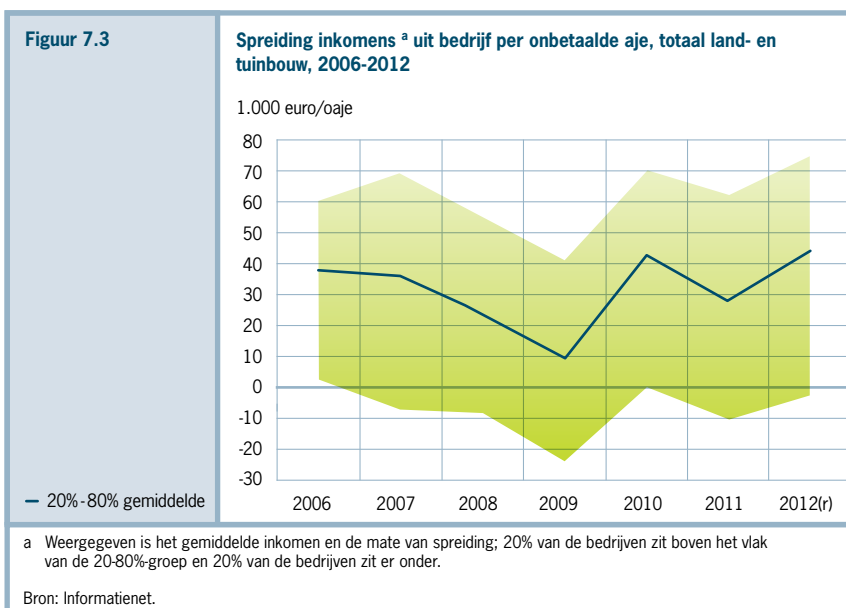
Opbrengsten uit bedrijfstoelagen en niet-agrarische activiteiten zijn met name van belang op melkvee- en akkerbouwbedrijven. In 2011 was voor deze bedrijfstypen respectievelijk 17% en 28% van de opbrengsten niet afkomstig uit landbouwproductie.

Inkomensspreiding

De spreiding in inkomen uit bedrijf is groot, onder meer door verschillen in bedrijfsomvang en -opzet. Om de bedrijfsresultaten van in omvang verschillende bedrijven beter te kunnen vergelijken, wordt het inkomen veelal uitgedrukt in euro per onbetaalde arbeidsjaareenheid (aje). Gemiddeld zijn er per bedrijf 1,4 onbetaalde aje; dit aantal is door de jaren heen vrij constant. Het gaat hier om de ondernemers, hun partners en andere niet-betaalde gezinsleden. Op kleinere bedrijven kan de arbeidsinzet kleiner zijn dan 1 aje.

Ondanks het geraamde inkomensherstel in 2012, behaalde meer dan 20% van de land- en tuinbouwbedrijven een negatief inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje (figuur 7.3). Vleesvarkens- en bloembollenbedrijven, die over de gehele linie tegenvallende opbrengsten hadden, zijn in deze groep relatief sterk vertegenwoordigd. In deze groep bevinden zich ook fruittelers die getroffen zijn door de vorstschade en glasgroentebedrijven. Daar staat tegenover dat er ook bedrijven waren die een inkomen realiseerden van meer dan 75.000 euro per onbetaalde aje. Binnen deze groep waren akkerbouwers en leghennenhouders sterk vertegenwoordigd door betere opbrengstprijzen van aardappelen, uien, granen en eieren. De grotere bedrijven waren sterker vertegenwoordigd in de groep van 20% bedrijven met de hoogste inkomens.

Dat de inkomens tussen de jaren sterk kunnen fluctueren, volgt ook uit de samenstelling van de groep met de 20% hoogste en 20% laagste inkomens in het voorgaande jaar. In 2011 waren de leghennenhouders relatief sterk vertegenwoordigd in de laagste inkomensgroep. De forse inkomensfluctuaties zijn mede het gevolg van het EU-verbod op huisvesting van leghennen in traditionele kooihuisvesting per 1 januari 2012. Deze omschakeling in het houderijsysteem ging gepaard met inkrimping van de kippenstapel, vooral in Duitsland, waardoor krapte ontstond op de eiermarkt. Bij de 20% laagste inkomens waren ook de zeugenhouders en de glasgroentetelers, als gevolg van de EHEC-crisis, en fruittelers bovengemiddeld vertegenwoordigd. Ondanks het matige

gemiddelde inkomen verdiende in 2011 20% van de ondernemers een inkomen van meer dan 60.000 euro per onbetaalde aje. Binnen deze groep waren potplanten- en bloembollentelers en vleesvarkenshouders sterker vertegenwoordigd. Deze laatste twee sectoren behoorden in 2012 nog tot de 'verliezers'. Grotere bedrijven zitten zowel in de groep met de hoogste als in de groep met de laagste inkomens.

7.3 Bedrijfsresultaten naar type

7.3.1 Vergelijking van typen 2007-2011

Van een aantal bedrijfstypen is in tabel 7.3 de inkomensvorming in 2007-2011 weergegeven. Gemiddeld kwam het inkomen uit bedrijf in deze periode uit op ongeveer 40.000 euro. Met gemiddeld per bedrijf ongeveer 1,4 onbetaalde aje (oaje), bedroeg het inkomen per oaje in doorsnee bijna 28.000 euro. Op de varkens- en glastuinbouwbedrijven kwam dat inkomen over deze periode veel lager uit. De varkensbedrijven kampen al jaren met lage inkomens en door het negatieve resultaat in 2011, als gevolg van sterk oplopende voederkosten, belandde het vijfjaarsgemiddelde zelfs in de min. Voor de glastuinbouw drukten de negatieve inkomens in 2008 en 2009 het vijfjaarsgemiddelde en resteerde een inkomen van slechts 11.000 euro per oaje. Daartegenover lieten vleeskuiken-, boomteelt-, en vooral de akkerbouwbedrijven gemiddeld veel betere resultaten zien. Voor de akkerbouwbedrijven is dat onder meer te

Tabel 7.3

Inkomensvorming (euro per bedrijf per jaar) naar bedrijfstype, gemiddelde 2007-2011

	Aantal onbetaalde aje per bedrijf	Inkomen uit bedrijf			Inkomsten buiten bedrijf (x1.000)	Totaal inkomen (x1.000)
		Per 100 euro onbetaalde kosten	Per onbetaalde aje (x1.000)	Per bedrijf (x1.000)		
Totaal land- en tuinbouw	1,4	47	27,8	40,3	19,2	59,5
Melkveebedrijven	1,5	50	32,0	47,8	16,1	63,9
Vleeskalverenbedrijven	1,3	53	28,0	35,4	19,9	55,4
Varkensbedrijven	1,1	-5	-3,1	-3,6	22,6	19,0
Leghennenbedrijven	1,4	55	33,2	46,0	15,0	61,0
Vleeskuikenbedrijven	1,2	71	42,9	51,8	12,4	64,2
Akkerbouwbedrijven	1,1	83	52,5	57,6	17,3	74,9
Glastuinbouwbedrijven	1,7	21	11,2	19,1	2,6	21,7
Opengrondsgroentebedrijven	1,7	60	30,9	51,3	.	.
Fruitbedrijven	1,4	40	24,5	33,3	.	.
Bloembollenbedrijven	1,4	53	30,6	44,1	.	.
Boomkwekerijbedrijven	1,6	82	44,5	72,2	.	.

Bron: Informatienet.

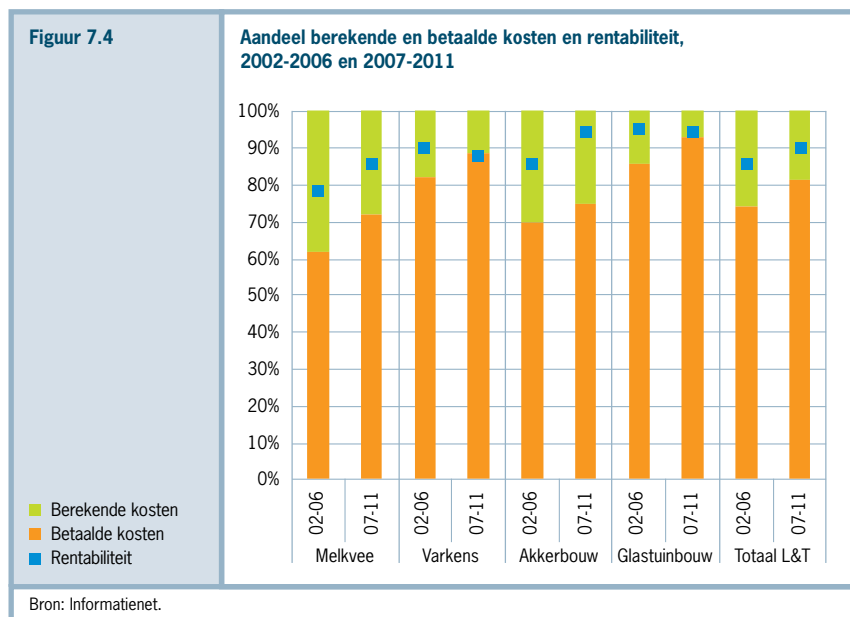
danken aan een aantal jaren van redelijke bedrijfsresultaten, met een positieve uitschieter in 2010. De resultaten van de melkveebedrijven kwamen voor deze vijf jaren gemiddeld wat hoger uit (48.000 euro per bedrijf) dan het gemiddelde van alle land- en tuinbouwbedrijven. In de periode 2007-2011 stond tegenover het topjaar 2007 voor de melkveehouders een ongekend slecht jaar (2009), dat door de forse melkprijzdaling een gemiddeld negatief inkomen uit bedrijf opleverde.

De inzet van eigen arbeid en kapitaal in de land- en tuinbouw wordt niet marktconform beloond. Het rendement op het eigen vermogen in de land- en tuinbouw is gering en steunt vooral op herwaardering van de grond (Van der Meer en Jager, 2013). Gemiddeld wordt slechts 47% van de berekende kosten van (eigen) arbeid en vermogen vergoed vanuit het bedrijfsinkomen (tabel 7.3). Worden de inkomstenstoelagen buiten beschouwing gelaten, dan ligt deze vergoeding slechts rond een kwart. De spreiding is ook hier echter groot. De inkomsten van buiten het bedrijf, onder meer uit arbeid, bedragen gemiddeld voor alle bedrijven ongeveer 19.000 euro per bedrijf en vormen een belangrijke aanvulling op het bedrijfsinkomen in 2007-2011. Gemiddeld komt het inkomensaandeel van buiten het bedrijf uit op bijna een derde. Ook hier zijn de verschillen tussen de bedrijfstypen groot, met name tussen de typen die in de jaren 2007-2011 met hun bedrijfsresultaten het laagst uit de bus komen - de glastuinbouw en de varkenshouderij. In de varkenshouderij is het gemiddelde inkomen van buiten het bedrijf meer dan 20.000 euro; het is een belangrijke aanvulling om in een deel van de gezinsuitgaven te voorzien.

7.3.2 Berekende en betaalde kosten

In alle land- en tuinbouwsectoren bestaat een steeds groter deel van de kosten uit betaalde kosten (figuur 7.4). Dit aandeel is in de periode 2007-2011 gestegen tot boven de 80%. Het hoogste aandeel betaalde kosten komt nog steeds voor in de niet-grondgebonden sectoren, varkenshouderij en glastuinbouw. Van oudsher werken de grondgebonden bedrijven met een grotere inzet van eigen arbeid en kapitaal. Schaalvergroting zorgt er voor dat vooral in de melkveehouderij het aandeel betaalde kosten fors toeneemt. Doordat bedrijven een groter deel van de gerealiseerde opbrengsten aan kosten betalen daalt de inkomensmarge. Dat betekent dat bedrijven gevoeliger c.q. kwetsbaarder worden voor schommelingen in de opbrengsten en de kosten. Dit gegeven onderstreept het toenemende belang van en aandacht voor risicomanagement op land- en tuinbouwbedrijven.

Ondanks de toename van het aandeel betaalde kosten in de land- en tuinbouw voltrekt het proces van schaalvergroting zich nog steeds in belangrijke mate binnen de proporties van het gezinsbedrijf (RLI, 2013). Een toename van het aandeel betaalde kosten laat wel zien dat er naast het traditionele gezinsbedrijf ook ruimte is voor bedrijven die in staat zijn een of meer medewerkers marktconform te belonen waardoor er 'gezinsbedrijven-plus' ontstaan (zie ook Backus et al., 2009). Een hoger aandeel van

betaalde kosten betekent dat de rentabiliteit - de verhouding tussen de opbrengsten en het totaal van betaalde en berekende kosten - op een hoger niveau moet liggen om als bedrijf een inkomen te realiseren. In de akkerbouw en melkveehouderij was hier in de periode 2007-2011 sprake van (figuur 7.4). In de varkenshouderij nam de rentabiliteit echter af.

7.3.3 Bedrijfsuitbreiding en inkomen

Schaalvergroting is een veel toegepaste strategie om door efficiencyvoordelen de concurrentiepositie van het bedrijf te verbeteren. Dat dit niet voor alle bedrijven goed uitpakt, blijkt uit onderstaande analyse. Bedrijven uit het Informatienet die in omvang zijn toegenomen zijn ingedeeld in de groep 'beste' of 'minste', afhankelijk van het verschil in inkomen uit bedrijf dat is gerealiseerd in de periode 2006-2007 en 2010-2011. Voor de onderzochte sectoren glastuinbouw, akkerbouw en melkveehouderij geldt dat de groep bedrijven waarvan het inkomen na de uitbreiding het sterkst verbeterde, procentueel minder sterk groeiden dan de groep die qua inkomensontwikkeling achterbleef.

Voor de analyse zijn bedrijven uit het Informatienet geselecteerd waarvan de resultaten bekend zijn voor de periode 2006-2011. Bedrijven worden aangemerkt als gegroeid tussen 2006 en 2009 als de beteelbare kasoppervlakte met minimaal 20% is toegenomen (glastuinbouwbedrijven), het areaal met minimaal 10% is toegenomen (akkerbouwbedrijven), of de melkproductie met minimaal 20% is toegenomen (melkveebedrijven). De resultaten worden gemiddeld over twee jaar om de jaarsinvloeden te verkleinen. Op basis van de verandering van het inkomen uit bedrijf tussen 2006-2007 en 2010-2011 zijn bedrijven ingedeeld in de groep 'beste' of de groep 'minste'.

Glastuinbouw: sterke groeiers realiseerden gemiddeld negatief inkomen

Op een deel van de glastuinbouwbedrijven heeft een uitbreiding van het areaal geleid tot een stijging van het inkomen, terwijl bij andere bedrijven het inkomen sterk afnam (tabel 7.4). Zowel groentebedrijven als snijbloemenbedrijven zijn te vinden in de groep met de grootste verbetering van het inkomen ('beste'), als in de groep 'minste'. Bij de groep bedrijven waarvan het inkomen na de uitbreiding het sterkst toenam, steeg het inkomen per onbetaalde aje met ongeveer 10.000 euro. Ter vergelijking: het gemiddelde inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje bedroeg voor alle glastuinbouwbedrijven gemiddeld 38.400 euro in 2006-2007 en 35.400 euro in 2010-2011.

De bedrijfsuitbreiding is voornamelijk gefinancierd door vreemd vermogen aan te trekken. De langlopende leningen per hectare kas nemen met ruim 2 ton toe. Dit leidde ertoe dat de solvabiliteit is teruggelopen naar gemiddeld 27%. Het bedrijfsresultaat van deze bedrijven was in 2010-2011 positief gezien de rentabiliteit die tot boven de 100% toenam. Bij de nieuwe bedrijfsopzet waren de opbrengsten voldoende om zowel de betaalde als de berekende kosten te compenseren. De kasstroom per hectare is daardoor toegenomen.

Tabel 7.4

Kengetallen van glastuinbouwbedrijven met uitbreiding van het areaal, 2006-2007 en 2010-2011

	Beste		Minste	
	2006-2007	2010-2011	2006-2007	2010-2011
Inkomen uit bedrijf/oaje (euro)	25.400	34.300	92.900	-102.200
Kasoppervlakte (ha)	1,4	4,0	2,8	6,2
Solvabiliteit (%)	54	27	47	12
Solvabiliteit (%)	94	101	103	94
Kasstroom/ha kas (euro) ^a	93.800	99.500	152.800	81.100
Langlopende leningen/ha kas (euro)	656.500	893.700	670.500	1.014.400

a Inkomen uit bedrijf + afschrijvingen – aanwas plantopstanden.

Bron: Informatienet.

De groei van het bedrijf kan ook anders uitpakken. Er is een groep bedrijven die na de uitbreiding het inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje zag omslaan van 92.900 euro positief naar ruim 100.000 euro negatief. Van der Meulen et al. (2010) concludeerden dat in mindere jaren de grote bedrijven meer problemen kennen dan kleinere bedrijven. Na de meer dan verdubbeling van het areaal, is de rentabiliteit na de uitbreiding lager dan ervoor en is de solvabiliteit gezakt tot 12%. Ook de kasstroom per hectare daalde. De ruimte om nog meer tegenvallers op te vangen is voor deze bedrijven fors afgenomen.

Akkerbouwbedrijven: groei door combinatie van koop en pacht

Bij de groep 'beste' akkerbouwbedrijven waarvan het inkomen steeg na uitbreiding met 24 hectare, werd 16 hectare extra gepacht en 8 hectare aangekocht (tabel 7.5). Door de extra grond kon geprofiteerd worden van de goede resultaten in de akkerbouw, met name in 2010. Gemiddeld werden in dat jaar recordinkomens genoteerd. In 2006-2007 en 2010-2011 lag het gemiddelde inkomensniveau op ongeveer 60.000 euro per onbetaalde aje. In de basisperiode lag het inkomen van zowel de groep 'beste' als de groep 'minste' boven dit gemiddelde niveau. De groeiers pasten het bouwplan nauwelijks aan na de uitbreiding. In de groep die na de groei het beste uit de bus komt, zijn relatief veel zetmeelaardappelbedrijven te vinden. Deze bedrijven hadden in zowel 2010 als 2011 goede bedrijfsresultaten. Uit de resultaten van beide groepen blijkt dat de investeringen een klein effect hebben op de solvabiliteit. Deze blijft voor beide groepen hoog. Dit is mede te danken aan de waardeestijging van grond (zie §6.3) en een goede kasstroom als gevolg van hoge opbrengstprijzen.

De groep akkerbouwbedrijven die minder profiteerde van de uitbreiding, kocht meer grond aan (13 hectare van de totale 20 hectare uitbreiding). Dat is ook terug te zien in de grotere toename van het vreemde vermogen per hectare. De kasstroom per hectare daalt na de uitbreiding. Uit de kasstroom, eventueel aangevuld met inkomsten van buiten

Tabel 7.5

Kengetallen van akkerbouwbedrijven met uitbreiding van het areaal, 2006-2007 en 2010-2011

	Beste		Minste	
	2006-2007	2010-2011	2006-2007	2010-2011
Inkomen uit bedrijf/oaje (euro)	94.200	131.900	87.200	62.500
Cultuurgrond (ha)	95	119	65	85
Solvabiliteit (%)	71	74	76	75
Solvabiliteit (%)	108	126	105	101
Kasstroom/ha (euro) ^a	1.800	1.900	2.200	1.700
Langlopende schulden/ha (euro)	7.900	8.700	6.100	9.400

a Inkomen uit bedrijf + afschrijvingen – aanwas plantopstanden.

Bron: Informatienet.

het bedrijf, worden de gezinsuitgaven gedaan, belastingen betaald alsmede aflossingen en vervangingsinvesteringen gepleegd. De opbrengsten per hectare bleven vrijwel op het niveau van 2006-2007, ondanks het goede jaar 2010. Deels is dit te verklaren doordat het aandeel uien in het areaal werd uitgebreid. Dit bleek in 2011 geen goede keuze. De saldi van uien, die sterk fluctueren, waren toen bijzonder laag.

Melkveehouderij: goede groeiers halen meer opbrengsten per kg melk

De 'beste' groeiers in de melkveehouderij zagen het inkomen per onbetaalde aje licht stijgen ten opzichte van 2006-2007 (tabel 7.6). Gemiddeld daalde het inkomen in de sector in dezelfde periode van 45.000 naar 35.000 euro. De solvabiliteit en de schulden per 1.000 kg melk zijn ongeveer gelijk aan de periode voor de uitbreiding. De kasstroom steeg, waardoor er meer ruimte ontstond voor privé-uitgaven of

Tabel 7.6

Kengetallen van melkveebedrijven met uitbreiding van de melkproductie, 2006-2007 en 2010-2011

	Beste		Minste	
	2006-2007	2010-2011	2006-2007	2010-2011
Inkomen uit bedrijf/oaje (euro)	35.600	38.300	44.600	10.500
Melkproductie (kg)	489.100	603.000	648.100	887.500
Solvabiliteit (%)	65	64	56	58
Solvabiliteit (%)	81	90	86	86
Kasstroom/1.000 kg melk (euro) ^a	157	174	161	130
Langlopende schulden/1.000 kg melk (euro)	1.040	1.050	1.430	1.470

a Inkomen uit bedrijf + afschrijvingen.

Bron: Informatienet.

vervangingsinvesteringen. Per kg melk wisten deze bedrijven meer opbrengsten te realiseren. Dat geldt niet voor de groep 'minste'. De bedrijven maakten een sprong van ruim 200.000 kg melk, waarbij de opbrengsten per kg melk gelijk bleven. De langlopende schulden per 1.000 kg melk namen sterker toe dan bij de groep 'beste'. Dit komt doordat de investeringen over de gehele periode tweemaal hoger waren dan van de groep beste. Dit resulteerde in een lagere kasstroom ten opzichte van de basisperiode. De rentabiliteit is voor de groep 'minste' gelijk gebleven, terwijl de groep beste de rentabiliteit zag verbeteren. Deze bevindingen liggen in lijn met de conclusie uit het rapport van Zijlstra et al. (2012), waarin op basis van een uitgebreide analyse wordt geconcludeerd dat economisch gezien de minder sterke groeiers in het algemeen succesvoller zijn dan de sterke groeiers.

7.4 **Financiering en investeringen**

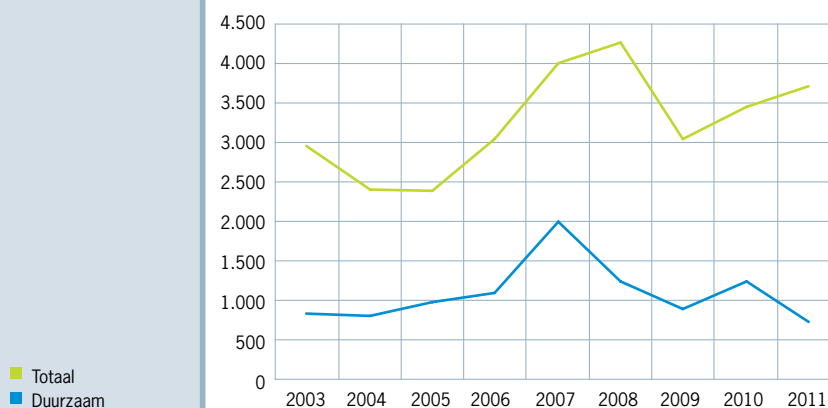
7.4.1 **Duurzame investeringen**

Het ministerie van Economische Zaken stimuleert door middel van subsidies en/of fiscale regelingen (onder andere MIA/VAMIL, EIA, Subsidieregeling Investeren in integraal duurzame stallen) duurzame investeringen in de land- en tuinbouw en de visserij. Elk jaar wordt ten behoeve van de monitoring van het beleid het aandeel duurzame investeringen - investeringen die gebruik maken van regelingen en subsidies ter bevordering en stimulering van duurzaamheid - berekend ten opzichte van de totale investeringen in stallen, kassen, machines en installaties.

In 2011 was 20% van de investeringen duurzaam (figuur 7.5). In 2010 was dit aandeel nog 36%. Deze 36% is precies de streefwaarde voor het aandeel duurzame investeringen in 2013, uitgaande van een totaal investeringsniveau van 3,7 mld. euro. Deze streefwaarde was eerder 60%, maar is naar beneden bijgesteld omdat dit doel te hoog was gegrepen. De totale investeringen namen in 2011 met 7% toe ten opzichte van 2010. Daarentegen zijn de duurzame investeringen met 40% afgenomen tot 727 mln. euro.

Figuur 7.5

Totale en duurzame investeringen (mln. euro) in de land- en tuinbouw en visserij, 2003-2011

Bron: Wisman en Blokland (2013) en Informatienet.

In de glastuinbouw lopen de duurzame investeringen al sinds 2007 terug onder invloed van de matige tot slechte financiële resultaten. In de landbouwsector, die ongeveer drie kwart van de totale duurzame investeringen voor rekening neemt, zakten de duurzame investeringen in 2011 terug naar 550 mln. euro, grotendeels door minder investeringen in duurzame stallen. Vooral de investeringen in duurzame varkens- en pluimveestallen daalden fors. De investeringen in duurzame melkveestallen stegen iets. De slechtere economische situatie in met name de varkens- en leghennenhouderij heeft bijgedragen aan de daling van de duurzame investeringen. Daarnaast lag voor pluimveebedrijven de absolute piek voor investeringen in alternatieve huisvesting in 2010, vanwege het kooiverbod per 1 januari 2012 (Van der Meulen et al., 2012). Ook het afschaffen van de fiscale crisismaatregelen, zoals tijdelijke verhoging van het afschrijvingspercentage vanaf 2009, had effect. Daarnaast worden elk jaar de eisen voor subsidieaanvragen en fiscale regelingen veranderd/verscherpt, afhankelijk van de stand van de techniek en wettelijke verplichtingen.

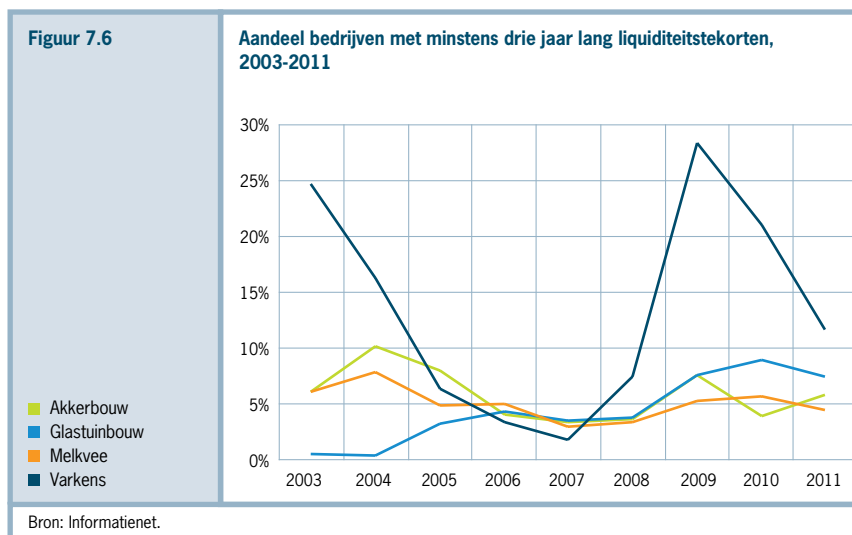
7.4.2 Liquiditeit

7

Op basis van het Informatienet is een analyse gemaakt van de oplossingsrichtingen die bedrijven hebben gekozen in de jaren 2003-2011 om liquiditeitstekorten aan te pakken (zie bijlage Begripsomschrijving voor de definitie). Daarbij is zowel gekeken naar bedrijven met structurele liquiditeitsproblemen (minstens drie jaar aaneen of meer met liquiditeitstekorten), als naar bedrijven met incidentele liquiditeitstekorten (tekorten na een jaar zonder liquiditeitstekorten).

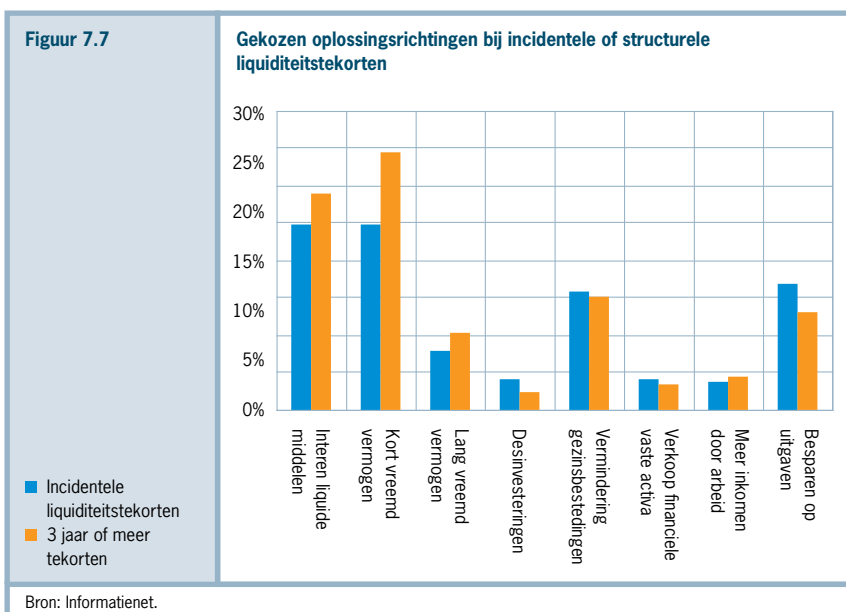
Incidentele en structurele liquiditeitstekorten

In de varkenshouderij is er een vrij grote groep bedrijven met structurele liquiditeitstekorten (figuur 7.6). Gemiddeld over de periode 2003-2011 genereert 14% van de varkensbedrijven structureel niet voldoende middelen uit het bedrijf om gezinsbestedingen van 20.000 euro per huishouden te betalen. Over de periode 2003-2011 schommelt dit percentage sterk. Het aandeel glastuinbouwbedrijven met structurele liquiditeitstekorten vertoont sinds 2003 een stijgende lijn. Over het algemeen zijn de bedrijven met structurele tekorten wat kleiner dan gemiddeld, met uitzondering van de glastuinbouw, waar ze juist wat groter zijn. Het productieapparaat is over het algemeen ook wat verouderd. De leeftijd van de ondernemer wijkt niet echt af van het gemiddelde.

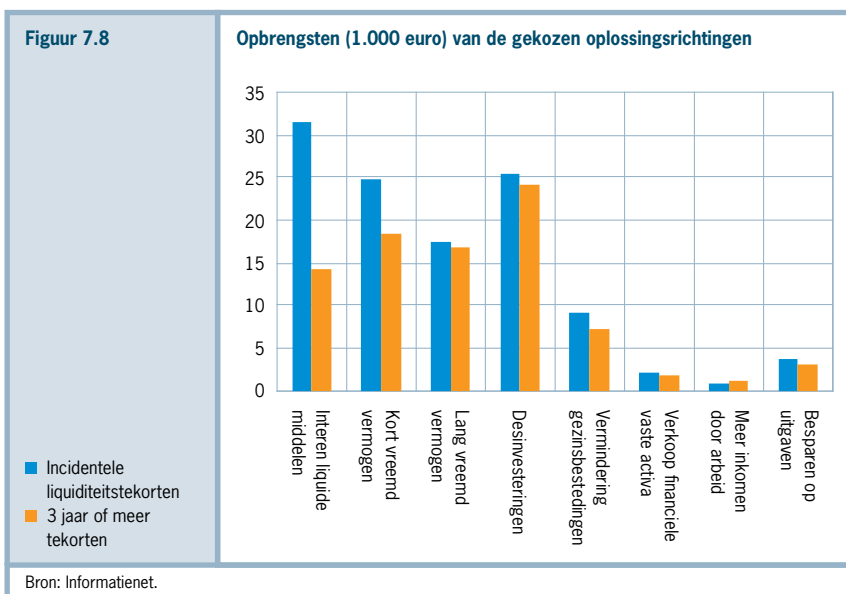

Oplossingsrichtingen liquiditeitstekorten

Bij zowel bedrijven met incidentele liquiditeitstekorten als bedrijven met structurele problemen zijn het interen op liquide middelen en uitstel van betalingen de meest gekozen oplossingen in het jaar waarin sprake is van een liquiditeitstekort. Dat geldt voor alle bedrijfstypes (figuur 7.7). Weinig bedrijven slagen erin om de liquiditeitstekorten op te vangen door meer inkomen uit arbeid (werk voor derden en arbeid buiten bedrijf) te verwerven. In veel gevallen biedt de organisatiestructuur van de gezinsbedrijven hier slechts beperkt ruimte voor.

Hoewel het percentage bedrijven dat kiest voor desinvesteringen beperkt is, levert dat gemiddeld voor de bedrijven wel veel geld op (figuur 7.8). De verkoop van productiemiddelen betreft in de akkerbouw vooral grond, in de melkveehouderij grond en melkquota en in de varkenshouderij vooral varkensrechten. In de glastuinbouw spelen desinvesteringen nauwelijks een rol. Voor bedrijven met incidentele liquiditeitstekorten is daarnaast het interen op de liquide middelen en het vergroten van het kort vreemd vermogen (bijvoorbeeld door rekeningen langer te laten liggen) een belangrijke oplossing. Tussen de bedrijfstypes verschillen de aandelen van de verschillende oplossingsrichtingen weinig.

Een klein deel van de bedrijven trekt meer lang vreemd vermogen aan in tijden van liquiditeitstekorten. Op langere termijn is dat geen oplossing, omdat deze leningen leiden tot rente- en aflossingsverplichtingen. Meer structurele oplossingen zoals kostenbesparingen op arbeid, algemene kosten en onderhoud en het genereren van extra inkomen uit arbeid (werk voor derden en arbeid buiten bedrijf) leveren voor bedrijven die ervoor kiezen gemiddeld weinig op.

7.5 Innovatie

Om de concurrentie het hoofd te blijven bieden is en blijft innovatie belangrijk. Innovatie is een van de speerpunten van het huidige kabinet. Het percentage 'innoverende' agrarische bedrijven wordt als beleidsindicator in de begroting van het ministerie van EZ gebruikt. De streefwaarde die het ministerie hanteert is 15% in 2012.

In 2011 gold 12% van de land- en tuinbouwbedrijven als innovatief (tabel 7.7), maar slechts 2,4% van de bedrijven is een echte innovator. Zij voeren een vernieuwing door die uniek is voor de sector.

Tabel 7.7		Percentage bedrijven met technische vernieuwingen in producten of processen, 2005-2011					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Innovatoren	2,0	1,0	2,1	2,5	1,0	3,2	2,4
Volgers	7,7	10,6	10,8	15,9	16,6	10,9	9,7
Totaal	9,7	11,5	12,8	18,4	17,6	14,1	12,1

Bron: Informatienet, Innovatiemonitor.

Zo'n 10% van de bedrijven hoort bij de groep bedrijven die kort nadat er een vernieuwing in de sector heeft plaatsgevonden, deze ook op het eigen bedrijf doorvoert. Door de dalende trend raakt de streefwaarde van 15% verder buiten bereik. De slechte bedrijfsresultaten in de afgelopen jaren in een aantal sectoren zijn hier mede debet aan.

Net als in 2010 is in 2011 het percentage innoverende bedrijven en volgers het hoogst in de pluimveehouderij. Dit is mede het gevolg van de EU-welzijnseisen die gesteld worden aan stallen per 1 januari 2012. Ook in andere dierlijke sectoren worden innovaties deels afgedwongen door wet- en regelgeving. In de melkveehouderij is er minder geïnnoveerd dan in 2010. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de matige bedrijfsresultaten in de jaren 2009 en, in mindere mate, 2010 (zie ook Van Galen en Van der Meer, 2013).

De productinnovaties worden hoofdzakelijk in samenwerking met andere ondernemingen ontwikkeld (tabel 7.8). Bij procesinnovaties is er meestal een externe partij die de innovatie uitwerkt. Een beperkt deel van de innovaties wordt op het eigen bedrijf ontwikkeld.

Tabel 7.8		Samenwerking bij innovaties (% van de innovaties)	
		Productinnovatie	Procesinnovatie
Aparte onderneming (deels) in eigendom		5	0
Uitsluitend andere onderneming of instelling		26	55
Samenwerking met andere ondernemingen		45	14
Hoofdzakelijk anderen		9	22
Eigen (agrarische) onderneming		15	9

Bron: Informatienet, Innovatiemonitor.

Literatuur

Hoofdstuk 1

- Anseeuw, W., M. Boche, T. Breu, M. Giger, J. Lay, P. Messerli and K. Nolte (2012). *Transnational Land Deals for Agriculture in the Global South*. Analytical Report based on the Land Matrix Database. (Bern/Montpellier/Hamburg: CDE/CIRAD/GIGA).
- Bezlepkhina, I., S. van Berkum and M.L.Rau (2013). *Prospects for Ukraine agri-food development. Implications for Dutch trade relations*. Rapport, te verschijnen, LEI Wageningen UR, Den Haag
- Bridges Weekly (2013), vol. 17, issues 9, 13 March, 'Preparations Underway for Launching Trans-Atlantic Trade Talks', pp. 7-8.
- CEPR (2013). *Reducing Transatlantic barriers to trade and investment. An economic assessment*. Final project report, March 2013. Prepared for the European Commission, under implementing Framework contract Trade 10/A2/A16.
- CPB (Centraal Plan Bureau) (2013). *Centraal Economisch Plan 2013*. Den Haag
- Dorp, J.P. van, 2009. Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie bibliografie 1950-2009. SER, Den Haag
- EC (2012). *Goed leven binnen de grenzen van onze planeet. Voorstel voor een nieuw algemeen milieuactieprogramma voor de Europese Unie*. Mededeling van de commissie aan het europees parlement, de raad, het Europees economisch en sociaal comité en het comité van de regio's. COM (2012) 710 final. Brussel
- EC (2013). <http://ec.europa.eu/trade/creating-opportunities/bilateral-relations>
- Ecorys (2012). Study on 'EU-US High Level Working Group'. Final report October 2012. Rotterdam
- FAO (2012). Food Security Indicators. In *The State of Food Insecurity in the World 2012*, (Rome: FAO).
- Hiskes, W. (2009). *Wet op de bedrijfsorganisatie*. Kluwer, Deventer
- IMF (2013). *World Economic Outlook* (update April 2013). <www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/>
- OECD-FAO (2013). *Agricultural outlook 2013-2022*. OECD-FAO, Parijs/Rome
- Rutte, M. en D. Samsom (2012). *Bruggen slaan*. Regeerakkoord VVD – PvdA, 29 oktober 2012
- Shapouri, S., S. Rosen, B. Meade and F. Gale (2009). Food security assessment, 2008-09. 58 pp.
- Silvis, H.J., C.J.A.M. de Bont, A.J. de Kleijn en P. Berkhout (2006). *Productschappen in*

de agrarische sector: Een verkenning met het oog op de mededinging. Nota LEI (project 20610)

Venema, G.S., H.B. van der Veen, R.A. Jongeneel, J.H. Jager, H.J. Silvis, W. Verhoeven, T. Kwaak (2013). *Financiële gevolgen Regeerakkoord en Meerjarig Financieel Kader van de EU voor de land- en tuinbouw; Een vergelijking met andere mkb-sectoren.* Nota 13-021, LEI, Wageningen UR, Den Haag

Hoofdstuk 2

Adinolfi, F., J. Little en A. Massot (2011). *The CAP in the multiannual financial framework 2014/2020.* Brussel, Europees Parlement, Directorate General for Internal Policies, Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, Agriculture and Rural Development, Note IP/B/AGRI/NT/2011_12

Agra Europe (2011). 'Commission defends plans for "ecological focus area"'. In: *Agra Europe Weekly*, 13 december

Agra Europe (2012a). 'Transitional year for direct payment in 2014'. In: *Agra Europe Weekly*, 18 december

Agra Europe (2012b). 'Agriculture Committee MEPs edging closer to agreement on CAP reform'. In: *Agra Europe Weekly*, 13 november

Agra Europe (2013a). 'Parliament agriculture committee calls for extension sugar quota to 2020'. In: *Agra Europe Weekly*, 29 januari

Agra Europe (2013b). 'Ireland kicks off "ambitious" effort to seal CAP deal by end of June'. In: *Agra Europe Weekly*, 5 februari

Agra Europe (2013c). 'Agriculture Committee MEPs vote for "flexibility" in CAP greening measures'. In: *Agra Europe Weekly*, 29 januari

Agra Europe (2013d). 'European Parliament opts to sit on the fence over CAP "equivalence"'. In: *Agra Europe Weekly*, 19 maart

Agra Europe (2013e). 'MEPs set out conditions for 2014-2020 budget approval'. In: *Agra Europe Weekly*, 19 maart

Agra Europe (2013f). 'Member states finally agree on CAP reform negotiating position'. In: *Agra Europe Weekly*, 26 maart

Agra Europe (2013g). 'Parliament pushes for "fairer" CAP subsidies across the EU'. In: *Agra Europe Weekly*, 19 maart

Agra Europe (2013h). 'Data sheds light on CAP subsidies allocations for 2014-2020'. In: *Agra Europe Weekly*, 19 februari

Agra Europe (2013i). 'Analysis: 2014-2020 budget deal ushers in new age of CAP austerity'. In: *Agra Europe Weekly*, 12 februari

Agra Europe (2013j). 'Most EU countries falling foul of sow stall rules'. In: *Agra Europe Weekly*, 5 februari

Agra Europe (2013k). 'EU to begin large-scale horsemeat testing as scandal escalates'. In: *Agra Europe Weekly*, 5 februari

- Agra Europe (2013l). 'Single market faces test over ongoing horsemeat debacle'. In: *Agra Europe Weekly*, 5 maart
- Agra Europe (2013m). 'EU 2014-2020 budget approval eyed in June'. In: *Agra Europe Weekly*, 30 april
- Agra Europe (2013n). 'Commission proposes overhaul of EU food health and safety rules'. In: *Agra Europe Weekly*, 14 mei
- Agrawal, J. en A. W. Kamakura (1999). 'Country of origin: a competitive advantage?' In: *International Journal of Research in Marketing* (16-4), 255–267
- BEUC (2013). Where does my food come from? Brussel
- Boerderij Vandaag (2012). 'Tientallen miljoenen euro's steun naar sofaboeren'. 29 november
- Boerderij Vandaag (2013). 'Regels voedsel aanscherpen'. 20 februari
- Boerderij Vandaag (2013a). 'Rechter: respijt voor groepshuisvesting zeugen'. 27 mei
- Boerderij Weekend (2013). 'Voedselschandalen zijn hot, maar gaan niet om voedselveiligheid'. 1 maart
- Doorn, A.M. van, T.C.P. Melman, W. Geertsema, B.S. Elbersen, H. Prins, A.H.F. Stortelder en R.A. Smidt (2012). *Vergroening van het GLB door Ecological Focus Area's- Verkenning van doelen, randvoorwaarden, kosten en baten*. Wageningen, Alterra-rapport 2296
- EC (Commissie van de Europese Gemeenschappen) (2007). *EU-strategie voor het consumentenbeleid 2007-2013*. Luxemburg
- EC (2009). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on agricultural product quality policy*. Brussel, COM(2009) 234 final, 28 mei
- EC (2010). *Toelichting bij COM(2010)738 - Wijziging van Verordening 1234/2007 wat de handelsnormen betreft*. Via website: http://www.europa-nu.nl/9353000/1/j4nvhdvdk3hydzq_j9vwikpopjt8zm/vil49qpc87zn#p5
- EC (2011a). *Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy*. Brussel, COM(2011) 625 final/2, 19 oktober
- EC (2011b). *Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council establishing a common organisation of the markets in agricultural products (Single CMO Regulation)*. Brussel, COM(2011) 626 final/2, 19 oktober
- EC (2011c). *Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)*. Brussel, COM(2011) 627 final/2, 19 oktober
- EC (2011d). *Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy*. Brussel, COM(2011) 628 final/2, 19 oktober

- EC (2011e). *Verordening (EU) nr. 1169/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2011 betreffende de verstrekking van voedselinformatie aan consumenten, tot wijziging van Verordeningen (EG) nr. 1924/2006 en (EG) nr. 1925/2006 van het Europees Parlement en de Raad en tot intrekking van Richtlijn 87/250/EEG van de Commissie, Richtlijn 90/496/EEG van de Raad, Richtlijn 1999/10/EG van de Commissie, Richtlijn 2000/13/EG van het Europees Parlement en de Raad, Richtlijnen 2002/67/EG en 2008/5/EG van de Commissie, en Verordening (EG) nr. 608/2004 van de Commissie*. Publicatieblad van de Europese Unie, 22.11.2011, L 304/18
- EC (2012a). *5th financial report from the Commission to the European Parliament and the Council on the European Agricultural Guarantee Fund; 2011 Financial Year*. Brussel, COM(2012) 484 final, 5 september
- EC (2012b). *Rural development in de EU: Statistical and economic information report 2012*. Brussel
- EC (2013). *Slimmere regels voor veiliger voedsel: Commissie stelt cruciaal pakket maatregelen voor om de voedselketen in Europa te moderniseren, te vereenvoudigen en te versterken*. Persbericht 6 mei, via website: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-400_nl.htm
- ENRD (2012). *EU Rural Review: Local food and short supply chains*. Brussel, European Network for Rural Development
- Europese Raad (2013). *Conclusies Europese Raad 7/8 februari 2013 (Meerjarig Financieel Kader)*. Brussel, EUCO 37/13 CO EUR 5 CONCL 3, 8 februari
- Europese Rekenkamer (2012). *The effectiveness of the single area payment scheme as a transitional system for supporting farmers in the new member states*. Luxemburg, Special Report No 16/2012
- EZ (Ministerie van Economische Zaken) (2012a). *Verslag Landbouw- en Visserijraad 28 en 29 november 2012*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, Directoraat-generaal Agro, Directie Europees Landbouwbeleid en Voedselzekerheid, DGA-ELV/12374469, 7 december, Den Haag
- EZ (2012b). *Beantwoording schriftelijke inbreng Landbouw- en Visserijraad december 2012*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, Directoraat-generaal Agro, Directie Europees Landbouwbeleid en Voedselzekerheid, DGA-ELV/12379320, 12 december, Den Haag
- EZ (2013a). *Kwartaalrapportage Gemeenschappelijk Landbouwbeleid – maart 2013*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, Directoraat-generaal Agro, Directie Europees Landbouwbeleid en Voedselzekerheid, DGA-ELV/13027973, 8 maart, Den Haag
- EZ (2013b). *Stand van zakenbrief implementatie Europese dierenwelzijnsregels*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, Directoraat-generaal Agro, Directie Dierlijke Agroketens en Dierenwelzijn, DGA-DAD/12382497, 22 januari, Den Haag

- EZ (2013c). *Beantwoording vragen over de aanwezigheid van paardenvlees in rundvleesproducten*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, NWWA/2013/1780, 5 maart, Den Haag
- EZ (2013d). *Paardenvlees*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, Directie Staf, NWWA/2013/1352, 14 februari, Den Haag
- EZ (2013e). *Verslag Landbouw- en Visserijraad 25 en 26 februari 2013*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, Directoraat-generaal Agro, Directie Europees Landbouwbeleid en Voedselzekerheid, DGA-ELV/13034282, 11 maart, Den Haag
- EZ (2013f). *Beantwoording vragen van het lid Schouw (D66) over het artikel 'Europese landbouwsubsidies naar kerken en sjoelclubs'*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, Directoraat-generaal Agro, Directie Europees Landbouwbeleid en Voedselzekerheid, DGA-ELV/13032949, 5 maart, Den Haag
- FAAN (2010). *Local food systems in Europe: Case studies from five countries and what they imply for policy and practice*. Via website: www.faanweb.eu
- Hodge, I. (2009). 'The further development of agri-environmental schemes: extending and defending conservation values.' In: Brouwer, F. en C.M. van der Heide (red.), *Multifunctional rural land management; Economics and policies*, Londen
- Jongeneel, R., C.J.A.M. de Bont, J.H. Jager, H. Prins, P. Roza en A.B. Smit (2011). *Bedrijfstoeslagen na 2013; Omgaan met dalende bedragen*. Den Haag, LEI-rapport 2011-062
- Jonker, J. (2013). *Werken aan de Weconomy: Duurzaamheid coöperatief organiseren*. Dordrecht, Kluwer
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2010). *Herziening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, Vergaderjaar 2010-2011, 28 625, nr. 106, 14 oktober, Den Haag
- Leenstra, F., L. Arnts en G. van Peet (2013). 'Dierenwelzijn.' In: *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen*. G. Meester, P. Berkhout en L. Dries, Wageningen, te verschijnen
- MVO Nederland (2013). *Tendrapport 2013: 10 MVO-trends in het Nederlandse bedrijfsleven*. Via website: www.mvonederland.nl
- Natural England (2013). *Entry Level Stewardship; Environmental Handbook; Fourth Edition*. Via website: <http://publications.naturalengland.org.uk/publication/2798159>
- NRC (2013). 'Belang landbouw in de EU daalt'. 15 februari
- Ploeg, J.D. van der, A. Long en J. Banks (red.) (2002). *Living countryside: Rural development processes in Europe - the state of the art*. Doetinchem, Reed Business Information
- Porter, M.E. en M.R. Kramer (2011). 'Creating shared value: How to reinvent capitalism – and unleash a wave of innovation and growth'. *Harvard Business Review*, January-February, 1-17
- Prins, H en A.B. Smit, met medewerking van A.H.F. Stortelder (Alterra), J.M.G.A. Brokx en

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen UR (University & Research centre). Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR Centre for Development Innovation de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

